

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

KUZEY AMERİKA'DA TASAVVUF TARİHİ YAZIMI

Yüksek Lisans Tezi

ALİRIZA FARIMAZ

İstanbul, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

KUZEY AMERİKA'DA TASAVVUF TARİHİ YAZIMI

Yüksek Lisans Tezi

ALİRIZA FARIMAZ

Danışman: PROF. DR. SEMİH CEYHAN

İstanbul, 2023

ÖZET

KUZEY AMERİKA'DA TASAVVUF TARİHİ YAZIMI

Bu çalışma Kuzey Amerika'da yapılmış akademik mahiyetteki tasavvuf tarihi çalışmalarını tarih yazımı perspektifiyle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu noktada tez, yirminci yüzyılın ortalarından günümüze uzanan dönemde kaleme alınan metinlerin incelendiği bir literatür değerlendirmesini içermesinin yanı sıra öne çıkan bazı isimlerin tarihsel metotlarının da ayrıntılı biçimde incelendiği bir çalışmadır. Tasavvuf tarihi metinlerinde ele alınan genel problemler, tartışmalı meseleler ve merkezi temalar ortaya konularak, değerlendirmeye konu olan araştırmacıların bunlara yönelik nasıl bir tarihsel okuma yaptıkları, tasavvuf algıları, yaklaşım biçimleri, ne tür bir tarihçilik sergiledikleri, tarihselleştirme yöntem ve bilinçleri, ortaya koydukları yöntemi ne kadar uygulayabildikleri ve merkeze aldıkları konular gibi hususlar üzerinden bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. İncelemeye konu olan esas metinler tasavvuf tarihi metinleri olsa da ele alınan araştırmacılara ait tasavvufi bir konu, kişi, eser ve dönem hakkında kaleme alınmış metinler de yazarın yöntemini ve yaklaşımını anlamak, farklılıklar varsa tespit etmek açısından değerlendirilmiştir. Bu süreçte araştırmacıların ele aldıkları benzer meselelere yönelik değerlendirmeler de karşılaştırılarak mukayeseli bir okuma da amaçlanmıştır. Tez sonucunda Kuzey Amerika'da yapılan akademik tasavvuf araştırmalarının genel bir portresi tasvir edilmiş, bu araştırmalarda hangi tarihsel metot ve yaklaşımların uygulanıp benimsedikleri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kuzey Amerika, Tarih Yazımı.

ABSTRACT

HISTORIOGRAPHY OF SUFISM IN NORTH AMERICA

This study aims to evaluate the academic works on history of Sufism in North America from a historiographical perspective. In this respect, the thesis not only includes a literature review of the texts written from the mid-twentieth century to the present day, but also a detailed examination of the historical methods used by some prominent scholars in their works. By revealing the general problems, controversial issues, and central themes addressed in history of Sufism texts, an evaluation is attempted to be made on how the researchers who are the subject of the evaluation make a historical reading of them, their perceptions of Sufism, their approach, what kind of historiography they exhibit, their historicization method and consciousness, how much they can apply the method they put forward, and the issues they center on. Although the main texts that are subject to the study are history of Sufism texts; the studies written by the researchers about a theme, person, work and period were also evaluated in order to understand the author's method and approach and to identify any differences. In this process, a comparative reading was also aimed by comparing the evaluations of the researchers on similar issues. As a result of the thesis, a general portrait of academic studies on Sufism in North America is depicted, and the historical methods and approaches applied and adopted in these studies are analyzed.

Keywords: Sufism, North America, Historiography.

ÖNSÖZ

Çağdaş dönemde genelde İslami ilimler özelde tasavvuf araştırmalarının ait oldukları akademik havzanın ürettiği tarihsel hafızanın, zihniyet problemlerinin ve bilimsel tartışmalarının ortaya çıkardığı bir atmosfer ve gündemde varlık kazandığı görölmektedir. Bu çerçevede erken modern devir Batı akademisinde ilahiyat ve tarih alanları ortaklığında gelişen İslam araştırmalarının bilimsel tarihi 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Kıta Avrupası'nda sürmüş, son yüzyılda ise Kuzey Amerika'ya intikal ederek burayı kendisine merkez edinmiştir. Bu bağlamda Kıta Avrupası'ndan tevarüs ettiği tema ve yöntemlere Kuzey Amerika'nın akademik ve sosyal gündeminden neşet eden birtakım meseleler ve yeni gelişen tarih yazım metotları dahil olmuştur.

Kuzey Amerika akademisinde yapılmış kendine özgü tasavvuf tarihi araştırmalarını tarih yazımı perspektifiyle değerlendirmeyi amaçlayan bu tez, kaleme alınan metinlerin incelendiği bir literatür değerlendirmesini içermesinin yanı sıra öne çıkan akademisyenlerin tarihsel metotlarının da ele alındığı bir çalışmadır. Bu noktada akademik tasavvuf tarihi metinlerinde incelenen genel problemler, tartışmalı hususlar ve öne çıkarılan temalar ortaya çıkarılarak, konu edilen akademisyenlerin bunlara yönelik nasıl bir okuma yaptıkları, tasavvufi anlayışları, yaklaşım tarzları, sergiledikleri tarihçilik ve tarihselleştirme metotları, karşılaştırmalara da yer verilerek açıklanmıştır. Bu bağlamda tezin başlıca sorusu "Amerikan tarzı bir tasavvuf tarihi yazımından bahsetmek mümkün müdür?" şeklinde belirginleşmiştir. Çalışmamız bu soru ve çevresinde gelişen "Kuzey Amerika akademisinde tasavvuf ne şekilde, kimler tarafından çalışılıyor?", "Kuzey Amerika'da tasavvuf tarihçiliği nasıl yapılıyor?" ve "Kuzey Amerika tasavvuf araştırmalarında hangi konular üzerine yoğunlaşılıyor?" gibi soruları merkeze almaktadır. Sonuç olarak çalışma Kuzey Amerika'da yapılan akademik tasavvuf araştırmalarının genel bir portresi ve bu araştırmalarda hangi tarihsel metot ve yaklaşımların uygulanıp benimsendiğini ortaya koymaya gayret etmektedir.

Elinizdeki çalışmayla nihayete eren yüksek lisans döneminde ve eğitim hayatımın tamamında desteklerini cömertçe sunan pek çok kişiye minnet ve şükran borçlu olduğumu belirtmeliyim. En başta, yüksek lisans tez konusunun belirlenmesinden yazım sürecinin tamamlanmasına kadar her aşamada büyük katkı sunarak, bana rehberlik eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Semih Ceyhan'a müteşekkirim. Savunma jürime katılarak önemli değerlendirme ve tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Muhammet Nedim Tan, Doç. Dr. Nurullah Koltaş ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Tabakoğlu hocalarıma katkıları için teşekkür ediyorum. Lisans döneminde bana kattıkları için başta Dr. Öğr. Üyesi Ali Tülü olmak üzere bütün hocalarıma ve yüksek lisans ders döneminde kendilerinden fazlasıyla istifade ettiğim Marmara

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim dalındaki hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum. 2021 yılında göreve başladığım Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde birlikte çalıştığım hocalarıma ve hususen Prof. Dr. Bilal Gökkır hocama, akademik çalışmalarımı ihmal etmemem için gösterdikleri destekten ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Tasavvuf metinleri ile tanışmamı ve üzerlerinde çalışmamı sağlayarak alana yönelmemde büyük katkısı olan ve her daim yol gösteren Fatih Yıldız hocama medyun-ı şükranım. Değerli dostlarım Arş. Gör. Burak Veysel Erman ve Halit Şamil Akbal, vakitlerinden ayırarak yazdığım bölümleri okuyup değerlendirmelerini paylaşarak tezin bu hâle ulaşmasında önemli katkılarda bulundular. Sabancı Üniversitesi Tarih Bölümünde görev yapan kıymetli dostum Fatih Doğan ise tarih yazımı alanındaki birikimini ve çokça istifade ettiğim kaynakları benimle paylaşarak yabancıyı olduğum bir alanda yönümü bulmamı sağladı. Kendilerine ne kadar teşekkür etsem az.

Hayatım boyunca maddeten ve manen hep yanımda olarak desteklerini hiç esirgemeyen anne ve babama hususen minnettarım. Birlikte büyüdüğüm ablama ve kardeşime de müteşekkirim. En büyük teşekkürü ise tezi kaleme aldığım süreçte hayatımı birleştirdiğim, bu dönemin mihnetlerine sabır ve muhabbetle katlanan kıymetli eşim Ayşe Zülal Hanım'a borçluyum.

Alırıza Farımaz

Temmuz 2023 / Bolu

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: KUZEY AMERİKA'DA AKADEMİK TASAVVUF ARAŞTIRMALARININ TARİHİ SEYRİ	5
A. İslam Araştırmalarının Akademik Tarihine Genel Bir Bakış	5
B. Kurumsallaşma Süreci	7
C. Yöntem ve Yaklaşımlar	10
D. Akademik Tasavvuf Araştırmaları	18
E. Akademik Tasavvuf Öğretimi	23
F. Akademik Tasavvuf Çevreleri	29
Değerlendirme	41
İKİNCİ BÖLÜM: KUZEY AMERİKA'DA GENEL TASAVVUF TARİHİ YAZICILIĞI: AKADEMİK BİYOGRAFİ VE LİTERATÜR	43
A. William C. Chittick	44
I. Biyografi	44
II. Eserler	46
III. <i>Sufism: A Short Introduction - Sufism: A Beginner's Guide</i>	51
B. John Renard	55
I. Biyografi	55
II. Eserler	57
III. <i>Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims</i>	63
C. Carl W. Ernst	68
I. Biyografi	68
II. Eserler	69
III. <i>The Shambhala Guide to Sufism - Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam</i>	75
D. Ahmet T. Karamustafa	79
I. Biyografi	79
II. Eserler	82
III. <i>Sufism: The Formative Period</i>	83
E. Alexander D. Knysh	86

I. Biyografi.....	86
II. Eserler.....	88
III. <i>Islamic Mysticism: A Short History</i>	90
IV. <i>Sufism: A New History of Islamic Mysticism</i>	95
F. Nile Green.....	99
I. Biyografi.....	99
II. Eserler.....	101
III. <i>Sufism: A Global History</i>	105
Değerlendirme.....	110
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KUZEY AMERİKA TASAVVUF TARİHİ YAZICILIĞINDA ANA TEMALAR	113
A. Tasavvufun Kökeni ve Yabancı Etkisi.....	113
B. Tasavvuf Tarihini Dönemlendirme Problemi.....	123
C. Sufi Dilin Oluşumu ve Terminolojik Açılım	132
D. Tasavvufun Kurumsallaşma Süreci ve Tarikatlar.....	142
E. İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd	152
Değerlendirme.....	159
SONUÇ	162
KAYNAKLAR	165

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme eden

GİRİŞ

Kuzey Amerika’da akademik tasavvuf tarihi yazımının konu edildiği bu çalışmada esas olarak son çeyrek asırda üretilmiş genel tasavvuf tarihi mahiyetindeki metinler ve bu metinlerde işlenen ana temalar incelenecektir. Çalışmada bu konunun seçilmesinin nedeni Kuzey Amerika’da akademik tasavvuf çalışmalarının ve tasavvuf tarihçiliğinin ne şekilde yapıldığını tespit etmektir. Bölge olarak Kuzey Amerika’yı tercihin sebebi ise yüksek lisansta ilgili metinlerle akademik düzeyde karşılaşmış olmamızla ilgilidir. Ders döneminde Kuzey Amerika akademisinde görev yapmış Marshall Hodgson, Ahmet T. Karamustafa ve Alexander D. Knysht’in eserlerinden ilgili bölümleri okumamız ve üzerlerine değerlendirme yazısı yazmamız istenmişti. Bu vesileyle eserlere yönelik bir ön inceleme fırsatı ortaya çıkmış ve bu süreçte tespit edilebildiği kadarıyla bölgede kaleme alınan tasavvuf tarihi metinlerinde, Türkiye’de üretilmiş olanlardan farklı bir yaklaşım ve yöntem kullanımı dikkatimizi çekmişti. Kuzey Amerika’da genel tasavvuf tarihi yazan akademisyenlerin tarih nosyonu almış ve belirli hususlarda uzmanlaşmış olmalarının tasavvufu tarihselleştirme yöntemlerine etkisi olduğu anlaşılmaktaydı. Buna paralel olarak tez konusunun belirlenmesi sırasında danışman hocamın yönlendirmesiyle Kuzey Amerika’da akademik tasavvuf tarihi yazımını incelemeye karar kıldık. Bu noktadan hareketle de çalışmamızda Amerikan tarzı bir tasavvuf tarihi yazımından bahsetmenin imkânı sorgulanacaktır.

Akademide ve akademi dışında Kuzey Amerika’daki tasavvuf ve tarikatları konu edinen çalışmalar kaleme alınmış olsa da¹, tezimizde akademi bünyesinde üretilmiş genel tasavvuf tarihi metinlerine yoğunlaşılacaktır. Bu bağlamda hâlihazırda Kuzey Amerika üniversitelerindeki çeşitli

¹ Marcia Hermansen, “Hybrid Identity Formations in Muslim America: The Case of American Sufi Movements”, *The Muslim World*, 90/1-2 (2000): 158-197; David Westerlund, ed., *Sufism in Europe and North America*, 1st edition New York: Routledge, 2004; Hülya Küçük, “A Brief History of Western Sufism”, *Asian Journal of Social Science*, 36/2 (01 Ocak 2008): 292-320; Markus Dressler, “Pluralism and Authenticity: Sufi Paths in Post 9/11 New York”, *Sufis in Western Society*, ed. Ron Greaves v.dğr., London: Routledge, 2009, 77-96; Oluf Schonbeck, “Sufism in the USA: Creolisation, Hybridisation, Syncretisation?”, *Sufism Today: Heritage and Tradition in the Global Community*, ed. Catharina Raudvere - Leif Stenberg, London: I. B. Tauris, 2009, 177-188; Gisela Webb, “Negotiating Boundaries: American Sufis”, *Cambridge Companion to American Islam*, ed. Juliane Hammer - Omid Safi, New York: Cambridge University Press, 2011, 190-207; Marcia Hermansen, “Sufi Movements in America”, *The Oxford Handbook of American Islam*, ed. Jane I. Smith - Yvonne Yazbeck Haddad, Oxford University Press, 2015, 119-136, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199862634.013.010>; William Rory Dickson, *Living Sufism in North America: Between Tradition and Transformation*, New York: State University of New York Press, 2016; Meena Sharify-Funk v.dğr., *Contemporary Sufism: Piety, Politics, and Popular Culture*, New York: Routledge, 2017; William Rory Dickson - Meena Sharify-Funk, *Unveiling Sufism: From Manhattan to Mecca*, Sheffield: Equinox Publishing, 2017; Mark Sedgwick, *Western Sufism: From the Abbasids to the New Age*, New York: Oxford University Press, 2016; William Rory Dickson - Merin Shobhana Xavier, “Disordering and Reordering Sufism: North American Sufi Teachers and the Tariqa Model”, *Global Sufism: Boundaries, Narratives, and Practices*, ed. Francesco Piraino - Mark Sedgwick, London: Hurst, 2019, 137-156; Elliott Bazzano - Marcia Hermansen, ed., *Varieties of American Sufism: Islam, Sufi Orders, and Authority in a Time of Transition*, New York: State University of New York Press, 2020; Juliane Hammer, “Sufism in North America”, *Routledge Handbook on Sufism*, ed. Lloyd Ridgeon, Routledge, 2020, 670-691; Nurullah Koltas, *Amerika’nın Tasavvufu Keşfi: Tarihsel Süreç ve Doktrin*, 2. Bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.

departmanlarda görev yapmakta olan akademisyenlerden tasavvuf araştırmaları alanında uzmanlaşmış isimlerin genel tasavvuf tarihi türündeki çalışmaları üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte konunun daha iyi anlaşılması ve bağlamın belirginleştirilmesi amacıyla ilk bölümde Kuzey Amerika'daki akademik tasavvuf araştırmalarının tarihi de incelemeye dahil edilecektir. Böylelikle çalışmada 20. yüzyılın başından günümüze kadarki tarihsel dönem ele alınmış olacaktır. Öncelikle Kuzey Amerika İslam ve tasavvuf araştırmalarının kurumsallaşma süreci, çalışmalarda görülen yöntem ve yaklaşımlar, akademik tasavvuf öğretiminin şekli ve akademik tasavvuf çevreleri incelenecektir.

Tezin ikinci bölümünde Kuzey Amerika akademisinde üretilmiş genel tasavvuf tarihi metinleri üzerinde durulacaktır. Bu noktada William C. Chittick'ten *Sufism: A Short Introduction*, John Renard'dan *Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims*, Carl W. Ernst'ten *The Shambhala Guide to Sufism*, Ahmet T. Karamustafa'dan *Sufism: The Formative Period*, Alexander D. Knysh'ten *Islamic Mysticism: A Short History* ve *Sufism: A New History of Islamic Mysticism* ile Nile Green'den *Sufism: A Global History* başlıklı eserler incelenmek üzere seçilmiştir. Öncelikle söz konusu eserleri kaleme alan araştırmacıların akademik biyografileri aktararak tarih yazımı yaklaşımları özetlenecek ve telif eserlerinin kısa tanıtım ve değerlendirmelerine yer verilerek, incelenecek genel tasavvuf tarihi metinlerinde kullanılan tarih yazımı yöntemleri ve müelliflerin historiyoğrafik yaklaşımlarının muhtemel sebepleri ve öncülleri gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bölümdeki biyografiler kaleme alınırken araştırmacıların ve/veya buldukları akademik kurumların internet ortamına aktardıkları akademik zgemişlerinden ve eserlerinde bulunan tanıtımlarından istifade edilecektir. Araştırmacıların genel tasavvuf tarihi metinleri dışındaki çalışmaları; eserlerin içindekiler, giriş, nsz ve sonuç bölümleri incelenerek değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler büyük ölçüde deskriptif olacak ve analiz ikinci planda tutulacaktır. Genel tasavvuf tarihi metinleri ise ayrıntılı biçimde incelenerek tasavvufa nasıl yaklaşıp tarihselleştirdikleri gösterilecektir. Bu kısımda ele alınan meseleleri aktarırken kullandıkları tarihselleştirme yöntem ve bilinçleri, meselelere yaklaşımları, okuma ve anlama biçimleri, uygulamayı vadettikleri yönteme ne kadar sadık kaldıkları gibi hususlar üzerine bir değerlendirmeye gidilecektir.

Son bölümde ise ikinci bölümde değerlendirilen genel tasavvuf tarihi metinleri ve araştırmacıların ilgili eserleri -tasavvuf araştırmalarında tartışmaların ve görüş farklılıklarının daha yoğun görüldüğü temalar olarak belirlediğimiz- "Tasavvufun Kökeni ve Yabancı Etkisi", "Tasavvuf Tarihini Dönemlendirme Problemi", "Sufi Dilin Oluşumu ve Terminolojik Açılım", "Tasavvufun Kurumsallaşma Süreci ve Tarikatlar" ile "İbnü'l-Arab ve Vahdet-i Vcd" konuları merkezinde incelenecektir. Bu noktada farklı tarih yazımı yöntemlerini kullanan araştırmacıların, ilmin meselelerini

ele alırken gösterdikleri ortak ve farklı yaklaşımlar açıklanacaktır. Böylelikle Kuzey Amerika'daki akademik ortamın tasavvuf tarihinin meselelerine yaklaşımının ortaya çıkarılması ve tanıtılması amaçlanmaktadır. Nihayetinde Kuzey Amerika tasavvuf araştırmalarının hangi konular üzerinde yoğunlaştığı, kullanılan tarihsel yöntem çeşitleri, yazarların metod tercihlerinin tasavvuf tarihi kurgularına etkileri gibi hususlar ortaya konmuş olacaktır.

Tezimizin konusunu oluşturan literatür incelendiğinde Kuzey Amerika'da tasavvuf tarihi yazımı hakkında geniş hacimli bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte Marcia Hermansen'in "The Academic Study of Sufism at American Universities" başlıklı makalesi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversitelerde tasavvuf öğretiminin tarihini ve bugünkü durumunu incelemektedir. Bizim de tezimizin ilk bölümünü planlarken yararlandığımız söz konusu çalışmada tasavvuf araştırmaları alanının akademide kurumsallaşma süreci, yöntemler, tartışılan konular, Amerikan siyaseti ve toplumuyla etkileşimi ile tasavvuf öğretimi gibi hususlar üzerinde durulmuştur.² Akademik bir makale olarak tasarlanan çalışmanın hacmi düşünöldüğünde, ele alınan hususlara özet olarak değinildiği ve daha yüzeysel bir alan tanıtımı yapıldığı görölmektedir.

Kuzey Amerika'daki tasavvuf araştırmalarına değinen İngilizce kaleme alınmış bir diğer çalışma ise Alexander D. Knysh'in "Historiography of Sufi Studies in the West" başlıklı makalesidir. Tezimizin üçüncü bölümündeki temaların belirlenmesi sürecinde yararlandığımız bu çalışmada tasavvuf tarihi araştırmalarının Batı'daki seyrini ele alan Knysh, öncelikle -ilk oryantalistlerden başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadarki- tarihsel gelişime odaklanmış, ele alınan ana temaları incelemiş ve öne çıkan figürlerin bu temalar hakkındaki görüşlerini özetlemiştir. Daha sonra dile olan hakimiyetinden istifade ederek alandaki Rusça yapılmış çalışmaların genel portresini ortaya koymuştur. Son olarak da - Kuzey Amerika'daki tasavvuf araştırmaları tarihini görebildiğimiz- 20. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu resmederek çalışmasını nihayete erdirmiştir.³ Bu çalışmada da Hermansen'in metnine benzer şekilde ele alınan konulara özet biçimde değinildiği görölmektedir. Ele alınan coğrafyanın büyüklüğü düşünöldüğünde Kuzey Amerika akademisine Hermansen'e kıyasla daha sınırlı biçimde değinebilen Knysh'in makalesinin tarih yazımı değerlendirmesi açasından daha zengin olduğu görölmektedir.

Türkçe literatürde ise Kuzey Amerika'daki tasavvuf araştırmalarını konu edinen bir çalışmaya rastlanmamış, İşlam araştırmalarının altında yer alan Hadis, İşlam Hukuku ve Arap Dili ile Din

² Marcia Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 24/3 (2007): 24-45.

³ Alexander Knysh, "Historiography of Sufi Studies in the West", *A Companion to the History of the Middle East*, ed. Youssef M. Choueiri, MA: Blackwell Publishing, 2005, 106-131, <https://doi.org/10.1002/9780470996423.ch7>.

Sosyolojisi araştırmalarını inceleyen dört makale tespit edilmiştir.⁴ Bu çalışmalarda da ilgili alanın tarihsel gelişimi ve ne çıkan hususiyetlerinin yanı sıra kurumsal ve öğretimsel görünümleri ortaya konmaktadır. Bu çalışmamızla eksikliğine dikkat çektiğimiz Kuzey Amerika tasavvuf araştırmaları tarihi kaydedilmiş ve Kuzey Amerika’da yazılmış genel tasavvuf tarihi metinleri üzerine akademik seviyede ve tarih yazımı merkezli Türkçe bir değerlendirme metni üretilmiş olacaktır.

⁴ Recep şentürk, “Amerika’da Din Sosyolojisinin Son Otuz Yılı, 1960-1990”, *İşlm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1998): 91-142; Ernest McCarus, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Arap Dili Araştırmaları Tarihi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Yılmaz zdemir, 1/22 (2002): 81-93; Eyyüp Said Kaya, “Amerikan niversitelerinde İşlam Hukukunun Kurumsal Varlığı”, *İşlm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4 (2004): 413-436; Fatma Betül Güney Altıntaş, “Kuzey Amerika’da İşlm Araştırmalarına Genel Bir Bakış: Hadis alışmaları rneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, X/1 (2012): 113-136.

BİRİNCİ BÖLÜM: KUZEY AMERİKA'DA AKADEMİK TASAVVUF ARAŞTIRMALARININ TARİHİ SEYRİ

A. İslam Araştırmalarının Akademik Tarihine Genel Bir Bakış

Kuzey Amerika'da tasavvuf tarihi araştırmalarının süreci, bir alt dalı olarak ortaya çıkışı sebebiyle İslam araştırmalarının tarihiyle doğrudan ilişkilidir. Bu coğrafyada İslam araştırmaları büyük ölçüde Kıta Avrupası oryantalist geleneğinin bir parçası olarak, oryantalistlerin metinlerine ve teorilerine dayalı olarak gelişmiş ve onların iddialarına yeni boyutlar ekleyerek süreklilik kazandırmıştır. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğine kadar üretilmiş metinlerde bu hususu görmek mümkündür. Bu durumun öne çıkan nedenleri arasında Amerikan akademisinde İslam araştırmaları alanında kurucu figürlerin büyük oranda Avrupa'dan göç etmiş araştırmacılar olması yer almaktadır: Harvard'da görev yapmış İngiliz oryantalist Hamilton Gibb⁵ (ö. 1971), Yale Üniversitesinde çalışmış Alman oryantalist Franz Rosenthal⁶ (ö. 2003) ve Chicago Üniversitesi ile UCLA'de yöneticilik yapmış Avusturyalı oryantalist Gustave von Grunebaum⁷ (ö. 1972), Columbia Üniversitesinde dersler vermiş Joseph Schacht⁸ (ö. 1969) vd. Kıta Avrupası'ndaki oryantalist geleneğin ele aldığı konular, bilimsel

⁵ Batı'daki Şarkiyat araştırmaları alanına ömrünü adanmış, ulusal ve uluslararası pek çok kurumu doğrudan yahut dolaylı olarak desteklemiş bir oryantalist olan Gibb Arap Edebiyatı, çağdaş İslami akımlar, İslam toplumunun Batı'yla ilişkisi ve İslam medeniyeti tarihi gibi pek çok alanda çalışmalar kaleme almış ve disiplinler arası çalışma yöntemini Şarkiyat sahasına kazandırmaya çalışmıştır. Fazlur Rahman, George Makdisi, Roy Mottahedeh ve James Heyworth-Dunne gibi önemli öğrenciler yetiştirmiştir. Hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Jacob M. Landau, "Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996; A. K. S. Lambton, "Obituary: Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 35/2 (1972): 338-345; George Makdisi, "Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb January 2, 1895 - October 22, 1971", *Journal of the American Oriental Society*, 93/4 (1973): 429-431; George Makdisi, *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*, Massachusetts: Harvard University Press, 1965.

⁶ Semitik diller ve Arapça üzerindeki uzmanlığıyla tanınan Rosenthal Şarkiyat alanının en önemli filologlarından biri olarak tanınmaktadır. Bu bağlamda İslam bilim ve felsefe tarihinden pek çok eseri tercüme eden ve üzerilerine çalışan Rosenthal aynı zamanda karşılaştırmalı dinler tarihi alanında eserler kaleme almıştır. İslam tarihini kültürel ve sosyal açılardan ele alması ise döneminde alana derinlik katan yenilikçi bir yaklaşım olmuştur. Dimitri Gutas'ın başını çektiği pek çok öğrenciyi metin merkezli tarih çalışmalarına yönlendirmiştir. Hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Dimitri Gutas, "Franz Rosenthal'in Hayatı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Yusuf Doğan, 11/1 (15 Haziran 2007): 379-401; Cengiz Tomar, "Rosenthal, Franz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008; Hinrich Biesterfeldt, "Franz Rosenthal's Half an Autobiography", *Die Welt des Islams*, 54/1 (28 Mayıs 2014): 34-105.

⁷ Arap şiiri üzerine uzmanlaşmış ve özellikle Amerika'ya gittikten sonra İslam tarihi alanına iliği duyarak sahaya önemli katkılarda bulunmuş bir oryantalist olan von Grunebaum Amerikan Şarkiyat alanının kurucu isimleri arasında zikredilmektedir. Filoloji çalışmalarında sanatın ve maneviyatın işin içine dahil edilmesinin metin analizini kuvvetlendirerek alanı genişleteceğini savunan von Grunebaum, sosyal bilimlerin diğer alanlarından istifade etmenin de İslam tarihini bütünlüklü olarak anlayabilmek için şart olduğunu öne sürmüştür. İslam medeniyeti üzerindeki diğer dinî ve siyasi geleneklerin etkisi üzerinde duran von Grunebaum bu yaklaşımından hareketle modern dönemde eleştirilere maruz kalmaktadır. Hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Franz Rosenthal, "In Memoriam: Gustave E. Von Grunebaum, 1909-1972", *International Journal of Middle East Studies*, 4/3 (1973): 355-358; G. C. Anawati, "Dialogue with Gustave E. Von Grunebaum", *International Journal of Middle East Studies*, 7/1 (1976): 123-128; Ali Murat Yel, "Grunebaum, Gustave Edmund von", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

⁸ İslam'ın klasik kaynaklarına yönelik eleştirel okumalarıyla tanınan Schacht, özellikle hadis ve fıkıh geleneğinin

teoriler, akademik yöntem ve yaklaşımlar, Amerika'daki akademik sahaya girmiş; söz konusu isimlerin yanında yetişmiş akademisyenler de bazen doğrudan Avrupalı müsteşriklerin tezlerini sahiplenerek, bazen de bu tezlere eleştiriler getirerek çalışmalarını sürdürmüşlerdir.⁹

İslam araştırmalarının altında neşet edip gelişen tasavvuf araştırmalarında da İslam araştırmalarının gelişimi sürecine benzer hususiyetleri tespit etmek mümkündür. 20. yüzyıl tasavvuf araştırmalarının önde gelen isimlerinden Annemarie Schimmel¹⁰ (ö. 2003), Almanya'da uzun yıllar çalıştıktan sonra 1967-1992 yılları arasında Harvard Üniversitesinde Hint-İslam kültürü kürsüsü profesörlüğünü üstlenerek -tasavvufu konu alan müstakil bir ders de dahil olmak üzere- dersler vermiştir. Bu dönemde pek çok öğrenci yetiştiren Schimmel, Amerikan akademisindeki İslam ve tasavvuf araştırmalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle müstakil tasavvuf araştırmaları yanında, İslam tarihi ve sanatı alanında tasavvufu merkeze alarak yaptığı çalışmalar tasavvufun akademik anlamda popülerliğine ciddi katkı sağlamıştır.¹¹ Yaygın oryantalist yaklaşım ve kabullerin aksine hem İslâm'ı hem de tasavvufu, yaşayan bir fenomen olarak ele alması ise sonrasında benzer çalışmalara kapı aralamıştır.

Avrupa'dan Amerika'ya gelen akademisyenler bağlamında değerlendirilebilecek başat bir mesele, Kuzey Amerika İslam araştırmaları alanının kurucusu konumunda olan bu isimleri *American/Amerikalı* olarak tanımlamanın güçlüğüdür. Eğitimlerini Avrupa'da almış, uzun yıllar Avrupa'daki akademik kurumların çatısı altında çalışmış ve eserler vermiş isimlerin; İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde çalışmalarlarıyla beraber Amerika'ya göç edip buradaki önemli kürsülerin kurucuları olmaları, tanımlama hususunda belirli zorluklara yol açmaktadır. Sadece alanın kurulduğu ilk dönemde değil bugüne uzanan süreçte de önemli bir problem olarak süregelen bu durum tartışmaya

kökenlerinin İslami olmadığını savunmuştur. İncelediği ilmî geleneklere tematik yönden ziyade tarihsel ve sosyolojik açılardan yaklaşmıştır. Schacht, Goldziher'in kutsal metinlerin tenkitli okuması yöntemini benimseyerek onu sosyal bilimlerin metodlarıyla zenginleştirmeye çalışmıştır. Hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. George F. Hourani, "Joseph Schacht, 1902-69", *Journal of the American Oriental Society*, 90/2 (1970): 163-167; Bernard Lewis, "Obituary: Joseph Schacht", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 33/2 (1970): 378-381; "Publications de Joseph Schacht", *Studia Islamica*, 31 (1970): XI-XVI; Mürteza Bedir, "Schacht, Joseph", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

⁹ Geniş bilgi için bk. Ahmad Dallal, "The Study of Islam in American Scholarship: The Persistence of Orientalist Paradigms", erişim: 11 Kasım 2022, <https://web.stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Islam/Dallal.pdf>.

¹⁰ Yirminci yüzyılın en önde gelen tasavvuf akademisyenlerinden olan Schimmel, Kıta Avrupası, Kuzey Amerika ve İslam coğrafyasının neredeyse tamamında tanınmıştır. İslam sanat ve edebiyat tarihine yönelik tasavvuf merkezli okumaları ile fenomenolojik yaklaşımı İslam ve tasavvuf tarihi alanında başarıyla uygulayarak sayısız çalışma kaleme almıştır. Bununla birlikte Kuzey Amerika'da bulunduğu yıllarda birçok öğrenci yetiştirmiş ve alanın metodolojik seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Tezimizin ikinci bölümünde öğrencilerine değinilecek olup hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Şule Bilman, *Annemarie Schimmel'in Tasavvuf Kültüründeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004; Senail Özkan, "Schimmel, Annemarie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009; Annemarie Schimmel, *Doğudan Batıya*, trc. Ömer Enis Akbulut, İstanbul: Sufi Kitap, 2017; "Bibliography of Annemarie Schimmel", erişim: 31 Mayıs 2023, <https://www.iranicaonline.org/articles/schimmel-annmarie-bibliography>.

¹¹ Özkan, "Schimmel, Annemarie", 36: 229-231.

açıktır. Amerikan toplumunun haddizatında büyük oranda Avrupa'dan ve diğer bölgelerden yapılan göçlerle teşekkül etmiş olması, tanımlama konusunda bir serbestiyete alan açmaktadır. Son yüzyıllık süreçte sosyal bilimler sahasında akademik ve kültürel bir merkez olarak Birleşik Devletler'in dünyanın her yanından akademik çalışma yapmak isteyenlerin yöneldiği bir yer olması da göz önüne alındığında -aslî akademik ve ilmî birikimini Avrupa'da ikmâl etmiş ilk/kurucu nesil bir kenara bırakılırsa- lisans ve lisansüstü çalışmalarını büyük oranda Amerikan akademisinde sürdürmüş isimlerin etnik kökenlerine ve aidiyetlerine bakılmaksızın çalışmalarının Amerikan akademisinin bir ürünü olarak nitelenmesi ve bu isimlerin *American* şeklinde tanımlanması makul ve gerçekçi görünmektedir.

B. Kurumsallaşma Süreci

Tasavvuf araştırmalarının kurumsal eğitim bağlamında Amerikan akademisindeki serencamı incelendiğinde, -önceki başlıktaki vurgumuza paralel olarak- tarihsel süreçte kendisine öncelikle İslam araştırmaları altında bir yer edindiği sonrasında daha hususi bir konuma geldiği görülmektedir.

İslam Araştırmaları alanında ilk kurumsal görevlendirme için 1911 yılına işaret edilebilir. Duncan Black MacDonald'ın (ö. 1943) -misyoner yetiştirmek amaçlı açılmış olan- Hartford Theological Seminary'de, *Mohammedan Department* isimli bölüme yönetici vasfıyla atanması dikkate değer bir kırılma noktasıdır. Kıtada *Islamic Research Institute*/İslam Araştırmaları Enstitüsü adı altında ilk müessese, 1952'de Kanada McGill Üniversitesinde faaliyete başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1973'te Hartford'da, 1983'te ise Villanova Üniversitesinde "İslam" ismini taşıyan akademik bir merkez kurulmuştur.¹² Kuzey Amerika akademik kurumlarına bakıldığında, İslam Araştırmaları alanının genellikle başka adlarla kurulmuş enstitü ve bölümler bünyesinde bulunduğu görülmektedir.

20. asrın başında İslam araştırmaları, *Oriental Studies*/Doğu-Şarkiyat Araştırmaları zemininde gelişen bir alan şeklinde öne çıksa da ilk bağımsız İslam araştırmaları programı 1927 yılında Philip Hitti¹³ (ö. 1978) tarafından Princeton Üniversitesinde başlatılmıştır. Bu dönemde daha çok Hristiyan misyonerlerin yetiştirildiği kurumlarda muhataplarına yönelik daha geniş bilgi sahibi olmak ve öğretim amacıyla, bölgeye yerleşmiş misyonerlerin çalışmaları görülmektedir. Tam akademik konuma geçişte asıl nirengi noktası ise İslam araştırmalarında büyük üne sahip Hamilton Gibb'in Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezinin başına geçmesiyle gerçekleşmiştir. Takip eden süreçte pek çok üniversitede alan araştırmalarına yönelik merkezler tesis edilmiştir. Daha öncesinde ilgili alanda

¹² Charles Kurzman - Carl W. Ernst, "Islamic Studies in U.S. Universities", *Review of Middle East Studies*, 46/1 (2012): 27-28.

¹³ Geniş bilgi için bk. Salih Tuğ, "Hitti, Philip Khuri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

çalışmaları ve dil yeterlilikleri olan Amerikalı araştırmacı sayısı sınırlı olduğundan bu merkezlerin çoğunun başına Avrupa'dan gelen oryantalist araştırmacılar geçmiştir.¹⁴

Tarihsel süreçte *Oriental Studies* alanının, 1940'lı ve 1950'li yıllarda, bölgeler ve inançlar temelinde uzmanlıklara bölündüğü görülmektedir. İslam araştırmaları ilk dönemlerde *Middle Eastern Studies*/Ortadoğu Araştırmaları, *Near Eastern Studies*/Yakın Doğu Araştırmaları gibi *Area Studies*/Alan Araştırmaları bölümlerinin altında yer almaktayken bazı üniversitelerde 70'li yıllardan itibaren *Religious Studies*/Din Araştırmaları departmanlarına taşınmış ve/veya bu bölümlerde de açılmıştır. Son yirmi otuz yıllık kesitte ise din araştırmaları ve özelde *Sufism*, öğrenci gruplarının artan ilgisine mukabil *liberal arts* müfredatında kendisine yer bulmuş ve geniş çaplı bir öğretim sahasına ulaşmıştır.¹⁵ 2000'li yılların başına gelindiğinde -yapılan bir araştırmaya göre- İslam'ın müfredatın bir parçası olarak işlendiği din araştırmaları ve ilahiyat bölümlerinin çoğunda tasavvuf ya müstakil bir ders olarak yahut İslam tarihinin önemli bir parçası olarak -birkaç hafta- işlenmektedir.¹⁶ Tasavvufu merkeze alan derslerin, İslam araştırmaları veya alan araştırmaları gibi akademik sahalardan yanı sıra diğer fakülte öğrencilerine açık genel seçmeli derslerden biri hâline gelmesi; tasavvufun tanınırlığını ve ona yönelik ilgiyi hem akademik camiada hem de halk nezdinde artırmıştır.

Bu süreci izahta Amerika'nın önde gelen akademik kurumlarının başını çeken Harvard Üniversitesindeki İslam araştırmalarının gelişim tarihi önemli bir örnektir. Dikkatle bakıldığında İslam araştırmalarının kökenlerini 17. asırda *Biblical Studies*/İncil-Hristiyanlık Araştırmaları bölümlerinde görmek mümkündür. Dil öğretiminin merkezde olduğu bu bölümlerde Semitik dillere yakın olması dolayısıyla Arapça öğretiminin de yer aldığı gözlenir. Öyle ki 1765 yılında *Oriental Languages*/Doğu Dilleri için müstakil bir kürsü dahi oluşturulmuştur. Bu kürsüdeki derslerin bir bölümünü Arapça eğitimi teşkil etmektedir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise dinler tarihi derslerinin bir parçası olarak ve sonunda bağımsız bir ders olarak İslam tarihine yer verilmiştir. 1954'te *Center for Middle Eastern Studies*/Ortadoğu Araştırmaları Merkezinin kurulması ise sürecin önemli bir halkasını oluşturmuştur. Yukarıda da zikredildiği gibi Gibb ve Schimmel gibi birçok Avrupalı araştırmacı bu merkez ve altındaki kürsülerde uzun dönemli yahut misafir araştırmacı olarak görev yapmıştır. Günümüze kadar İslam ilim ve sanat geleneğine dair pek çok kürsü açılmış ve dersler verilmiştir. Bu kürsülerde hâlen daha çok sayıda Amerika dışı çeşitli etnik kökenli akademisyen görev yapmaktadır. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi dışında, *Center for African Studies*/Afrika Araştırmaları Merkezi, *Faculty of Arts and*

¹⁴ Dallal, "The Study of Islam in American Scholarship: The Persistence of Orientalist Paradigms", 11-14.

¹⁵ Marcia Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 24/3 (2007): 25-26.

¹⁶ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 38-39.

Science/Fen Edebiyat Fakültesi ve *Divinity School*/İlahiyat Fakültesi bünyesinde İslami ilimlere yönelik derslerin verildiği Harvard Üniversitesinde 2005 yılında müstakil İslami ilimler programı tesis edilmiştir. Böylelikle İslam araştırmaları fiili olarak Ortadoğu Araştırmaları çatısından çıkarılmıştır. Bugün de zikredilen fakülte ve merkezlerde tasavvufu konu alan araştırmalar sürmekte ve dersler verilmeye devam etmektedir.¹⁷

Batı'da İslam araştırmaları söz konusu olduğunda akla gelen ilk zorluklardan biri dil meselesidir. İslam toplumunun ortak dili olarak zikredebileceğimiz Arapça başta olmak üzere -üretilen metinlerin büyük çoğunluğunu oluşturan- Farsça, Türkçe ve Urduca gibi Müslüman milletlerin dilleri, Batı'da gelişen akademinin tarihinde büyük oranda yabancı olunan dillerdir. Coğrafi keşifler ve sonrasındaki sömürgeleşme sürecinde bu konuda önemli bir gelişim yaşanmış, 17. yy. itibariyle özellikle Avrupalı gezgin, diplomat ve araştırmacıların bölgeye yönelik şahsi yahut akademik ilgilerinin sonucunda birtakım araştırma metinleri ve tercüme çalışmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde ilk olarak eserlerinde tasavvufi neşvenin yoğun biçimde yer aldığı Hâfız ve Sa'dî gibi sûfi şair ve müelliflerin kaleme aldığı Arapça ve Farsça klasiklerin başta Almanca ile Latince ve daha sonraki yıllarda İngilizceye tercüme tasavvufun tanınırlığının ve ona olan ilginin başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir. İlk planda bu ilginin doğuda bulunan egzotik bir yaşam tarzı ve edebi tavır ekseninde görüldüğü anlaşılmaktadır. 17. asrın sonu ve 18. asrın başında çeviri metinlerin artması ve bazı özgün telifler neticesinde ise tasavvufa egzotik bir nesne olmanın ötesinde bakılmaya başlanmıştır.¹⁸ 19. asır itibariyle Avrupa'da Doğu dünyasına yönelik ilgi akademik bir kisveye bürünerek Oryantalizm çalışmaları hızla gelişmiştir. Bu sürecin nihayetinde Avrupalı ilim adamları bölge dillerini öğrenerek çok sayıda tercüme ve telif çalışmasında bulunmuşlardır.

Amerikan akademisinde ise bu alana yönelik ilginin yoğunlaşması biraz daha geç bir döneme denk düşmektedir. Hermansen, İslam ve özelde tasavvuf araştırmalarının gelişmesinde önemli bir etkenin Amerikan devleti tarafından sağlanan burslar olduğunu belirtmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası soğuk savaş sürecinde, önceleri Amerika'da çok karşılık bulmayan Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca gibi dillerin siyasi ve yayılcı gayelerle de olsa öğretimine yönelik desteğin doğrudan ve dolaylı olarak İslam araştırmalarını geliştirdiği görülmektedir. 70'li yıllarda toplumsal değişimlerin etkisiyle tasavvuf çalışmalarının ciddi bir ilgi gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁹ Knysh de bu duruma dikkat çekerek 20. asrın ilk yarısında Batı'daki tasavvuf araştırmaları söz konusu olduğunda Avrupa ülkelerinin baskın bir durumda olduğunu vurgular. Bu hususta 60'lı yıllarda çeşitliliğin

¹⁷ "History of Islamic Studies at Harvard Timeline", <https://timeline.islamicstudies.harvard.edu>, t.y., erişim: 19 Ocak 2023.

¹⁸ Koltaş, *Amerika'nın Tasavvufu Keşfi: Tarihsel Süreç ve Doktrin*, 46-48.

¹⁹ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 26-27.

oluşmaya başladığını ifade ederken yıllar içerisinde Amerika'nın Batı'daki tasavvuf araştırmalarının yeni merkezi olduğunu iddia eder.²⁰ Görüldüğü üzere Avrupa'daki duruma benzer şekilde dil eğitimi meselesinin farklı sebeplerle de olsa çözülmesi dolaylı yoldan İslam ve tasavvuf araştırmalarının önünü açmıştır.

Dil meselesinde bir diğer dikkat çekici konu Amerikan üniversitelerinde lisansüstü çalışma yapmak için şart koşulan dört yabancı dilde okuma yeterliliğidir. Kişinin ana dili dışında iki İslam dili ve iki batı dilinde yeterli olma şartının artıları ve eksileri üzerine değerlendirmelerde bulunan Hermansen, bunun hem Amerikalı hem de Müslüman ülkelerden gelen öğrenciler için zorlayıcı bir şart olduğunu ifade etmektedir. Batı dilleri -genellikle Fransızca ve Almanca- öğreniminin Oryantalist tezlerin merkezde olduğu dönem kadar gerekli olmadığı ve özellikle Müslüman ülkelerden gelen öğrenciler için ciddi bir engel teşkil ettiği aktarılmaktadır. İki İslam dili şartı ele alındığında ise alanın genel kabulünün birinin Arapça olması gerekliliği olduğu dile getirilerek bu yaklaşım eleştirilmektedir. Arapça yeterliliği konusundaki eksikliğin İslam ve tasavvuf araştırmaları alanında kabul edilemez oluşunun, İslam'ı Ortadoğu araştırmaları alanına sıkıştırmak ve diğer dilleri ikinci plana atmak anlamına geleceği iddia edilmiş; bu hususa -Arapçanın merkezi ve esas bir dil olmadığı- Güney Asya araştırmalarında İslam'ın ve dolayısıyla tasavvufun fazlasıyla ihmal edilmesi üzerinden örnek verilmiştir. Son olarak 80'li yılların ikinci yarısı itibarıyla Amerikan devletinin Müslüman toplumları ele alan karşılaştırmalı çalışmalara yönelik özel burs programları oluşturduğu ve böylelikle farklı bölgelerin tasavvufi anlayış ve yaşamlarını ele alan çalışmalara kapı aralandığı belirtilmektedir.²¹

Bugün gelinen durum göz önüne alındığında Amerikan devletinin dil öğrenimine yönelik sağlamış olduğu kurumsal ve nakdî desteklerin İslam araştırmaları alanında önemli bir etki oluşturduğu görülmektedir. 20. asrın ilk yarısına kadarki süreçte kaleme alınan çalışmalar incelendiğinde Fransızca ve Almanca'nın baskın dil olduğu anlaşılırken, yüzyılın ikinci yarısında İngilizcenin alanda hakimiyetini kurduğu kaydedilmiştir. Öyle ki bugüne bakıldığında İslam araştırmalarının kaynak dilleri ve inceleme alanı olan Arapça, Farsça ve Türkçeden daha fazla sayıda İngilizce çalışma yayınlandığı ve zamanla alanın asli dili hâline geldiği görülmektedir.

C. Yöntem ve Yaklaşımlar

Akademik tarih incelemelerini üniversite dışı amatör tarih çalışmalarından ayıran önemli hususlardan biri belirgin bir yönetime bağlı hareket etmeleridir. Dini konu alan akademik araştırmaları - tarihsel süreçte doğmuş ve gelişmiş bir mesele olması bakımından tarihsel yönleri öne çıkan çalışmalar

²⁰ Knysh, "Historiography of Sufi Studies in the West", 122.

²¹ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 27-28.

olarak- bu bağlamda değerlendirmek doğru olacaktır. Bu açıdan benzer şekilde akademik din araştırmaları tarih ilmi metotlarından ve tarih yazımı yöntemlerinden sıkça faydalanmaktadır. Batı'da akademik din araştırmaları sahasında 18. asrın sonu itibariyle pek çok farklı tarih metodunun kullanıldığı görülmektedir. Bunlar arasından fenomenolojik yaklaşımı esas alan yöntem ve metinleri merkeze alarak dil esaslı yaklaşan filolojik metot öne çıkmaktadır.

Din araştırmaları sahasında erken dönem çalışmalarda dahi etkisi olduğu anlaşılan metotlardan olan filolojik yöntem, özellikle ilk dönem oryantalistlerin ve onlardan etkilenen isimlerin çalışmalarında sıkça görülmektedir. Dine yönelik akademik ilginin metinler üzerine yoğunlaşması ve yine metin kaynaklı çıkarımların ön planda olduğu filolojik yöntem, dinlerin kutsal kabul edilen metinlerini, bunlar çevresinde gelişen yazınsal ürünleri ve dini edebiyatı merkeze almıştır. Akademik din araştırmaları, Avrupa'da ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren dine yönelik eleştirel ve tenkitçi bir yapıya sahipken, bu yaklaşım büyük oranda *Kitâb-ı Mukaddes* bünyesindeki metinlerin filolojik ve tarihsel analizlerinden beslenmekteydi. Almanya ve Fransa'daki toplumsal ve siyasi değişimler dine -özelde Katolik kilisesine-yönelik sert eleştirilere alan açıyordu.²² 19. asrın ikinci yarısından itibaren Karşılaştırmalı Filoloji alanı gelişim göstermiş, doğu dinleri ve semavi dinlerin metinleri yeniden eleştirel okumalara tabi tutulmuştur. Burada gayenin dinlerin menşeyini ve tarihsel akıştaki seyrini tespit etmek olduğu görülmektedir. Sonuçta saf filolojik yöntemin bu gayeye ulaşmada eksik kaldığı görülmüş ve zamanla sosyoloji, arkeoloji, antropoloji gibi diğer bilim dallarının desteğini alan bütüncül bir yaklaşıma gidilmiştir.²³

İslam araştırmaları söz konusu olduğunda benzer bir durum dikkat çekmektedir. Gibb, İslam'ın kökenini araştırdığı çalışmalarından "*Pre-Islamic Monotheism in Arabia*"da Kur'an'daki kavramların etimolojik izini sürerek onların Süryanice ve Aramice kökenlerine/karşılıklarına dikkat çekmektedir. Bunun yanında İslam'ın ilk emir ve uygulamalarının bölgedeki Yahudi inançlarıyla örtüşmesi ve "hanif" inancının Yahudi-Hristiyan özünü ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.²⁴ Bu araştırmasında Gibb'in, aklındaki bir kabulden hareketle bağlam veya olguları dikkate almadan sadece yazılı kaynaklar üzerinden benzerlik taraması yaparak sonuç araması salt filolojik yöntemin bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Filolojik yöntemi kullanan bir başka oryantalist olan Schacht da İslam hukukunun kökenini Bizans, Sasani, Doğu Kilisesi ve Talmud'da aradığı bir makale kaleme almıştır.²⁵

²² Jacques Waardenburg, "Din Bilimlerinin Tarihçesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, trc. Ramazan Adıbelli, 16 (2004): 285-286.

²³ Waardenburg, "Din Bilimlerinin Tarihçesi", 289-290.

²⁴ Hamilton A. R. Gibb, "Pre-Islamic Monotheism in Arabia", *The Harvard Theological Review*, 55/4 (1962): 269-280.

²⁵ Joseph Schacht, "Foreign Elements in Ancient Islamic Law", *Journal of Comparative Legislation and International Law*, 32/3/4 (1950): 9-17.

Klasik kaynaklarda tespit ettiği usul ve ceza uygulamalarındaki paralelliklere dikkat çekerek, İslam hukukunun hangi açılardan bu hukuk gelenekleriyle benzeştiğini açıklamaktadır. Gibb'in filolojik okumalarından hareketle yaptığı çıkarımlara bir diğer örnek de tasavvuf geleneğini rasyonel anlayışı ortadan kaldıran, Yakın Doğu mistik ve mitolojik geleneklerinin monoteist bir uyarlaması olarak görmesidir:

“İslam artık Yakın Doğu mistisizminin bütün o muazzam mirasını tasavvuf olarak bilinen hareket içinde kendi bünyesinde toplamış ve temel tektanrıcılığına uyarlamıştır...Yakın Doğu mitolojilerinden hiçbiri, bir pagan kisvesi yaratmak veya Müslümanların katı tektanrıcılığını bozmak için hayatta kalmadı...tüm akım, kurumsal bir tasavvuf ve buna dayalı yeni bir sosyal yapı yaratmak için İslam'ın manevi hayatına aktı...Tasavvuf spekülasyonu ortodoks muhakemenin ve Helenistik bilimin görece nesnel ölçütlerinin yerini gittikçe daha fazla aldıkça, entelektüel standartlar düştü.”²⁶

Özelde tasavvuf araştırmaları ele alındığında filolojik metodu kullanan araştırmacıların -ki ilk dönem oryantalistlerin çoğu bu grupta yer almaktadır- temel tasavvufî metinlerin kaleme alındığı klasik döneme -Hicrî 3. ile 6. asırlara- yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda *sufisme*/tasavvufa -kendileri açısından- olumlu bir bakış sunulduğu anlaşılmaktadır. Genel kanı, tasavvufun İslam'ın özüyle bağdaşmayan ve şeriata büyük ölçüde muhalif mistik bir gelenek olduğu yönündedir. Metinlerin ötesinde, insanlarca yaşanan bir gelenek olarak tasavvuf ise İslam'a yakınlığı mesabesinde olumsuz bir bakışa maruz kalmıştır. Bu açıdan klasik dönem sonrasındaki, şeriata yakın görülen -daha çok tarikatlarca temsil edilen- tasavvuf, dejenerasyona uğramış bir İslami mistisizm şeklinde değerlendirilmiştir. Öyle ki tasavvufî eserlerde görülen “zaman içerisinde insanlarda ve âlemde yaşandığı söylenen bozulma hâli” dahi bu görüşe delil olarak gösterilmiştir.²⁷ İslami yaşayışla yakın irtibatlı bir tasavvufun bozulmuş olarak nitelendirilmesi, ilk dönem oryantalistlerin tasavvufun İslam'la bağlantısı ve kökenine dair görüşlerini açıklar mahiyettedir. Oryantalistlerin tamamı tasavvufu İslam dışı bir gelenek olarak görme eğiliminde değildir. 19. yüzyılın başından itibaren Friedrich August Deofidus Tholuck (ö. 1877) ve Louis Massignon (ö. 1962) gibi isimler tasavvufun İslam içinde gelişmiş olduğu şeklindeki tezlerine eserlerinde yer vermişlerdir.²⁸

Linda Sijbrand, tasavvufun İslam'ın aksine ve ondan bağımsız bir nesne olarak Batı toplumu ve akademisi tarafından kabul görmesinin filolojik yönteme dayanan bir kökeninden bahsetmektedir.

²⁶ Hamilton A. R. Gibb, “The Community in Islamic History”, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 107/2 (1963): 175.

²⁷ Carl W. Ernst - Bruce B. Lawrence, *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*, New York: Palgrave Macmillan, 2002, 13.

²⁸ Konuyla alakalı ayrıntılı değerlendirmeler çalışmamızın üçüncü bölümünde yer almaktadır. bk. Linda Sijbrand, “Orientalism and Sufism: An Overview”, *Orientalism Revisited: Art, Land and Voyage*, New York: Routledge, 2012, 102.

Sûfilerin metinlerini inceleyen oryantalist araştırmacılar, İslam geleneğine ve şeriata aykırı olarak yorumladıkları birçok olguya rastlamışlardır. Bu metinsel analiz ve çıkarımlarından yola çıkarak İslam içerisinde yabancı bir unsur olarak değerlendirdikleri tasavvufun kökeni üzerine diğer temaların yanı sıra daha fazla gitmişlerdir. Bu bağlamdan hareketle tasavvufu İslam dışı yabancı bir kaynağa dayandırma çabaları dikkat çekici olduğu kadar anlaşılabilir durmaktadır. Araştırmaları sırasında oryantalistler tasavvufun kökenini Hindu, Farisi, Helenistik, Hıristiyan ve Gnostik geleneklerde aramışlar ve bu doğrultuda teoriler öne sürmüşlerdir. Sijbrand, yabancı köken meselesinde bu geleneklerin tek ortak noktasının Aryan olduğunu tespit eder. Böylelikle Batı akademisi tasavvufu, kökenini kendi geleneğine bağladığı mistik bir akım olarak değerlendirmekte ve pozitif yaklaşmaktadır.

Tasavvuf metinlerine yönelik filolojik okumanın bir diğer cihetinde, bu metinlerde varsayılan fıkıh geleneğine yönelik eleştiriler ve aralarındaki çekişmeli ilişki de oryantalistlerin dikkatini çekmiştir. Bu durum metinlerin kaleme alındığı diller üzerinden analiz edilerek Aryan kökeni iddiası güçlendirilmek istenmiştir. Sufiler büyük oranda Farsça kaleme aldıkları metinleriyle Sami kökenli bir dil olan Arapçanın hâkim olduğu İslami ilimler alanına, Hint-Avrupa -Aryan- kökenli bir dil kullanarak cevap vermişlerdir.²⁹ Sijbrand'ın bu değerlendirmeleri göz önünde bulundurulduğunda saf filolojik yaklaşımın, araştırmacının zihnî arka planında ve içinde taşıdığı niyet yahut ön kabullerin etkisiyle birtakım yanlış yorumlamalara yol açabileceği görülmektedir. Erken dönem oryantalist araştırmacıların, sufilerin metinlerine dair yaptıkları okumalar sırasında karşılaştıkları aşk, sarhoşluk, şarap vb. bazı şairane kavramlar ve kullanımlar üzerinden tasavvufun kökeninin İslam dışı oluşuna dair değerlendirmeleri sonraki dönemde -oryantalistlerin tasavvufî metinleri yanlış anladıkları şeklinde- çokça eleştirilmiştir.³⁰

Oryantalistlerin kullanmış oldukları bir yöntem olarak ve bu noktadan hareketle ortaya koydukları teorilere bakarak filolojik yöntemi başlı başına hatalı ve eksik bir yöntem olarak görmenin doğru bir yaklaşım olmayacağı açıktır. Eleştirilen araştırmalar incelendiğinde, tarihsel bağlamı değerlendirmeyi ve karşılaştırmalı okumayı saf dışı bırakarak salt metin üzerinden gidip ona kendi zihninde olanı söyletmenin yanlış bir tavır olacağı anlaşılmaktadır. Ancak metinlerin, filolojinin tarih boyu gelişen yöntemleriyle incelenmesinin getireceği faydalar da ortadadır. Bu doğrultuda filolojik yaklaşım, tarihsel bağlam ile diğer metinlerin göz önünde bulundurulduğu ve objektif bir tavrın esas alındığı bir durumda önemli bir yöntem olarak istifadeye açıktır.

Fenomenolojik yöntem ise felsefi bir arka plana sahip olan ve 20. yüzyıl din araştırmalarında

²⁹ Sijbrand, "Orientalism and Sufism: An Overview", 100-101.

³⁰ Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, North Carolina: University of North Carolina Press, 1987, 12-14.

önde gelen metotlardan biridir. Ortaya çıkış sürecinde din araştırmalarını Hristiyan ilahiyatından ayırştırmak ve dini inanan birey üzerinden ele almak gibi isteklerin etkili olduğu düşünölmektedir.³¹ Basitleştirilmiş bir tanımlamayla bu yöntemin temel iddiası bilimsel veya geleneksel değerlerin ve önyargıların -çarpıtma gibi- tesirlerinden arınmış araştırmalar yoluyla dinin özünü ortaya çıkarmaktır. Bu bağlamda filolojik perspektifin inanan insanı dışarıda bırakan yaklaşımının karşısında yer almaktadır. Fenomenoloji ilk ortaya çıktığı dönemde din içerisindeki olguların yapısal formlarını tarihsel süreçten bağımsız olarak inceleyen ve hadiselerin psikolojik boyut ve manalarını öne çıkaran bir yöntem olarak görölmüştür. Süreç içerisinde fenomenlerin tarihsel boyutları da göz önüne alınarak karşılaştırmalı dinler tarihinin zeminini oluşturmuştur. Bu noktada din araştırmalarında fenomen kavramını kullanırken “Dini fenomen, beşerin kutsalla münasebet kurduğu anda gözlenen tutum ve davranışlar ya da kutsalın kendisinde tezahür ettiği olgulardır.”³² şeklindeki tanım esas alınmaktadır. Bu yöntem zaman içerisinde gelişerek farklı dinleri birlikte ele alan “Karşılaştırmalı Fenomenoloji” sahası oluşmuştur. Bu metotta dinlerin yekpare şekilde ve bütün unsurlarıyla karşılaştırılmaları değil, dinler içerisinde görölen benzer olguların mukayese edilmesi söz konusudur. Fenomenolojik yöntemde göz önünde bulundurulması gereken şudur ki kolayca tanımlanabilecek ve uygulanan tek bir yöntemden bahsetmek mümkün değildir. Metodun kullanımı tarih boyunca değişikliğe uğramış, başta dinler tarihi altında dinin temel unsurlarının araştırılmasından ibaret metodolojik bir yaklaşım iken “Din Fenomenolojisi” ismiyle müstakil bir disiplin dahi oluşmuştur.³³

Fenomenolojinin felsefi arka planı ve din araştırmalarındaki uygulama sürecinin karmaşıklığı sıklıkla üzerinde durulan bir husustur. Fenomenolojik yöntemin üç farklı yaklaşıma sahip olduğu görölmektedir. Özcü yaklaşım inananların bilinç durumlarını, duygusal hareketliliğini, dini endişe ve motivasyonlarının doğasını anlamayı esas almaktadır. Tarihselci yaklaşım tarihçilerin daha çok tercih ettiği bir yöntemdir ve dini geleneklerin ayırt edici hususiyetleri ve dünya görüşleri üzerinde dururken tekrarlanan temel kalıpları incelemektedir. Varoluşçu-Hermenötikçi son yaklaşım ise insanın dinle anlamlandırdığı varoluşsal sorunlarının dilsel ve sembolik ifadeleri üzerinde durmaktadır.³⁴ Fenomenolojik yöntem 20. asrın ikinci çeyreği itibariyle din araştırmaları sahasında önemli bir yöntem olarak kullanılmaya başlanmış olsa da İşlam araştırmaları söz konusu olduğunda aynı durumun

³¹ Mujiburrahman, “The Phenomenological Approach In Islamic Studies: An Overview of a Western Attempt to Understand Islam”, *The Muslim World*, 91/3-4 (2001): 425-427.

³² Muharrem Yıldız - Mehmet Mekin Meçin, “Din Fenomenolojisi ve Belli Başlı Öncüleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 53 (2012): 276.

³³ Mustafa Alıcı, “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5/3 (2005): 115.

³⁴ Mujiburrahman, “The Phenomenological Approach In Islamic Studies”, 427-428.

görülmeyeceği anlaşılmaktadır. Henry Corbin³⁵ (ö. 1978) ve Wilfred Cantwell Smith³⁶ (ö. 2000) gibi İslam tarihçileri fenomenolojik yaklaşımın dinler tarihi çalışmalarındaki önemine değinerek İslam araştırmalarında da kullanılması konusunda ısrarcı olsa da bu talep alanda ciddi bir karşılık bulmamıştır.³⁷ Charles J. Adams (ö. 2011) ve Richard C. Martin (ö. 2019) gibi dinler tarihi araştırmacıları bu durumun Müslüman dindarlığının yapısı ve İslam araştırmalarının gelişim sürecinden kaynaklandığını belirtmektedirler. Dinler tarihi alanının daha çok *primitive*/ilkel dinlerle ilgilendiği; mitler ile ritüellerin ilişkisi, sembolizm ve kutsallık gibi temalar üzerinde yoğunlaştığı aktarılarak İslam dindarlığının bu kavramlarla ilişkilendirilmesinin güçlüğü üzerinde durulmuştur. Yine İslam araştırmalarının dinler tarihi bünyesinde değil filoloji alanında ve Arapça üzerinden gelişmesi aktarılarak bu durumun, araştırmacıların fenomenolojik yaklaşımı benimsememesine yol açtığı belirtilmiştir.³⁸

Hermansen bu vaziyeti karşılaştırmalı dinler tarihi alanında öne çıkan Mircea Eliade³⁹ (ö. 1986) önderliğindeki -fenomenolojik yöntemin bir yorumu olan- “*Patternism*” ekolü üzerinden göstermeye çalışmıştır. Dinlerin incelenmesi hususunda ilkel dini motiflere ve mitlere büyük önem veren bu anlayış, İslam’ı bu anlamda zikredilen unsurlar açısından yoksun ve dinler tarihi alanı için yeteri kadar kadim/eski olmayan bir din olarak görmektedir. Bununla birlikte genel İslam araştırmalarının aksine tasavvufun ise fenomenolojik yöntem için fazlasıyla ilgi çekici unsurlar barındırdığı zikredilmektedir.⁴⁰ Eliade’ın, İslam’ın bâtinî yönü olarak gördüğü Şii gelenek ve tasavvufa dair ilgisi de bu yorumu destekler mahiyettedir.⁴¹ Ek olarak, Eliade’ın özelde İslam için olmasa da, dinlerin mistik ve ezoterik yönleri için Carl Gustav Jung’un⁴² (ö. 1961) arketip anlayışı çerçevesinde ortaya koyduğu yaklaşım ve kullandığı yöntemler; Fritz Meier⁴³ (ö. 1998) ve Henri Corbin gibi 20. yüzyıl tasavvuf araştırmacılarının Avrupa ayağındaki önde gelen temsilcileri tarafından kısmen

³⁵ Geniş bilgi için bk. Bekir Karlığa, “Corbin, Henry Eugénie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 8: 67-69.

³⁶ Smith, Kanada’da bulunan McGill Üniversitesi’nde 1952 yılında İslam Araştırmaları Merkezini kurmuş bir araştırmacıdır. Geniş bilgi için bk. Seyyed Mostafa Rokhsefat, *Wilfred Cantwell Smith’s Contribution to the Study of Islam*, McGill University, 1994, 2-11.

³⁷ Mujiburrahman, “The Phenomenological Approach In Islamic Studies”, 429.

³⁸ Mujiburrahman, “The Phenomenological Approach In Islamic Studies”, 432.

³⁹ Geniş bilgi için bk. Kürşat Demirci, “Eliade, Mircea”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11: 33-35.

⁴⁰ Hermansen, “The Academic Study of Sufism at American Universities”, 29.

⁴¹ Demirci, “Eliade, Mircea”, 11: 34.

⁴² Geniş bilgi için bk. Christine Maillard, “Jung, Carl Gustav”, *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*, Brill, 2008, https://referenceworks.brillonline.com/entries/dictionary-of-gnosis-and-western-esotericism/jung-carl-gustav-DGWE_182?s.num=1&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.dictionary-of-gnosis-and-western-esotericism&s.q=jung.

⁴³ Geniş bilgi için bk. Hilal Görgün, “Meier, Fritz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28: 549-550.

değerlendirilmiştir.⁴⁴

Zikredilen unsurlardan hareketle, fenomenolojik yaklaşımın İslam araştırmalarında kullanımı noktasında, yöntemdeki problemlere ve çekincelere rağmen birçok öneri ve girişim de olmuştur. Özellikle 1970’li yıllarda fenomenolojik yöntemin faydalarına dair çalışmalara rastlamak mümkündür. Dinler tarihi alanında çalışmaları bulunan James E. Royster’ın Peygamber’e yönelik Batı’da yapılan araştırmaları incelediği makale bu açıdan dikkat çekicidir.⁴⁵ Ele alınan araştırmalar; normatif, deskriptif ve fenomenolojik şeklinde üç sınıfa ayrılmıştır. Normatif yaklaşımın görüldüğü çalışmalar ya tamamen olumsuz bir tavrın güdüldüğü polemik esaslı ya da olumlu bir tavrın yer aldığı apolojetik metinler olarak tasvir edilmiştir. Deskriptif yaklaşımda en büyük problemin anlamlandırma sürecindeki genelleme gayretinden kaynaklandığı belirtilirken, bu sebeple indirgemeci bir tavrın metne hükmettiği iddia edilmiştir. Royster’ın benimsediği fenomenolojik yaklaşımın ise inananların durumlarını, etkileşimlerini ve tavırlarını esas aldığından, ilk iki tavrın sübjektif ve indirgemeci tutumundan bağımsız olacağı ifade edilmiştir. Bu noktada fenomenolojik perspektifi kullanan araştırmacının farkındalığının ve tavrının yöntemin sıhhati için belirleyici olacağı aktarılmıştır. Fenomenolojik yöntemin doğru uygulandığı bir çalışmada dikkat edilmesi gereken hususlar şunlardır: İnananların yorumları homojenize edilmemeli, farklı anlayışlar arasında bir tercihte bulunulmamalı ve ele alınan meselenin inananlar açısından anlamı aktarılmaya çalışılmalı.⁴⁶

İslam ve tasavvuf araştırmalarında fenomenolojik yaklaşımın önde gelen temsilcileri arasında Annemarie Schimmel’in ismi zikredilmelidir. Schimmel’in çalışmaları, İslami metinler ve yaşanan bir din olarak İslam’ın birlikte değerlendirildiği bilimsel araştırmalar olarak dikkat çekmektedir. Özellikle Batı’daki din araştırmaları alanının en prestijli sahnelerinden *Gifford Lectures*’da verdiği *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*⁴⁷ başlıklı dersler, İslam araştırmalarında fenomenolojik yöntemin kullanımına dair -Schimmel’in hususi yaklaşımı özelinde- önemli bir örnektir. Schimmel İslam inancını benimseyerek yaşayan dindar bireylerin perspektif ve tutumlarını araştırmada her zaman hesaba katmış, bu öncülün dışarıda bırakıldığı bir bilimsel incelemenin eksik ve hatalı olacağını savunmuştur. Çalışmalarında üç farklı fenomenolojik yaklaşım görülen Schimmel, ilk olarak İslam fenomeninin en derinlerinde bulunduğunu belirttiği “Kutsal” a ulaşmayı hedefleyen ve giderek derinleşen, katmanlı bir okumaya gitmektedir. Bu yöntemde “her şeyde/yerde Hakk’ın

⁴⁴ Hermansen, “The Academic Study of Sufism at American Universities”, 29-30.

⁴⁵ James E. Royster, “The Study of Muhammad: A Survey of Approaches from the Perspective of the History and Phenomenology of Religion”, *The Muslim World*, 62/1 (1972): 49-70.

⁴⁶ Mujiburrahman, “The Phenomenological Approach In Islamic Studies”, 433-434.

⁴⁷ Annemarie Schimmel, *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*, Albany: State University of New York Press, 1994; Kitaplaştırılan bu dersler daha sonra Türkçeye çevrilerek de yayınlanmıştır: Annemarie Schimmel, *Tanrı’nın Ayetlerinin Çözümlemesi*, trc. Ekrem Demirli, Albaraka Yayınları, 2021.

tecellisinin bulunduğu” şeklindeki tasavvufî söyleme ve yakîne ulaşma sürecindeki katmanlara -ki şeriat, tarikat, marifet, hakikattir- atıfta bulunur. İkinci yaklaşımı daha çok İslam’ın yaşayan bir din olmasından hareketle zâhir-bâtin dikotomisi üzerine yoğunlaşır. Bu noktada fıkıh geleneğine yaslanan normatif anlayış ile tasavvufa yönelen halk dindarlığı arasında bir ayrıma giderek sufilerin daha kapsayıcı bir anlayış ve yorum etkinliği geliştirdiğini savunur. Üçüncü bir yaklaşım olarak Müslüman tipolojisi üzerinde durması zikredilmektedir. İslam’ın bu anlamda farklı inanan tipolojilerini bünyesinde barındırabilmesine dikkat çekilerek zıt kutupları aynı potada eritebilme yeteneği belirtilmiştir. Son olarak İslam içerisinde, diğer inançlarla benzeşen dini -olguları tarihsel arkeolojik bakış ve kökensel geçmiş üzerinden okumamış ve her kutsal ve dini- geleneğin biricikliği üzerinde durmuştur.⁴⁸ Kıta Avrupası’nda yetişmiş ve diğer müsteşrikler gibi filolojik yöntemden istifade etmiş olmakla birlikte Schimmel’in bu metodolojik tutumundan oryantalist araştırmacıların teori ve çıkarımlarını doğrudan benimsemeyen, onlara mesafeli bir araştırmacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Bernd Radtke gibi klasik oryantalist yöntemin yerleşik kabullerine daha fazla yaslanan araştırmacıların eleştirilerine maruz bırakılmıştır.

İslam tarihine yönelik okumaların öne çıkan ve uzun dönem kabul gören teorilerinden oryantalizm kökenli gerileme paradigmasının, tasavvuf araştırmaları söz konusu olduğunda 60’lı ve 70’li yıllara değin geçerliliğini koruduğu görülmektedir. 1970’li yıllara gelindiğinde beşerî ve sosyal bilimlerde ortaya çıkan büyük tartışmalar ile değişimlerin İslam ve tasavvuf araştırmalarına da etkileri olmuştur. En dikkat çekici değişim olarak, yukarıda zikredilen ve neredeyse bir asırdır alanda hâkim yaklaşım olarak görülen filolojik esaslı yaklaşımın hakimiyetini kaybetmeye başlaması ve diğer - fenomenolojik yaklaşım gibi- yöntemlerin görünürlüğünün yanında etkisini artırması zikredilebilir. Özellikle antropoloji ve edebiyat kuramı merkezli yaklaşımların artışı ile post kolonyal süreçte ortaya çıkan -post modernist ve feminist teori benzeri- akımların tesirinde kaleme alınmış metinlerin sayılarının arttığı görülmektedir. Bu yıllarda -özellikle- Batı’da ve dünya genelinde yaşanan bu değişimlerin sosyal ve politik birçok tetikleyicisi olduğu görülmektedir. Batı’da ortaya çıkan yeni dini hareketlerin ve Müslüman toplumlarda görülen din merkezli ayaklanmaların, dini ölmekte olan bir fenomen şeklinde okumanın hatalı olduğuna yönelik bazı itirazları kuvvetlendirdiği ve bu yaklaşımların akademik camiada makes bulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹

İslam araştırmalarının mahiyeti, geçmişi ve geleceği hususunda kritik değişimlere yol açan

⁴⁸ Mujiburrahman, “The Phenomenological Approach In Islamic Studies”, 437-439.

⁴⁹ Hermansen, “The Academic Study of Sufism at American Universities”, 30-31.

akademik aktör olarak Edward W. Said'in⁵⁰ (ö. 2003) 1978 yılında yayınladığı *Orientalism*⁵¹ adlı baş yapıtı en ön sırada gelmektedir. Said oryantalist araştırmacıları çalıştığı meselelere karşı üstenci bir tavır kuşanmakla, yöntemlerini de indirgemeci ve önyargılı olmakla suçlamıştır. Bu eleştiriler ve sonrasındaki süreç, kısa ve orta vadede Amerikan akademisindeki İslam araştırmalarında yöntemlerin çeşitlenmesine ve yeni yaklaşımların kullanımına alan açmıştır. Tartışmalar ve teşekkül eden tarafların gölgesinde tasavvufa bakışta birtakım değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Özellikle Amerikan akademisinde post modernizm ışığında gelişen anlayışların İslam'ı yekpare bir şer'i ve hukukî yapı olarak değil sosyal saiklerle kuvvetli bağlara sahip bir fenomen olarak ele almalarının, tasavvuf değerlendirmelerini etkilediği anlaşılmaktadır. İçinde geliştiği yerel kültürlerle etkileşimi ve bunun sonucunda hem onlardan hareketle şekil alıp hem de bu kültürlerle şekil vermesi, İslam'ın ve Müslüman toplumların incelenmesi ve araştırılmasında tasavvufun rolünü öne çıkarmıştır.⁵²

D. Akademik Tasavvuf Araştırmaları

19. asırdan başlayarak 20. asrın ilk yarısında materyalist ve pozitivist anlayışların dünyada hüküm sürmesi ve ilim insanları arasında genel kabul görmesi dinlere yönelik sert bir eleştiri getirirken, mistik bir akım olarak kabul edilen tasavvuf çok daha ciddi tenkitlere uğramıştır. Müslüman entelektüeller -ve hatta mutasavvıflar- arasında -zühd ve tevekkül gibi- tasavvufî kavramların yorumu ve uygulamalarda aşırı gitmeye yönelik eleştirilerin ötesinde, tasavvufu İslam ve şeriat dışı görerek Müslümanların geri kalmasına sebep telakki eden birçok isim bulunmaktaydı. Tasavvuf, dini yabancı etkilerden arındırma gayretlerinde birinci hedef olurken Namık Kemal (ö. 1888), Muhammed Abduh (ö. 1905), Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912), Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (ö. 1914), Mûsâ Kâzım Efendi (ö. 1920), Reşid Rıza (ö. 1935), Muhammed İkbal (ö. 1938) ve Kılıçzâde Hakkı (ö. 1960) gibi farklı zihniyet ve anlayışa sahip birçok ismin sert eleştirilerine maruz kalmıştı.⁵³

Avrupalı oryantalist araştırmacılar için bakıldığında ise İslam ve Müslümanlarla mücadele içerisinde geçen tarihsel sürecin ve o dönem içinde buldukları hâkim konumun, İslam'a ve tasavvufa bakışlarını etkilediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda zikredilen Müslüman entelektüellerin aksine tasavvuf daha çok akademik bir inceleme konusu olarak ele alınmış ve o günün dünyasındaki durumuna

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Yücel Bulut, "Said, Edward William", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 35: 546-548.

⁵¹ Edward W. Said, *Orientalism*, 1st edition London: Pantheon Books, 1978; Eser Türkçeye de tercüme edilmiş ve Türk akademisinde de dönüşümlere yol açmıştır. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, trc. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2010.

⁵² Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 31-32.

⁵³ İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, 345-370; Sijbrand, "Orientalism and Sufism: An Overview", 106.

değ inilmeyerek tarihsel mistik bir gelenek olarak incelenmiştir.

Kuzey Amerika’da bu iki toplumdaki farklı olarak İslam’a ve tasavvufa karşı ilk planda bir tarihsel ön yargı bulunmadığı görülmektedir. Daha önce belirtildiği gibi Kuzey Amerika ülkeleri göçmenlerce kurulmuş topraklar olduğundan, inanç bağlamında çoğulcu bir yapıyı doğal olarak gerektirmekte ve fiili olarak da barındırmaktaydı. Kuzey Amerika akademisinde İslam ve tasavvuf araştırmalarının, 20. asrın başı göz önüne alındığında Avrupa’ya göre çok sınırlı olduğu görülmektedir. Zikredildiği üzere İkinci Dünya Savaşı ve devamındaki süreçte akademik çalışmalarını Amerika’ya taşıyan oryantalistler, kıtada bu konulara olan ilginin artmasına yol açmıştır. Sonraki dönemde özellikle 1970’li yıllarda tasavvuf araştırmalarına artan ilginin önemli sebepleri arasında Amerikan devletinin 1965 yılında yayınlanan göçmen yasası belirtilmelidir. Müslüman ülkelere alınan göçmen oranının ciddi miktarda artırılması ve bu vesileyle sufi grupların ülkeye kalabalık bir şekilde girişi Amerikan toplumunun kendi vatanında ve doğrudan bir şekilde, yaşayan bir fenomen olarak tasavvufla tanışmasını sağlamıştır.⁵⁴

Tasavvufun pratik yönünden etkilenen kişilerin sayısının hızla artması ve onların teori üzerine eğilmesi akademik tasavvuf araştırmalarını destekleyen unsurlar arasında değerlendirilmelidir. Hermansen, İslam araştırmaları alanında İslam hukuku, Kur’an araştırmaları gibi diğer temel başlıkların aksine tasavvuf araştırmalarının sosyal açıdan önemini vurgularken; tasavvufu Batı ve İslam arasında bir köprü olarak gördüğünü belirtir. Bu tezini 1970’li yıllardan itibaren Amerika’da tasavvuf araştırmaları sahasında çalışan akademisyenlerin, tasavvufu akademik bir nesne olmanın ötesinde kişisel olarak benimsemeleri ve birçoğunun kendini sufi olarak tanımlamasıyla destekler. Öyle ki gayrimüslimlerin yoğunlukta yaşadığı coğrafyalarda, İslam araştırmalarının diğer alanlarında çalışan araştırmacıların ise Müslümanlar nezdinde İslam’a zarar vermeyi amaçlayan kişiler olarak görüldüğünü ve bu sebeple çalışmalarının dikkate alınmadığını iddia etmektedir.⁵⁵

Amerikan akademisinde gelişen İslam araştırmalarına bakıldığında, ilk döneminde yoğunlukla Avrupa’dan tevarüs ettiği bilimsel tavrı sürdürdüğü görülmektedir. Bu tutum diğer ilimlerden de destek alarak filolojik yaklaşımın sürdürülmesidir. Metinlerin eleştirel analizi şeklinde tanımlanabilecek bu çalışmaların, oryantalist tezler üzerinden gelişmiş bir geleneğe yaslansa da siyasi bir motivasyonla kaleme alındığını iddia etmek için açık bir delil görülmemektedir. Bu çalışmalar daha çok metinler üzerinden üretilen soruların cevaplanması, çelişkili ifadelerin analizi, kaynakların tahlili ve metinleri karşılaştırmalı okuma gibi yaklaşımları içermektedir. Hermansen bu çalışmaların Müslüman

⁵⁴ Koltas, *Amerika’nın Tasavvufu Keşfi: Tarihsel Süreç ve Doktrin*, 139-141.

⁵⁵ Hermansen, “The Academic Study of Sufism at American Universities”, 32-33.

toplumlarda -gayrimüslim bir kaynaktan çıkması sebebiyle- olumsuz karşılandığını ve bu durumun savunma amacıyla klasik dönem metinleri üzerinde yoğunlaşmaya sebep olduğunu iddia ederek sonuçta Müslümanların -zihinsel ve pratik düzlemde- geçmişte kalmasına ve günün dünyasına kendilerini ve dini anlayışlarını uyarlayamamasına yol açtığını öne sürmektedir.⁵⁶ Bu noktada Hermansen'in filolojik yaklaşımı sonuçları itibariyle eleştirdiği görülürken, Müslüman araştırmacıların ve toplumların "klasik ve geride kalması gereken" -şeklinde yorumladığı- meseleler üzerine yoğunlaşmasına yol açtığını düşündüğü anlaşılmaktadır.

Tasavvuf araştırmalarının incelediği içeriğin, İslam araştırmalarının diğer alt başlıklarının ele aldığı temalardan belirli noktalarda farklılaştığı göz önünde bulundurulduğunda; akademik çalışma alanının ve yaklaşımların belirli oranlarda çeşitlenmesi ve farklılaşması anlam kazanacaktır. Akademik camiada İslam tarihi boyunca yazılmış tasavvufî metinlerin incelenmesi, tarikat tarihleri, tarikatların etkisini ele alan sosyo-kültürel çalışmalar, sufilerin hayatları, tekke ve zaviye tarihleri vb. birçok çalışma yapılmıştır. Çok sayıda veçhesi olan bir olguyu kuşatıcı şekilde ele alabilmek için bu araştırmalarda sosyal bilimlerin pek çok alanından istifade yoluna gidilmiştir.

Bir alanda yapılan akademik çalışmaları bir arada ve toplu olarak görmek açısından, derleme şeklindeki yahut açıklamalı bibliyografik çalışmalar büyük önem arz etmektedir. Böylelikle alanda yoğunlaşan temalar, üzerinde durulan meseleler, incelenen kişi ve kurumlar açıkça görülebilmektedir. Maalesef Amerika'daki tasavvuf araştırmaları için hususi olarak yapılmış böyle bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Lakin tamamen akademik gayelerle olmasa da küçük çaplı bibliyografya girişimleri mevcuttur.⁵⁷ Tasavvuf araştırmalarında karşılaşılan kişi, kurum ve kavramların anlaşılması için kaleme aldığı *Historical Dictionary of Sufism*⁵⁸ başlıklı -tasavvufî terimleri İngilizcede açıklayan- eserinin son kısmında John Renard, başlıkları bir bibliyografik çalışmaya yer vermiştir. Batı Avrupa dillerinde üretilmiş tasavvufî konu alan metinleri derlerken, yapılan çalışmaları beş ana başlık ve ilgili alt başlıklar şeklinde sınıflandırmıştır. "*General and Comparative Studies*" şeklindeki ilk başlıkta genel ve karşılaştırmalı çalışmalara yer verilirken, "*Primary Sources*" başlığı altında birincil kaynak neşirleri, edisyon-kritik çalışmaları ve tercüme sıralanmıştır. "*Focused Studies*" şeklindeki üçüncü başlıkta, bir sufiyi ve/veya metnini ele alan çalışmalar ile tematik-kavramsal araştırmalara yer verilmiştir. "*Historical Studies by Geographical Region*" başlığı -Afrika'da Tasavvuf vb.- coğrafi alan bağlamında

⁵⁶ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 33.

⁵⁷ Tasavvuf alanında çalışmalarda bulunan Prof. Alan Godlas'ın University of Georgia bünyesinde geliştirdiği online bir bibliyografya girişimi bulunmaktadır. "Sufism Resources: Sufism, Sufis, and Sufi Orders: Sufism's Many Paths", erişim: 31 Ocak 2023, <https://islam.uga.edu/sufismresources.html>; Sitenin kurucusu yahut sahibi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır: "Sufism: An Annotated Resource Guide", 08 Mart 2005, <http://web.archive.org/web/20050308121657/http://www.elementarts.com/sufism/sufres.html>.

⁵⁸ John Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, Maryland: Scarecrow Press, 2004.

yapılan tarih araştırmalarını içermekleyen son başlık “*Society, Politics, the Arts, and Gender*” şeklinde olup tasavvufu sosyal, siyasal, sanatsal ve cinsiyetçi d¼zlemde inceleyen çalışmaları içermektedir.⁵⁹ Bu çalışmadan hareketle gör¼lmektedir ki tasavvufu hemen her açıdan inceleyen yüzlerce akademik çalışma bulunmaktadır. Amerikan akademisinde İşlam ve tasavvuf araştırmalarının tarihi seyrine paralel olarak belirli d¼nemlerde belirli konulara yoğunlaşılsa da sonuça tasavvufu farklı yönlerden ele alan kapsayıcı bir literat¼r olduğu gör¼lmektedir. Bununla birlikte birincil kaynak niteliğindeki çalışmaların büyük kısmını risale boyutundaki metin terc¼melerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Sufi müelliflerin hayatları, tarikat/kurum ve tarikat rit¼elleri ile tematik/kavramsal çalışmaların alanda en çok metnin üretildiği konular olduğu belirtilmektedir. Alan çalışmalarına bakıldığında Güney Asya, Afrika ve Orta Asya hakkındaki araştırmalar diğer bölgelere kıyasla öne çıkmaktadır. Özellikle Anadolu ve Balkanlar’ın çok az çalışıldığı gör¼lmektedir.⁶⁰

⁵⁹ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 279-283.

⁶⁰ Renard’ın tasnifi alt başlıklarıyla ve bazı örnekleriyle birlikte şu şekildedir:

I. General and Comparative Studies

A. Sufism and Mystical Spirituality:

-Baldick, Julian. *Mystical Islam: An Introduction to Sufism*

-Chittick, William C. *Sufism: A Short Introduction*

B. Comparative Studies

- Izutsu, Toshihiko. *Sufism and Taoism*

- Zaehner, R. C. *Hindu and Muslim Mysticism*

II. Primary Sources

A. Original Languages (some with translations)

- Ibn al-Jawzi. *Kitab al-qussas. wa’l-mudhakkirin*. Critical ed. and trans. Merlin L. Swartz

-Sarraj, Abu Nasr as-. *Kitab al-luma’ fi’t-tasawwuf*. Ed. R. A. Nicholson

B. Translations: Individual Authors/Texts

-Abu Madyan. “I Seek God’s Pardon.” Trans. R. Austin

-Ibn ‘Arabi. *The Sufi Path of Knowledge*. Trans. W. C. Chittick

C. Translations: Anthologized or Excerpted

-Chittick, William C., trans. *Faith and Practice of Islam: Three Thirteenth Century Sufi Texts*

-Ernst, Carl W., ed. and trans. *Teachings of Sufism*

III. Focused Studies

A. Individual Figures and Related Texts

-Arberry, A. J. “Ibn Abi ‘l-Dunya on Penitence.”

- Cornell, Vincent J. “The Way of the Axial Intellect: The Islamic Hermetism of Ibn Sab‘in.”

B. Thematic Studies and Analyses of Key Concepts

-Algar, Hamid. “Reflections of Ibn ‘Arabi in the Early Naqshbandi Tradition.”

-Corbin, Henri. “Visionary Dream in Islamic Spirituality.”

IV. Historical Studies by Geographical Region

A. Africa: East

-Karrar, A. S. *The Sufi Brotherhoods in the Sudan*

-McHugh, Neil. *Holy Men of the Blue Nile*

B. Africa: West and South

-Norris, H. T. *Sufi Mystics of the Niger Desert*

-Ziadeh, N. A. *Sanusiya: Study of a Revivalist Movement*

C. America and Western Europe

-Geaves, Ron. *The Sufis of Britain*

-Westerlund, David, ed. *Sufism in Europe and North America*

Tasavvufun Amerikan akademisinde çoğunlukla, salt tarihsel bir nesne olarak yargısal ve eleştirel bağlamda incelendiğini belirterek bu durumu eleştiren Hermansen, tasavvufun günümüze fayda sağlayabilecek bir potansiyeli olduğunu ve bunun üzerinde durmak gerektiğini söyler.⁶¹ Bu öneriler paralelinde özellikle son çeyrek asırda Amerikan akademisinde tasavvufu merkeze alan çalışmalara yeni bir başlık eklenmiştir. Bazı araştırmacılar tasavvufî kavram, ilke ve düşünceleri modern sosyal ve politik meselelerin değerlendirilmesinde kullanmaya başlamışlardır. Bu noktada tasavvufî bir aktivizmin gelişiminden söz edilebilmektedir. Çoğulculuk düşüncesini özünde taşıyan ve çok sesliğe de geniş yer veren Amerikan toplumunda, -fıkıh gibi hukuki kesinlikleri gerektiren katı ve köşeli şeklinde nitelenebilecek bir ilmin yanında- daha müsamahalı tavra sahip bir ilmî ve amelî gelenek olan tasavvuf; ılımlı ve liberal bir İslam söyleminin anahtarı olarak kullanılmaktadır.

Önceki kısımda belirtildiği gibi Amerika'daki tasavvuf araştırmacılarına bakıldığında, kayda

D. Caucasus, Central Asia, and China

-Baldick, J. *Imaginary Muslims: Uwaysi Sufis of Central Asia*

-Lipman, Jonathan N. "Sufi Muslim Lineages and Elite Formation in Modern China."

E. Egypt and the Arab Middle East (Arabian Peninsula)

-Johansen, Julian. *Sufism and Islamic Reform in Egypt*

-Weismann, Itzhak. *Taste of Modernity: Sufism and Salafiyya in Late Ottoman Damascus*

F. Iran and Afghanistan

-Lewisohn, Leonard. "An Introduction to the History of Modern Persian Sufism, I: The Ni'matullahi Order."

-Utas, Bo. "Scholars, Saints, and Sufis in Modern Afghanistan."

G. North Africa and Spain

-Addas, Claude. "Andalusi Mysticism and the Rise of Ibn 'Arabi."

-Cornell, Vincent. "The Logic of Analogy and the Role of the Sufi Shaykh in Post-Marīnid Morocco."

H. South Asia

-Eaton, Richard M. *Sufis of Bijapur (1300–1700)*

-Schimmel, Annemarie. *Pain and Grace: A Study of Two Mystical Writers of Eighteenth-Century Muslim India*

I. Southeast Asia

-Bowen, John. "Islamic Transformations: From Sufi Doctrine to Ritual Practice in Gayo Culture."

-Drewes, G. W. J. "Javanese Poems Dealing with or Attributed to the Saint of Bonan."

J. Turkey and the Balkans

-Ayata, Sencer. "Traditional Sufi Orders on the Periphery."

-Öztürk, Y Nuri. *The Eye of the Heart: An Introduction to Sufism and the Major Tariqats of Anatolia and the Balkans*

V. Society, Politics, the Arts, and Gender

A. Sufi Organizations, Institutions, and Ritual

-Bashir, Shahzad. *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nurbakhshīya between Medieval and Modern Islam*

-Homerin, Th. Emil. "The Domed Shrine of Ibn al-Farid."

B. Sufism and Literature

-Holbrook, Victoria. *The Unreadable Shores of Love*

-Lewisohn, Leonard. "Shabestari's Garden of Mysteries: The Aesthetics and Hermeneutics of Sufi Poetry."

C. Sufism, Architecture and the Visual Arts, and Music

-Ardalan, Nader, and Laleh Bakhtiar. *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*.

-Roberts, A. F., M. Roberts, G. Armenian, and Ousmane Gueye. *A Saint in the City: Sufi Arts of Urban Senegal*

D. Women, Gender, and Sufism

-Bakhtiar, Laleh. *Sufi Women of America: Angels in the Making*

-Murata, Sachiko. *The Tao of Islam: A Sourcebook on Gender Relationships in Islamic Thought*

listenin tümü için bk. Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 283-349.

⁶¹ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 33.

değer oranda tasavvufa sempati besleyen yahut tasavvufî bir hayata intisap eden kimseleri görmek mümkündür. Bu isimler arasında yer alan özellikle kadın araştırmacılar, *gender studies*/toplumsal cinsiyet araştırmaları alanında çalışmalar yürütmektedir. Özgeçmişlerinde ve anlatılarında, ihtida süreçlerinde tasavvufun yerini ve etkisini önemle vurgulayan araştırmacılar, bu çalışmalarında ana akım İslami ilimler geleneğinin ve Müslümanların tarihte ve bugün kadına yönelik tutumunu eleştirel bağlamda değerlendirmektedir. Bu araştırmacılar özellikle ihtida etmelerine vesile olan tarikat ortamlarındaki -cinsiyetlere göre muamelenin ve yaklaşımın değişmediği- eşitlikçi tavrın, İslam ülkelerinde ve Müslüman topluluklarda olmadığını ve bunun yanlışlığını belirtmektedirler.⁶² Tasavvuf tarihinde kadınların konumu ve öne çıkan kadınlar üzerinden, tasavvufun ve sûfilerin kadına bakışını olumlama faaliyeti dikkat çekmektedir. Bu çalışmalarda özellikle Rabiâtü'l-Adeviyye'nin (ö. 801) hayatı ve diğer sufilerle ilişkisi merkezinde kadın sûfiler üzerinden çağdaş feminizm teorisinin söylemleri desteklenmeye çalışılmaktadır.⁶³ Bu durum Amerikan sosyal bilimler akademisinin ve Amerikan toplumunun gündeminde olan meselelerin, tasavvuf araştırmalarının da gündemini belirleyebildiğini göstermektedir. Oryantalist geleneğin tasavvuf tarihine yönelik yaptığı subjektif okumalarla Avrupa-merkezci bir anlatı kurmasına benzer şekilde, Amerikan akademisindeki bazı araştırmacıların da benimsedikleri ideolojiler doğrultusunda tasavvuf tarihini okuyarak bir söylem geliştirdikleri görülmektedir.

E. Akademik Tasavvuf Öğretimi

Tasavvufun pratik yönü kuvvetli -ve önemli ölçüde baskın- bir ilim olmasının yanında İslam araştırmalarının diğer alanlarından farklı olarak -Müslüman ve gayrimüslim- halk nezdinde tanınırlığı ve yaygınlığı, Kuzey Amerika'da öğretimini etkileyen en önemli hususlardır. Bu açıdan tasavvuf öğretimini sadece üniversite ile sınırlandırmak, dışarıdaki tasavvuf öğretimini görmezden gelmek olacaktır. Özetle değinmek gerekirse bu alanı bölgede faaliyet gösteren tarikat çevreleri, tasavvufî şahsiyetler ve mistik bireyler doldurmaktadır. Pratik ve teorik olarak iki başlığa ayrılabilir bu öğretim alanında; klasik tasavvuf metinleri okumaları, tarikat geleneklerine ait metinler üzerinden sohbetler, yaşayan sufi liderlerin metinlerinin incelenmesi, doğaçlama sohbetler, zikir talimleri, meditatif yöntemlerin öğretimi vs. gibi çok çeşitli temalar bulunmaktadır.

Akademik anlamda tasavvuf öğretimi söz konusu olduğunda üniversiteler bünyesindeki Ortadoğu Araştırmaları, Yakın Doğu Araştırmaları, Din Araştırmaları, İslam Araştırmaları, Kültürel-

⁶² Gisela Webb, ed., *Windows of Faith: Muslim Women Scholar-Activists of North America*, New York: Syracuse University Press, 2000, 201-203.

⁶³ Geniş bilgi için bk. Leila Ahmed, "Feminism and Cross-Cultural Inquiry: The Terms of the Discourse in Islam", *Coming to Terms: Feminism, Theory, Politics*, ed. Elizabeth Weed, New York: Routledge, 1989, 143-151.

Antropolojik Araştırmalar, İlahiyat fakülteleri, *Art and Sciences* ve *Liberal Arts* gibi bölümler altında lisans ve lisansüstü seviyede dersler verilmektedir. Bu bölümlerde ders veren öğretiler, genellikle tasavvuf alanında lisansüstü seviyede çalışmaları olan akademisyenler arasından seçilmektedir. Bununla birlikte doğrudan tasavvuf alanında tez çalışmaları olmasa da İslam düşüncesi, İslam felsefesi, İslam tarihi, Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe dilleri gibi İslam araştırmaları bünyesindeki disiplinlerde uzmanlaşmış; yanı sıra tasavvufa akademik açıdan ilgi duyan ve bu alanda üretimde bulunan araştırmacılar da ders vermektedir.

İslam Araştırmalarının müstakil program olarak bulunduğu üniversitelerde genellikle dönemlik yahut yıllık periyotlarda açılan tasavvuf konulu dersler bulunmaktadır. Bu dersler incelendiğinde genel tasavvuf tarihi, klasik tasavvuf metinleri, önde gelen sûfi şahsiyetlerin hayatları ve görüşleri, tarikat tarihleri, tasavvuf tarihi dönemleri ve çağdaş sosyal meselelerle ilişkili tasavvuf okumaları merkezli oldukları görülmektedir. Bunların yanında bazı kurumlarda doğrudan tasavvufu merkeze alan dersler olmayıp, İslam tarihi, İslam düşüncesi ve mistik gelenekler gibi derslerin belirli haftaları tasavvufa ayrılmaktadır. İslam araştırmaları alanının çeşitli derslerine müfredatlarında yer veren programların yer aldığı bazı üniversitelerde sabit bir tasavvuf dersi bulunmadığı da görülmektedir. Bu kurumlarda tasavvuf alanında uzmanlaşmış bir akademisyen bulunması durumunda veya geçici olarak kurumda bulunan bir akademisyenin ilgisi ve uzmanlığı doğrultusunda bu derslere yer verilebilmektedir.

Üniversite müfredatlarında yer bularak tasavvufu konu alan derslerin başlıklarına bakıldığında çoğunlukla “*Sufism*”, “*Islamic Mysticism*” ve “*Islamic Mystical Tradition*” şeklinde kullanımlar görülmektedir. Bu derslerde tasavvufun tanımı, tarihi, yazılı geleneği, tarikatlar, öne çıkan sufiler ve çağdaş tasavvufi akımlar konu edilmektedir. Zikredilen başlıklar genellikle lisans seviyesi için açılmış derslerde kullanılırken bazı lisansüstü programlar da bu başlıklarda ve içeriklerde dersler açabilmektedir. Lisansüstü programların geneline bakıldığında, daha derinlikli ve özelleşmiş konuların ele alındığı müfredatla karşılaşılmaktadır. Biyografik şahsiyet, kurum, gelenek veya karşılaştırma esaslı temalar işlenmektedir. Lisans ve lisansüstü seviyede tasavvufu konu alan bazı ders başlıkları şu

şekildedir: “Sufism”⁶⁴, “Sufism”⁶⁵, “Sufism: Mystical Islam”⁶⁶, “Islamic Mysticism”⁶⁷, “Islamic Mysticism: Sufism”⁶⁸, “Islamic Mystical Tradition”⁶⁹, “Islamic Mystical Tradition: Sufism”⁷⁰, “Exploring Islamic Mysticism”⁷¹, “Sufism: The Islamic Mystical Tradition”⁷², “Mystical Tradition of Islam”⁷³, “Studies in Islamic Mysticism”⁷⁴, “Sufism and Muslim Ethics”⁷⁵, “Approaches to Mysticism”⁷⁶, “Christian and Muslim Mysticism”⁷⁷, “Love, Wine and Ecstasy: The Poetry of Rumi”⁷⁸, “Persian Mystical Literature”⁷⁹, “Gender and Mysticism in Islam”⁸⁰, “Mystical Philosophy”⁸¹, “Love in Sufi

⁶⁴ Mohammad Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”, erişim: 13 Mart 2023, <https://carleton.ca/religion/wp-content/uploads/Rustom-CV-3.pdf>.

⁶⁵ Caner Dağlı tarafından College of the Holy Cross’ta verilen lisans seviyesinde bir derstir. bk. “Caner K Dagli | College of the Holy Cross - Academia.edu”, erişim: 16 Mart 2023, <https://holycross.academia.edu/Dagli/CurriculumVitae>.

⁶⁶ Jawid Mojaddedi tarafından Rutgers Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir ders olup tasavvuf tarihini inceler. bk. “Sufism: Mystical Islam Syllabus”, t.y., <https://religion.rutgers.edu/academics/undergraduate/syllabi/spring-2013-syllabi/724-840-356-01-sufism-mystical-islam-mojaddedi-1/file>.

⁶⁷ Richard McGregor tarafından Vanderbilt Üniversitesi’nde verilen tasavvufa giriş mahiyetinde bir derstir. bk. “Richard McGregor”, *Department of Religious Studies*, erişim: 16 Mart 2023, <https://as.vanderbilt.edu/religiousstudies/people/mcgregor.php>.

⁶⁸ Pasha Khan tarafından McGill Üniversitesi’nde verilen lisans seviyesindeki bu ders tasavvuf başta olmak üzere İslam’daki mistik tavrın çeşitleri, tarihsel gelişimi ve İslam kültüründeki yerini incelemektedir. bk. “ISLA 330”, *eCalendar*, erişim: 23 Haziran 2023, <https://www.mcgill.ca/study/2023-2024/courses/isla-330>.

⁶⁹ Todd Lawson tarafından Toronto ve McGill Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bu ders tasavvuf tarihine giriş mahiyetindedir. bk. “Professor Todd Lawson - CV”, erişim: 16 Mart 2023, <https://toddlawson.ca/cv/>.

⁷⁰ Patrick Laude tarafından Georgetown Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilmiş bir ders olup tasavvufa ve tarihine genel bir giriş amaçlanmaktadır. bk. “Course Offerings: THEO-144-70”, erişim: 23 Haziran 2023, <https://gufaculty360.georgetown.edu/s/course-catalog/a1o1Q000002d6qDQAQ/theo14470?id=00336000014Re5fAAC>.

⁷¹ Anna Bigelow tarafından Stanford Üniversitesi’nde verilen bu derste tasavvufun mahiyeti, öne çıkan kişi, kurum ve uygulamalar gibi konular ele alınmaktadır. bk. “RELIGST 62: Exploring Islamic Mysticism”, erişim: 22 Haziran 2023, <https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter=coursestatus-Active=on&q=RELIGST%2062:%20Exploring%20Islamic%20Mysticism&academicYear=20222023>.

⁷² Western Washington Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bu ders genel tasavvuf tarihini ele almaktadır. bk. “REL 340 - Sufism: The Islamic Mystical Tradition - Acalog ACMS™”, erişim: 23 Haziran 2023, https://catalog.wvu.edu/preview_course_nopop.php?catoid=20&coid=139441.

⁷³ Ata Anzali tarafından Middlebury College’da lisans seviyesinde verilen bir ders olup genel tasavvuf tarihini konu edinmektedir. bk. “Ata Anzali | Middlebury College”, erişim: 16 Mart 2023, <https://www.middlebury.edu/college/people/ata-anzali>.

⁷⁴ Amila Buturovic tarafından York Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Amila Buturović | Faculty Profile | Faculty of Liberal Arts & Professional Studies”, 24 Mayıs 2018, <https://profiles.laps.yorku.ca/profiles/amilab/>.

⁷⁵ Tehseen Thaver tarafından Princeton Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Tehseen Thaver”, *Department of Religion*, erişim: 16 Mart 2023, <https://religion.princeton.edu/people/tehseen-thaver>.

⁷⁶ Elizabeth Alexandrin tarafından Manitoba Üniversitesi’nde lisans ve lisansüstü seviyede verilen bir derstir. bk. “University of Manitoba - Faculty of Arts - Religion - Elizabeth Alexandrin”, erişim: 16 Mart 2023, <https://www.umanitoba.ca/faculties/arts/departments/religion/staff/3992.html>.

⁷⁷ Atif Khalil tarafından University of Lethbridge’de lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Atif Khalil”, erişim: 14 Mart 2023, https://directory.uleth.ca/files/atif.khalil/cv/resume_2020_April.30.2020_internet.pdf.

⁷⁸ Mahdi Tourage tarafından King’s University College’da verilen bir derstir. bk. “Mahdi Tourage | King’s University College at Western University - Academia.edu”, erişim: 15 Mart 2023, <https://kings-uwo.academia.edu/mahditourage/CurriculumVitae>.

⁷⁹ Tourage tarafından Michigan Üniversitesi’nde lisanüstü seviyede verilen bir derstir. bk. “Mahdi Tourage | King’s University College at Western University - Academia.edu”.

⁸⁰ Tourage tarafından Colgate Üniversitesi’nde verilen bir derstir. bk. “Mahdi Tourage | King’s University College at Western University - Academia.edu”.

⁸¹ Shalahudin Kafrawi tarafından Moravian College’da lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Shalahudin Kafrawi CV”, t.y., https://www.hws.edu/Profiles/Public/Files/180/Docs/S_KafrawiCV2009_Fall.pdf.

*Literature*⁸², “*Islamic Spirituality (Sufism) & Psychotherapy*”⁸³, “*Ayn al-Qudat’s Essence of Reality*”⁸⁴, “*Divine Love in Islam*”⁸⁵, “*Love and Negativity in Medieval Persian Mysticism*”⁸⁶, “*Ibn al-‘Arabi*”⁸⁷, “*Ibn ‘Arabi’s Ontology*”⁸⁸, “*The Metaphysics of Ibn ‘Arabi*”⁸⁹, “*Al-Ghazali’s Niche of Lights*”⁹⁰, “*Rumi and the Way of Love*”⁹¹, “*Philosophical Sufism*”⁹², “*Philosophy and Mysticism: Jewish and Islamic Perspectives*”⁹³, “*Sufism in South Asia*”⁹⁴, “*Sufism in Theory and Practice*”⁹⁵, “*Sufism in Modern Arabic Literature*”⁹⁶, “*Rumi: The Times, Poetry, and Legacy of a Sufi Master*”⁹⁷, “*The Mysticism of Rumi*”⁹⁸, “*A World History of Happiness: Care of the Self from the Greeks to the Sufis*”⁹⁹, “*Rumi:*

⁸² Khalil tarafından University of Lethbridge’de lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Atif Khalil”.

⁸³ Timothy Gianotti tarafından University of Waterloo’da verilen lisans seviyesindeki bu derste tasavvuftaki nefis kavramının psikoterapi yaklaşımlarında kullanılma imkânı ele almıştır. bk. “Timothy Gianotti, Ph.D”, erişim: 22 Haziran 2023, <https://www.linkedin.com/in/timothygianotti>.

⁸⁴ Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisansüstü seviyede verilen bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁸⁵ Rustom tarafında Carleton Üniversitesi’nde lisansüstü seviyede verilen bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁸⁶ Marie Huber tarafından Stanford Üniversitesi’nde verilen lisans seviyesinde bir ders olup 800-1300 yılları arasındaki Farsça tasavvufî metinlerdeki “aşk” teması incelenmektedir. bk. “Stanford University Explore Courses”, erişim: 23 Haziran 2023, <https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter=coursestatus-Active=on&q=COMPLIT%20260B:%20Love%20and%20Negativity%20in%20Medieval%20Persian%20Mysticism&academicYear=20182019>.

⁸⁷ Khalil tarafından University of Lethbridge’de lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Atif Khalil”.

⁸⁸ Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisansüstü seviyede verilmiş bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁸⁹ Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁹⁰ Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁹¹ Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁹² Rustom tarafından Carleton Üniversitesi’nde lisansüstü seviyede verilmiş bir derstir. bk. “Mohammad Rustom CV”.

⁹³ Diana Lobel tarafından Boston Üniversitesi’nde lisansüstü seviyede verilen bu derste, Endülüs’teki İslam hakimiyeti döneminde sufi ve yahudilerin mistik anlayışı metinler üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. bk. “Graduate Level Courses in the Department of Religion | Graduate Program in Religion”, erişim: 16 Mart 2023, <https://www.bu.edu/gpr/academics/graduate-level-courses-in-the-department-of-religion/>.

⁹⁴ Frank Korom tarafında Boston Üniversitesi’nde verilmiştir. bk. “Frank J. Korom CV”, t.y., 21, https://www.bu.edu/religion/files/2017/02/Korom.CV_.2017.pdf.

⁹⁵ Frank Korom tarafından Amherst College’de verilmiştir. “Frank J. Korom CV”, 21.

⁹⁶ Amira el-Zein tarafından Georgetown Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bir ders olup 1960’lı yıllara kadar kaleme alınan Arapça edebî metinlerdeki tasavvuf etkisi incelenmektedir. bk. “Course Offerings: ARAB-442-70”, erişim: 23 Haziran 2023, <https://gufaculty360.georgetown.edu/s/course-catalog/a1o1Q00000Gr8QMqAZ/arab44270?id=00336000014RfByAAK>.

⁹⁷ Cameron Cross tarafından Michigan Üniversitesi’nde lisans ve lisansüstü seviyede verilen bu ders Mevlânâ’nın edebî yazımındaki tasavvufî olgulara odaklanmaktadır. bk. “WN 2023 | MIDEAST 427 - Rumi: The Times, Poetry, and Legacy of a Sufi Master | Section 001”, erişim: 16 Mart 2023, https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2420MIDEAST427001&termArray=f_23_2460,ss_23_2440,sp_2_3_2430,w_23_2420,f_22_2410,su_22_2400,ss_22_2390,sp_22_2380,w_22_2370.

⁹⁸ Khalil tarafından University of Lethbridge’de lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. “Atif Khalil”.

⁹⁹ Juan Cole tarafından Michigan Üniversitesi’nde lisans seviyesinde verilen bu ders sufilerin görüşlerini de inceleyen “neşe” üzerine karşılaştırmalı bir tarih okumasını içermektedir. bk. “WN 2022 | HISTORY 291 - A World History of Happiness: Care of the Self from the Greeks to the Sufis | Section 001”, erişim: 16 Mart 2023, https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2370HISTORY291001&termArray=f_23_2460,ss_23_2440,sp_23_2430,w_23_2420,f_22_2410,su_22_2400,ss_22_2390,sp_22_2380,w_22_2370.

*Rhythms of Creation*¹⁰⁰, *Islamic Mysticism: Sufism in Time and Space*¹⁰¹, *Sufism & Transpersonal Psychology*¹⁰², *Comparative Mysticism: Christian Spirituality and Sufism*¹⁰³, *Readings and Methods in Early Sufism*¹⁰⁴, *Sufi Thought and Literature*¹⁰⁵, *Sufi Metaphysics of Nature*¹⁰⁶, *Ottoman Sufism*¹⁰⁷, *Sufi Tafsir Literature*¹⁰⁸, *Islamic Mystical Literature*¹⁰⁹, *Persian Sufi Literature*¹¹⁰, *Semantics of Love in Sufism*¹¹¹.

Doğrudan tasavvufu ele alan dersler dışında *Introduction to Islam* vb. başlıklı dersler, tasavvuf öğretimine kısmi olarak yer verse de geniş bir kitleye ulaşma imkânı açısından önem arz etmektedir. İslam'ın ve İslami İlimlerin genel bir tanıtımı mahiyetindeki bu dersler, Kuzey Amerika'da din araştırmaları bölümlerine ev sahipliği yapmayan üniversitelerde seçmeli dersler arasında yer bulabilmektedir. Tasavvufa, İslam düşüncesi ve kültürünün bir parçası olarak, dönemde iki ve/veya üç haftalık süre ayrıldığı görülmektedir. Bu süreçte tasavvufun tanımı, tasavvuf edebiyatı, tarikatlar ve öne çıkan sufiler gibi konular işlenmektedir. Ders materyali olarak, Marshall Hodgson'un (ö. 1968) *The Venture of Islam*¹¹² başlıklı eserinin ve *Classical Islam*¹¹³ isimli -klasik metinlerden derleme mahiyetindeki- ders kitabı olarak kullanılan eserin tasavvufu ilgili bölümleri kullanılmaktadır.¹¹⁴

¹⁰⁰ Stanford Üniversitesi'nde lisans seviyesinde verilen bu derste Mevlânâ'nın hayatı ve tasavvufi anlayışı edebî yönü merkeze alınarak incelenmektedir. bk. "Rumi: Rhythms of Creation (COMPLIT 179) | Iranian Studies", 01 Haziran 2023, <https://iranian-studies.stanford.edu/courses/rumi-rhythms-creation-complit-179>.

¹⁰¹ Alexander Knysh tarafından Michigan Üniversitesi'nde verilen lisans ve lisansüstü seviyedeki bu derste tasavvuf tarihi zaman ve mekan bağlamında tarihsel bir yaklaşımla incelenmektedir. bk. "FA 2022 | MIDEAST 421 - Islamic Mysticism: Sufism in Time and Space | Section 001", erişim: 16 Mart 2023, https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2410MIDEAST421001&termArray=f_23_2460,ss_23_2440,sp_2_3_2430,w_23_2420,f_22_2410,su_22_2400,ss_22_2390,sp_22_2380,w_22_2370.

¹⁰² Khalil tarafından University of Lethbridge'de lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. "Atif Khalil".

¹⁰³ Ali Altaf Mian tarafından Seattle Üniversitesi'nde lisans seviyesinde verilen bir derstir. bk. "Ali Altaf Mian CV", erişim: 16 Mart 2023, <https://florida.academia.edu/AliAltafMian/CurriculumVitae>.

¹⁰⁴ Jamal Elias'ın Amherst College'da verdiği lisansüstü seviyedeki bir derstir. bk. "Jamal Elias CV", 24, erişim: 16 Mart 2023, https://rels.sas.upenn.edu/sites/default/files/2023-02/Elias_cv.pdf.

¹⁰⁵ Jamal Elias'ın University of Pennsylvania'da vermiş olduğu lisansüstü seviyesindeki bir derstir. bk. "Jamal Elias CV", 24.

¹⁰⁶ Rustom tarafından Carleton Üniversitesi'nde lisans seviyesinde verilmiş bir derstir. bk. "Mohammad Rustom CV".

¹⁰⁷ Jamal Elias'ın Amherst College'da verdiği lisansüstü seviyedeki bir derstir. bk. "Jamal Elias CV", 24.

¹⁰⁸ Jamal Elias'ın Amherst College'da verdiği lisansüstü seviyedeki bir derstir. bk. "Jamal Elias CV", 24.

¹⁰⁹ Jawid Mojaddedi tarafından Rutgers Üniversitesi'nde verilmektedir. bk. "Mojaddedi, Jawid", erişim: 08 Mart 2023, <https://religion.rutgers.edu/graduate/graduate-faculty/889-jawid-mojaddedi-associate-professor-4>.

¹¹⁰ Nicholas Boylston tarafından Harvard Üniversitesi'nde verilmiş bu derste Farsça tasavvuf klasikleri ve Farsça eser kaleme alana müellifler incelenmektedir. bk. "HDS 3045/RELIGION 1804/PERSIAN 108: Persian Sufi Literature", erişim: 22 Haziran 2023, <https://islamicstudies.harvard.edu/links/hds-3045religion-1804persian-108-persian-sufi-literature>.

¹¹¹ Kambiz GhaneaBassiri tarafından Reed College'da verilmektedir. bk. "Kambiz GhaneaBassiri - Religion - Reed College", erişim: 16 Mart 2023, <https://www.reed.edu/religion/faculty-staff/ghaneabassiri.html>.

¹¹² Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Illinois: University of Chicago Press, 1977, 1: 359-409.

¹¹³ Norman Calder v.dğr., ed., *Classical Islam: A Sourcebook of Religious Literature*, New York: Routledge, 2003, 228-252.

¹¹⁴ Faisal Islam - Zahid Bukhari, "Islam 101: A Survey of 'Introduction to Islam' Courses in American Colleges and Universities", *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*, Washington: International Institute of Islamic Thought, 2012, 178-218.

Kuzey Amerika akademisinde doğrudan tasavvuf ile tasavvufi kişi veya meseleleri merkeze alan derslerde kullanılan öğretim materyallerine bakıldığında, ortak metinler bulunduğu gibi çeşitli çok sayıda esere de başvurulduğu görülmektedir. Bu noktada, açılan dersler için belirlenmiş zorunlu bir müfredatın bulunmaması; ders materyali seçimini öğreticinin inisiyatifine bırakmaktadır. Son dönemde tasavvuf alanında İngilizce kaleme alınmış eserlerin sayısındaki artışa paralel olarak, yıllar içerisinde kullanılan kaynakların çeşitliliğinin arttığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte alanda otorite kabul edilen isimlerin eserlerinden daha yoğun bir istifade söz konusudur.

Ders materyalinde bir sınıflandırmaya gidilecek olursa ikincil literatür olarak tarif edilebilecek Batılı ve Müslüman akademisyenlerin akademik metinleri ve bilimsel makaleleri, kullanılan esas metinleri teşkil etmektedir. Birincil kaynak olarak; Gazzâlî (ö. 1111), Ferîdüddin Attâr (ö. 1221), İbnü'l-Arabî (ö. 1240), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 1273) ve diğer mutasavvıfların tercüme edilmiş eserleri de çokça kullanılmaktadır. Bunların yanında tasavvuf üzerine yapılan tarihsel ve sosyolojik çalışmalara; Yahudi, Hristiyan ve Hindu mistisizmi de dahil olmak üzere farklı dini geleneklerle karşılaştırmalı mistisizm çalışmalarına; tasavvufun şiir, müzik ve görsel sanatlar gibi edebi ve sanatsal temsillerine; seküler, modernist ve feminist perspektifler üzerinden tasavvuf eleştirisine ve tarikatlar, ruhani uygulamalar ve Müslüman dünyasında ortaya çıkan yeni mistisizm biçimlerinin işlendiği eserlere de ders kaynakları arasında yer verilmektedir.

Genel tasavvuf tarihi ve konularını ele alan, İngilizce kaleme alınmış, akademik mahiyetteki müstakil eserler hususunda öğreticilerin merkeze aldığı metinler şunlardır:

- Carl W. Ernst. *Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*. Colorado: Shambhala, 2017.
- William C. Chittick. *Sufism: A Beginner's Guide*. Londra: Oneworld Publications, 2007.
- Nile Green. *Sufism: A Global History*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2012.
- Ahmet T. Karamustafa. *Sufism: The Formative Period*. California: University of California Press, 2007.
- Alexander Knysh. *Islamic Mysticism: A Short History*. Boston: Brill Academic Publishing, 2000.
- Alexander Knysh. *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. New Jersey: Princeton University Press, 2019.

Bunlarla birlikte -özellikle sufilerin ve eserlerinin konu edildiği- pek çok derste birincil kaynak olarak, sufilerin İngilizceye tercüme edilmiş metinlerine yer verilmektedir. Bunlar arasında sıklıkla istifade edilen kaynaklar arasında şu eserler vardır:

- Binyamin Abrahamov. *Ibn Al-Arabi's Fusus Al-Hikam: An Annotated Translation of "The Bezels of Wisdom"*. New York: Routledge, 2019.
- al-Ghazzali. *Alchemy of Happiness*. Thk. Seyyed Hossein Nasr. Trc. Jay R. Crook. Chicago: Kazi Publications, 2007.

- Farid ud-Din Attar. *The Conference of the Birds*. Trc. Afkham Darbandi - Dick Davis. New York: Penguin Classics, 1984.
- Ibn 'Arabi. *Ringstones of Wisdom*. Trc. Caner K. Dagli. Chicago: Kazi Publications, 2004.
- Ibn 'Arabi. *The Meccan Revelations*. Ed. Michel Chodkiewicz. Trc. William C. Chittick - James W. Morris. New York: Pir Press, 2002.
- Jalal al-Din Rumi. *Mystical Poems of Rumi*. Ed. Ehsan Yarshater - Hasan Javadi. Trc. A. J. Arberry. Illinois: University of Chicago Press, 2009.
- Jalal al-Din Rumi. *The Masnavi, Book One*. Trc. Jawid Mojaddedi. New York: Oxford University Press, 2008.

Bu eserler ders programlarında sıklıkla kullanılmakla birlikte, bunlar dışında farklı metinlerden de yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Öğreticilerin şahsi tercihleri doğrultusunda farklı tercüme ve derlemelere başvurulduğu görülmektedir. Özellikle ders için kullanılan ana metnin yanında ek okuma mahiyetinde pek çok farklı kaynağa referans verilmektedir. Bu noktada işlenen konularla ilgili yayınlanmış -eski veya yeni- makaleler ve telif eserler ders programlarında yer almaktadır. Yıllar içerisinde ders programlarının değişimine bakıldığında, akademik üretimin sürekliliği de göz önüne alınarak düzenli olarak güncellenen ve yenilenen bir kaynak kullanımının esas olduğu anlaşılmaktadır.

F. Akademik Tasavvuf Çevreleri

Önceki bölümlerde belirtildiği üzere 1970'lerden itibaren Amerika'nın İslam ve tasavvuf araştırmaları için bir merkez hâline gelmesi dünyanın farklı bölgelerinden araştırmacıları buraya yöneltmiştir. Bu şekildeki Müslüman araştırmacılar arasında yer alan Seyyid Hüseyin Nasr ve Fazlur Rahman, İslam ve tasavvuf araştırmaları alanına katkılarının yanı sıra bir akademik çevre oluşturmaları dolayısıyla dikkat çekmektedir. Yine önceki başlıklarda kendisinden bahsedilen Annemarie Schimmel de Amerikan tasavvuf araştırmaları alanında önemli isimlere öncülük etmiştir. Avrupa'da gelişen İslam araştırmalarına bakıldığında öne çıkan araştırmacıların etrafında entelektüel çevrelerin geliştiği, birbirlerini akademik alanda destekledikleri ve bugünlere uzanan bir zincir oluşturdıkları görülmektedir.¹¹⁵ Benzer entelektüel çevrelerin zikredilen öncü isimlerin etrafında, Kuzey Amerika tasavvuf araştırmaları alanında da oluştuğu görülmektedir.

İslam araştırmaları alanında dünyada önde gelen isimlerden olan Seyyid Hüseyin Nasr¹¹⁶, *perennialism/ezelî hikmetçilik* ve gelenekselcilik şeklinde kavramsallaştırılan dünya görüşünün yaşayan en önemli temsilcisi olarak kabul edilmektedir.¹¹⁷ Rene Guenon (ö. 1951), Frithjof Schuon (ö. 1998) ve

¹¹⁵ Knysh, "Historiography of Sufi Studies in the West", 122.

¹¹⁶ Hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Lewis Hahn, *The Philosophy of Seyyed Hossein Nasr*, Chicago: Open Court, 2000; William C. Chittick, ed., *The Essential Seyyed Hossein Nasr*, Indiana: World Wisdom, 2007; "About Seyyed Hossein Nasr", *Seyyed Hossein Nasr Foundation*, erişim: 01 Şubat 2023, <http://www.nasrfoundation.org/biography.html>.

¹¹⁷ İlhan Kutluer, "René Guénon'dan Seyyid Hüseyin Nasr'a: Gelenekselci Ekole Ait Öğretilerin Türkiye'ye İntikali ve Algılanış Biçimleri", ed. İsmail Kara - Asım Öz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, 415-419, <https://avesis.marmara.edu.tr/yayin/ea058462-12f8-4e38-b795-aac454801ace/rene-guenondan-seyyid-huseyin-nasra-gelenekselci-ekole-ait-ogretilerin-turkiyeye-intikali-ve-algilanis-bicimleri>.

Martin Lings (ö. 2005) gibi Batılı entelektüel mühtedilerin başını çektiği, bütün geleneklerin özünde, vahye dayanan metafizik ilkeler olduğunu, farklı ifade edilmiş olsalar da aynı özü yansıttıklarını ve böylece hakikatte tek bir metafizik gelenek olduğunu savunan bu görüş İslam geleneğindeki “hikmet-i hâlîde” ile eşleştirilmiştir.¹¹⁸ Modern dünya görüşünün kadim geleneklere karşı geliştirdiği eleştirel tavır ve pratikteki sert tutumun karşısında yer alan gelenekselciler akademik sahada da çalışmalarda bulunmuşlardır. İslam’ın ve hususen tasavvufun gelenekselci ekolün anlayışını kâmil anlamda içeren ve en iyi yansıtan gelenek olması, gelenekselcileri tasavvuf araştırmalarına yöneltmiştir.¹¹⁹ 1970’li yıllarda İran’da başında bulunduğu Kraliyet Felsefe Akademisi’nde başlattığı araştırmalarını İslam Devrimi sonrasında Amerikan akademisine taşıyan Nasr, günümüze kadar çok sayıda eser kaleme almış ve öğrenciler yetiştirmiştir.¹²⁰

Nasr çevresinde yetişen isimlerin, çalışmalarını Ekberî gelenek ve İbnü’l-Arabî üzerine yoğunlaştırdıkları görülmektedir. Bu isimler arasında en başta Stony Brook Üniversitesinde bulunan - araştırmamıza da konu olan- William C. Chittick¹²¹ gelmektedir. İran’da eğitim için bulunduğu dönemde Nasr ile tanışmış ve sonrasında ilişkisini sürdürmüş isimlerden James W. Morris, Orta çağ İslam Düşüncesi üzerine uzmanlaşmış bir akademisyendir. Chicago ve Harvard Üniversitesinde lisansüstü eğitim almış ve İbnü’l-Arabî nazariyesi üzerine çalışmalara imza atan Morris, Ekberî düşünce ve Meşşâî felsefe üzerine birçok yüksek öğretim kurumunda dersler vermiştir. Boston College İlahiyat bölümünden emekli olmuştur.¹²²

1970’li yıllarda İran’da bulunan Sachiko Murata, bu dönemde Fars Edebiyatı ve İslam Hukuku alanlarında eğitim görmüş sonrasında Nasr ile birlikte İslam düşüncesi üzerine yoğunlaşmıştır.¹²³ Stony Brook Üniversitesinde görev yapan ve Chittick’in eşi olan Japon asıllı akademisyen, tasavvuf düşüncesi, mistik ekollerdeki feminen ruh, Çin’deki İslam geleneği ve İslam ile Uzak Doğu dinlerine yönelik

¹¹⁸ Hüseyin Yılmaz, “Gelenek, Gelenekçilik ve Gelenekselcilik”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 1/3 (2005): 47-48.

¹¹⁹ Gelenekselci ekolün tasavvufla ilişkisini ayrıntılı şekilde görmek için bk. Martin Lings, *Tasavvuf Nedir?*, trc. Semih Ceyhan, İstanbul: Nefes Yayınları, 2018, 7-49; Hüseyin Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018; Nurullah Koltaş, *Gelenekselci Ekol ve İslam*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

¹²⁰ Nasr’ın İran’da başında bulunduğu kurumu perennialism akımının merkezi haline getirmesi ve yetiştirdiği öğrencilerin bu noktada üstlendikleri fonksiyon için bk. Mark Sedgwick, *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*, New York: Oxford University Press, 2004, 153-159.

¹²¹ Yazarın hayatı ve eserleri ikinci bölümde ayrıntılı biçimde yer almaktadır.

¹²² James W. Morris, *The Master and the Disciple: An Early Islamic Spiritual Dialogue on Conversion Kitab al- 'alim wa'l-ghulam*, London: I. B. Tauris In Association With The Institute Of Ismaili Studies, 2002; James W. Morris, *Orientalisms: Islamic Thought in a World Civilisation*, Cambridge: Archetype, 2010; James W. Morris, *The Reflective Heart: Discovering Spiritual Intelligence in Ibn 'Arabi's "Meccan Illuminations"*, Louisville: Fons Vitae, 2005.

¹²³ “Sachiko Murata | Department of Asian & Asian American Studies”, erişim: 08 Mart 2023, <https://www.stonybrook.edu/commcms/asianamerican/facultystaff/SachikoMurata.php>.

karşılaştırmalı çalışmalar yapmaktadır.¹²⁴ 1960'lı yıllarda İran'a giderek Tahran Üniversitesinde Nasr ile tanışıp Müslüman olan Laleh Bakhtiar, İngilizceye yaptığı Kur'an tercümesi ile öne çıkmıştır. Daha çok tasavvuf ve psikoloji üzerine çalışmış ve eserler üretmiştir.¹²⁵

Zikredilen isimlerin çalışmalarında etkisi baskın bir şekilde görülen gelenekselciliğin hâlen daha Amerikan ve Avrupa akademisindeki İslam araştırmalarında öne çıkan yaklaşımlar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Nasr çevresi şeklinde ifade edebileceğimiz bu çizginin tasavvuf tarihi araştırmalarında eleştirel bir okumanın neredeyse hiç görülmediği, büyük oranda muhafazakâr, kabullenici ve açıklayıcı bir söylemi benimsedikleri anlaşılmaktadır.¹²⁶ Kendilerini tasavvufî ilişkilerle Ekberî geleneğe nisbet eden araştırmacıların ortaya koydukları metinlerde, tasavvuf düşüncesini - pratiğini içkin bir şekilde- bugüne taşıma gayreti görülmektedir.

İslam'a modernist ve reformist bir perspektiften yaklaşan Fazlur Rahman¹²⁷ (ö. 1988) kendisinden bir tasavvuf araştırmacısı olarak bahsetmenin güç olduğu, buna karşın hem ürettiği metinlerle hem de öğrencileriyle alana etki eden bir isimdir. Tasavvufa dair genel görüşü, yabancı kökenli olmayıp İslam içerisinden doğmuş lakin 13. ve 14. yüzyıllarda halk inançlarını bünyesine katarak bozulmuş bir gelenek olduğu yönündedir.¹²⁸ İlk döneminde dünyaya dalmış inananları uyarmak gayesiyle doğduğunu belirttiği tasavvufun bu bozulma sürecinin ardından Müslümanları pasifleştiren bir unsura dönüştüğünü savunmuştur.¹²⁹ Özellikle 18. asrın sonu ve 19. yüzyılda dünyada yaşanan değişimlerin İslam topraklarındaki -hususen Afrika'daki- sufi grupların düşünce ve eylemlerinde -daha Ortodoks bir inanç çizgisine ve aktivist tavra yönelik şekilde- dönüşümlere yol açtığını iddia ederek

¹²⁴ Sachiko Murata, *The Tao of Islam: A Sourcebook on Gender Relationships in Islamic Thought*, Albany: State University of New York Press, 1992; Sachiko Murata - William C. Chittick, *Vision of Islam*, New York: Paragon House, 1998; Sachiko Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light: Wang Tai-yu's Great Learning of the Pure and Real and Liu Chih's Displaying the Concealment of the Real Realm*, New York: State University of New York Press, 2000; Sachiko Murata v.dğr., *The Sage Learning of Liu Zhi: Islamic Thought in Confucian Terms*, Cambridge (Mass.): Harvard University Asia Center, 2009; Sachiko Murata, trc., *First Islamic Classic in Chinese: The Wang Daiyu's Real Commentary on the True Teaching*, New York: State University of New York Press, 2018.

¹²⁵ Laleh Bakhtiar, *Sufi: Expressions of the Mystic Quest*, Londra: Thames and Hudson, 1976; Nader Ardalan - Laleh Bakhtiar, *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*, Chicago: Kazi Publications, 2000; Laleh Bakhtiar, trc., *The Sublime Quran*, Chicago: Kazi Publications, 2007; Laleh Bakhtiar, *al-Ghazzali: His Psychology of the Greater Struggle*, Chicago: Kazi Publications, 2011; Abu Hamid Muhammad al-Ghazzali, *Jewels of the Quran*, ed. Laleh Bakhtiar, Chicago: Kazi Publications, 2011; Laleh Bakhtiar - Samuel Bendeck Sotillos, *The Sufi Enneagram: The Secrets of the Symbol Unveiled*, Chicago: Kazi Publications, 2013; Laleh Bakhtiar, *Rumi's Original Sufi Enneagram*, Chicago: Kazi Publications, 2013; Laleh Bakhtiar - Gholamreza Aavani, *Exiled in the West: The Mystical Narration of Shihab al-Din Suhrawardi's Recital of the Occidental Exile*, Chicago: Kazi Publications, 2019.

¹²⁶ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 34-36.

¹²⁷ Geniş bilgi için bk. Alparslan Açıkgenç, "Fazlurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

¹²⁸ Fazlur Rahman, İslam'a yaklaşımını yansıtan eserinde; tasavvufun kurumsal, nazari ve amelî yönlerini incelemektedir. bk. Fazlur Rahman, *İslâm*, trc. Mehmet Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008, 193-238.

¹²⁹ Fazlur Rahman, "İslam'da Tasavvuf", *İslami Araştırmalar Dergisi*, trc. Bekir Demirkol, 4/4 (1990): 322.

bunu *neo-sufism* şeklinde kavramsallaştırması dikkat çekmiştir.¹³⁰ Bu hususta doktora danışmanlığını yapan Hamilton Gibb'in tecdit hareketlerine dair görüşlerinden de etkilendiği görülmektedir.¹³¹ Tarihselci kimliği ile tanınan bir İslam araştırmacısı olan Fazlur Rahman'ın tasavvufu İslam düşünce geleneğinin önemli bir parçası olarak ele alması ve bu doğrultuda ürettiği metinler, Chicago Üniversitesindeki öğrencileri arasında tasavvufa dair ilgiyi uyandırmıştır.

Fazlur Rahman'dan doktora öğrenimleri sırasında ders almış öğrencilerden, tasavvuf araştırmaları alanında yaptığı çalışmalarla öne çıkan isimler arasında bugünün tasavvuf akademisini etkileyen pek çok isim vardır. Chicago Üniversitesinde İslam tarihi ve edebiyatı profesörü olarak görev yapan Michael A. Sells, tercüme çalışmalarının yanı sıra karşılaştırmalı mistik edebiyatlar, tasavvuf edebiyatı ve Kur'an üzerine araştırmalarda bulunmaktadır.¹³² Rochester Üniversitesinde İslam ve Arap edebiyatı alanında görev yapmış Thomas Emil Homerin; Arapça şiir yazan sûfîlerin metinleri üzerine yoğunlaşmış, İbnü'l-Fârız (ö. 1235) üzerine çalışmaları ile öne çıkmıştır.¹³³ Illinois Urbana-Champaign Üniversitesinde Din departmanında görev yapan Valerie J. Hoffman, yaşayan bir fenomen olarak tasavvuf ve kadınların tasavvufî hayattaki yeri üzerine çalışmalar yapmaktadır.¹³⁴ Loyola Üniversitesinde İlahiyat ve İslam Dünyası araştırmaları bölümünde görev yapan Marcia K. Hermansen; Güney Asya tasavvufu, Amerika'da tasavvuf, İslam'da kadın algısı ve kadının konumu üzerine çalışmalarda bulunmaktadır.¹³⁵ Chicago Üniversitesinde Fars dili ve edebiyatı alanında görev yapmış Franklin D. Lewis (ö. 2022), Mevlana Celaleddin Rûmî'nin hayatı ve eserleri üzerine çalışmış ve

¹³⁰ John O. Voll, "Neo-Sufism: Reconsidered Again", *Canadian Journal of African Studies / Revue canadienne des études africaines*, 42/2/3 (2008): 317-318; R. S. O'Fahey - Bernd Radtke, "Neo-Sufism Reconsidered" 70/1 (1993): 52-87.

¹³¹ Gibb'e göre modern dönemde ortaya çıkan tecdit ve islah fikirlerini tetikleyen önemli bir unsur da tasavvufun Sünnî İslam ile arasındaki dengenin bozulmuş olmasıydı. Bk. Eyyüp Said Kaya, "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 25 (2011): 30-34.

¹³² Michael A. Sells, *Mystical Languages of Unsaying*, Chicago: University of Chicago Press, 1994; Michael A. Sells, trc., *Early Islamic Mysticism: Sufi, Qur'an, Mi'raj, Poetic and Theological Writings*, New York: Paulist Press, 1995; Michael A. Sells, trc., *Approaching the Qur'an: The Early Revelations*, Oregon: White Cloud Press, 2007; Muhyiddin Ibn 'Arabi, *The Translator of Desires: Poems*, trc. Michael A. Sells, New Jersey: Princeton University Press, 2021.

¹³³ Umar Ibn Al-Farid, *'Umar Ibn al-Farid: Sufi Verse, Sainly Life*, trc. Th. Emil Homerin, New York: Paulist Press, 2001; Th. Emil Homerin, *From Arab Poet to Muslim Saint: Ibn al-Farid, His Verse, and His Shrine*, Kahire: American University in Cairo Press, 2004; Th. Emil Homerin, ed., *The Wine of Love and Life: Ibn al-Farid's al-Khamriyah and al-Qaysari's Quest for Meaning*, Chicago: Middle East Documentation Center, 2005; Th. Emil Homerin, *Passion Before Me, My Fate Behind: Ibn al-Farid and the Poetry of Recollection*, New York: State University of New York Press, 2011; 'Ā'ishah al-Bā'uniyyah, *The Principles of Sufism*, trc. Th. Emil Homerin, New York: New York University Press, 2016; Th. Emil Homerin, *Aisha al-Ba'uniyya: A Life in Praise of Love*, Londra: Oneworld Academic, 2019.

¹³⁴ Valerie J. Hoffman, *Sufism, Mystics, and Saints in Modern Egypt*, Columbia: University of South Carolina Press, 2009; Valerie J. Hoffman, "A Sufism for Our Time: The Egyptian Society for Spiritual and Cultural Research", *Routledge Handbook on Sufism*, New York: Routledge, 2020.

¹³⁵ Marcia Hermansen v.d.gr., ed., *Muslima Theology: The Voices of Muslim Women Theologians*, Frankfurt am Main ; New York: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2013; Bazzano - Hermansen, *Varieties of American Sufism*.

tercümeler kaleme almıştır.¹³⁶ Duke ve Columbia Üniversitelerinde Din Araştırmaları ve Antropoloji alanlarında görev yapmış Katherine Pratt Ewing, Chicago’da yaptığı doktorasında Pakistan tasavvuf geleneği üzerinde durmuştur. Ewing, Güney Asya, Kuzey Amerika ve Avrupa’da İslami hayatın tarihi ve bugünü üzerine çalışmalarına devam etmektedir.¹³⁷

İslam dünyasının neredeyse her bölgesinde belirli zamanlarda bulunmuş ve Müslüman milletlerin edebî gelenekleri üzerine eserler vermiş Schimmel’in hem filolojik yöntemi hem de fenomenolojik yöntemi birlikte kullandığı daha önce belirtilmişti. Böylece daha kuşatıcı bir tarih anlatısı oluşturacağını savunan Schimmel’in, Harvard Üniversitesinde çalıştığı dönemde yetiştirdiği öğrencilerce yöntemi büyük oranda benimsenmiştir. Öğrencileri arasında ilk sırada zikredilebilecek North Carolina Chapel Hill Üniversitesi din araştırmaları bölümünde öğretim üyesi olan Carl W. Ernst, Amerika’nın önde gelen tasavvuf araştırmacılarındanıdır.¹³⁸ Amerikan tasavvuf akademisinde çokça müracaat edilen kaynak kitapların müelliflerinden olan Saint Louis Üniversitesinden John Renard da doktorasını yaptığı Harvard’da Schimmel’den ders almıştır.¹³⁹

Pek çok Amerikan üniversitesinde ve sair ülkelerdeki akademik kurumlarda dersler vermiş olan Arthur F. Buehler (ö. 2019), Harvard’da doktora başlamadan önce Yemen ve Umman’da bulunarak Arapça öğrenmiştir. Akademik çalışmalarında Orta ve Güney Asya’da tasavvufî hayat, Nakşibendiyye ve Farsça tasavvuf metinlerinin İngilizceye tercümesi ile edisyon kritik neşirleri üzerine yoğunlaşmıştır.¹⁴⁰ Columbia Üniversitesi bünyesinde dekanlık yapmış ve Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü altında din araştırmaları alanında dersler vermiş Peter J. Awn (ö. 2019), doktorasını Harvard’da Schimmel danışmanlığında yapmıştır. Çalışmasında tasavvufî perspektifte İblis’in kişiliği, konumu ve algılanması üzerinde durmuştur.¹⁴¹ Nasr çevresinden bahsedilirken zikredilen James W.

¹³⁶ Franklin D. Lewis, *Rumi - Past and Present, East and West: The Life, Teachings, and Poetry of Jalal al-Din Rumi*, Londra: Oneworld Publications, 2007; Franklin D. Lewis, trc., *Rumi: Swallowing the Sun*, Londra: Oneworld Publications, 2007.

¹³⁷ “Katherine P Ewing | Columbia University - Academia.edu”, erişim: 13 Mart 2023, <https://columbia.academia.edu/KatherineEwing/CurriculumVitae>; Katherine Pratt Ewing, *Shari’at and Ambiguity in South Asian Islam*, California: University of California Press, 1988; Katherine Pratt Ewing, *Arguing Sainthood: Modernity, Psychoanalysis, and Islam*, North Carolina: Duke University Press Books, 1997; Katherine Pratt Ewing, *Stolen Honor: Stigmatizing Muslim Men in Berlin*, California: Stanford University Press, 2008; Katherine Pratt Ewing, ed., *Being and Belonging: Muslims in the United States since 9/11*, New York: Russell Sage Foundation, 2011; Katherine Pratt Ewing - Rosemary R. Corbett, ed., *Modern Sufis and the State: The Politics of Islam in South Asia and Beyond*, New York: Columbia University Press, 2020.

¹³⁸ Yazarın hayatı ve eserleri ikinci bölümde ayrıntılı biçimde yer almaktadır.

¹³⁹ Yazarın hayatı ve eserleri ikinci bölümde ayrıntılı biçimde yer almaktadır.

¹⁴⁰ Arthur F. Buehler, *Revealed Grace: The Juristic Sufism of Ahmad Sirhindi*, Louisville: Fons Vitae, 2012; Arthur F. Buehler, *Sufi Heirs of the Prophet: Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh*, New Delhi: Munshiram Manoharal Publishers Pvt. Ltd, 2015; Arthur F. Buehler, *Recognizing Sufism: Contemplation in the Islamic Tradition*, New York: I.B. Tauris, 2016. Müellifin tasavvuf araştırmalarında transpersonal psikoloji ve bilinç antropolojisinin kullanımı hakkındaki görüşleri de dikkat çekicidir. Bk. Arthur F. Buehler, “Yirmi Birinci Yüzyılda Tasavvuf Araştırmaları: Tetkik Bağlamını Genişletmek”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Mehmet Atalay, XVII/31 (2015): 193-226.

¹⁴¹ Peter J. Awn, *Satan’s Tragedy and Redemption: Iblis in Sufi Psychology*, Leiden: Brill, 1983.

Morris de Harvard'da doktora eğitimi sırasında Schimmel'den dersler almış ve yönteminden etkilenmiş isimler arasında yer almaktadır.

Bu üç grup dışında, uzun süredir İslam araştırmaları alanında eğitim veren yahut alanda çalışan önemli akademisyenlere sahip Amerikan üniversiteleri bulunsa da bu kurumlar yahut isimler için ekol denilebilecek bir akademik çevre olduğundan söz etmek pek de mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte bu kurumlar bünyesinde çok sayıda araştırmacı ve akademisyen yetişmiş ve önemli çalışmalar yapılmıştır.

Yale Üniversitesinde Franz Rosenthal danışmanlığında dinler tarihi alanında doktorasını yapmış Bruce B. Lawrence, sonrasında emekliliğine kadarki akademik kariyerinin tamamını Duke Üniversitesi Din Araştırmaları bölümünde geçirmiştir.¹⁴² Çalışmaları karşılaştırmalı dini hareketler, İslam kurumları, Güney Asya ve İran tasavvufu, Kur'an tarihi gibi alanlarda yoğunlaşmıştır.¹⁴³ UCLA'de doktorasını yapmış ve Emory College'da Ortadoğu ve İslam Araştırmaları alanında görev yapan Vincent J. Cornell, birçok akademisyenin de yetişmesine katkı sağlamış önde gelen bir tasavvuf araştırmacısıdır. Tasavvuf ve İslam felsefesi alanının yanında dinleri karşılaştırmalı ele aldığı çalışmaları bulunan Cornell, tasavvuf tarihini daha çok sosyal tarihçilik açısından incelemektedir ve alan incelemeleri sıklıkla Mağrip tasavvufuna yöneliktir.¹⁴⁴

Scott Kugle, Duke Üniversitesinde Bruce B. Lawrence ve Vincent J. Cornell'in danışmanlığında yaptığı doktorasında erken modern dönemde sûfilerin halk üzerindeki otoritesinin mahiyetini ele almıştır.¹⁴⁵ Emory Üniversitesinde Orta Doğu ve Güney Asya Araştırmaları alanında görev yapan Kugle; tasavvufa dair çalışmalarının yanı sıra Güney Asya Müslümanlığı, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve edebiyat hakkında da araştırmalarda bulunmaktadır.¹⁴⁶ Bu iki akademisyen

¹⁴² "Bruce Lawrence | Duke University - Academia.edu", erişim: 08 Mart 2023, <https://duke.academia.edu/BruceLawrence/CurriculumVitae>.

¹⁴³ Bruce B. Lawrence, *Notes from a Distant Flute: The Extant Literature of Pre-Mughal Indian Sufism*, Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1978; Bruce B. Lawrence, *Rose and the Rock: Mystical and Rational Elements in the Intellectual History of South Asian Islam*, North Carolina: Duke University Press, 1979; Nizam Ad-Din Awliya, *Nizam ad-din Awliya: Morals for the Heart*, trc. Bruce B. Lawrence, New York: Paulist Press, 1991; Ernst - Lawrence, *Sufi Martyrs of Love*; Bruce B. Lawrence, *The Koran in English: A Biography*, New Jersey: Princeton University Press, 2017; Bruce B. Lawrence, *Islamicate Cosmopolitan Spirit*, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2021; Vincent J. Cornell - Bruce B. Lawrence, ed., *The Wiley Blackwell Companion to Islamic Spirituality*, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2022.

¹⁴⁴ Abu Madyan Shuayb, *The Way of Abu Madyan: The Works of Abu Madyan Shuayb*, trc. Vincent J. Cornell, Cambridge: Islamic Texts Society, 1996; Vincent J. Cornell, *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*, Teksas: University of Texas Press, 1998; Vincent J. Cornell v.dğr., ed., *Voices of Islam*, Connecticut: Praeger, 2006; Vincent J. Cornell v.dğr., *Do Jews, Christians and Muslims Worship the Same God?*, Tennessee: Abingdon Press, 2012; Cornell - Lawrence, *The Wiley Blackwell Companion to Islamic Spirituality*.

¹⁴⁵ Scott Kugle, *In Search of The Center: Authenticity, Reform and Critique in Early Modern Islamic Sainthood*, Duke University, 2000.

¹⁴⁶ Shaykh Ahmad Ibn "Ata" Allah Al-Iskandari, *The Book of Illumination (Kitab al-Tanwir fi Isqat al-Tadbir)*, trc. Scott

danışmanlığında doktorasını tamamlamış bir diğer isim, Duke Üniversitesinde görev yapan Omid Safi'dir. Amerika İslam Araştırmaları alanında öne çıkan ve önemli idari görevler üstlenen Safi, özellikle çağdaş İslam düşüncesi ve tasavvuf alanında çalışmaları bulunan bir araştırmacıdır.¹⁴⁷ Ata Anzali, doktorasını Bruce B. Lawrence'in danışmanlığında Rice Üniversitesinde tamamlamış; Safevî dönemi İran coğrafyasındaki mistik gelenekler üzerine çalışan bir akademisyendir. Middlebury College'da Din bölümünde doçent olarak görev yapan Anzali, Şii kelamı, irfan ve tasavvuf üzerine araştırmalarda bulunmaktadır.¹⁴⁸ Missouri Üniversitesinde Din Araştırmaları alanında doçent kadrosunda bulunan Nathan Hofer, Memlûk devri Mısır'ında tasavvuf ve Yahudi mistisizmi üzerine araştırmalar yapmaktadır. Emory Üniversitesinde Vincent Cornell danışmanlığında yaptığı doktora tezinde 12. ve 14. asırlar arasında Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde tasavvufun konumunu incelemiştir.¹⁴⁹

Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları alanında yetişmiş, New Jersey Drew Üniversitesinde Karşılaştırmalı Dinler alanında görev yapan Christopher Schurman Taylor, 12. ve 15. yüzyıllar Mısır'ındaki tasavvufî pratikler ve sufilere bakış üzerine çalışmıştır.¹⁵⁰ City University of New York'ta Ortadoğu Araştırmalarında doçent olarak bulunan Dina Le Gall, Müslüman toplumlarda mistik gelenekler ve dindarlık üzerine çalışmaktadır. Müceddidiyye öncesi Osmanlı Nakşibendiliği üzerine yaptığı doktorasını 1992 yılında Princeton'da tamamlamıştır.¹⁵¹ Fairfield Üniversitesinde İslam Araştırmaları bölümünde görev yapan Martin Nguyen, Harvard'da Orta Doğu Araştırmaları bölümünde James Morris danışmanlığında doktorasını tamamlamıştır. İslam kelamı, tefsir ve klasik dönem

Kugle, Louisville: Fons Vitae, 2005; Scott Kugle, *Rebel between Spirit and Law: Ahmad Zarruq, Sainthood, and Authority in Islam*, Indiana: Indiana University Press, 2006; Scott Kugle, *Sufis and Saints' Bodies: Mysticism, Corporeality, and Sacred Power in Islam*, North Carolina: University of North Carolina Press, 2007; Scott Kugle, *Living Out Islam: Voices of Gay, Lesbian, and Transgender Muslims*, New York: New York University Press, 2013; Scott Kugle, *Homosexuality in Islam: Critical Reflection on Gay, Lesbian, and Transgender Muslims*, Londra: Oneworld Publications, 2010.

¹⁴⁷ "Omid Safi | Duke University - Academia.edu", erişim: 13 Mart 2023, <https://duke.academia.edu/OSafi/CurriculumVitae>; Omid Safi, *Progressive Muslims: On Justice, Gender, and Pluralism*, Londra: Oneworld Publications, 2003; Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*, North Carolina: The University of North Carolina Press, 2006; Omid Safi, *Memories of Muhammad: Why the Prophet Matters*, Reprint edition New York: HarperOne, 2010; Omid Safi, ed., *Radical Love: Teachings from the Islamic Mystical Tradition*, Connecticut: Yale University Press, 2019; Juliane Hammer - Omid Safi, ed., *The Cambridge Companion to American Islam*, New York: Cambridge University Press, 2013; Cornell v.dğr., *Voices of Islam*.

¹⁴⁸ Ata Anzali, *Safavid Shi'ism, The Eclipse of Sufism and the Emergence of 'Irfan*, Rice University, 2012; Ata Anzali, *Mysticism in Iran: The Safavid Roots of a Modern Concept*, South Carolina: University of South Carolina Press, 2017; Ata Anzali, *Opposition to Philosophy in Safavid Iran*, Leiden: Brill, 2017.

¹⁴⁹ Nathan Hofer, *The Popularisation of Sufism in Ayyubid and Mamluk Egypt, 1173-1325*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.

¹⁵⁰ Christopher Schurman Taylor, *The Cult of The Saints in Late Medieval Egypt*, Princeton University, 1989; Christopher Schurman Taylor, *In the Vicinity of the Righteous: Ziyara and the Veneration of Muslim Saints in Late Medieval Egypt*, Leiden: Brill, 1998.

¹⁵¹ Dina Le Gall, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World (1450-1700)*, New York: State University of New York Press, 2005.

tasavvufu ile ilgilenmektedir.¹⁵² Jawid Mojaddedi, Rutgers Üniversitesi Din bölümünde görev yapan ve tasavvuf alanında önemli neşir çalışmaları bulunan bir akademisyendir.¹⁵³ Özellikle Mesnevî’yi İngilizceye tercümesi ile tanınan Mojaddedi, lisansüstü eğitimini Manchester Üniversitesinde tamamlamıştır. 2002 yılından beri Amerikan akademisinde tasavvuf alanında dersler vermektedir.¹⁵⁴

İran İslam Devrimi, Şia, Nakşibendiyye ve Horasan tasavvuf anlayışı üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Hamid Algar, Cambridge Üniversitesindeki doktorasını takiben 1965 yılından beri görev yaptığı California Üniversitesi Berkeley’de, tasavvuf akademisyenlerinin yetişmesine katkı sağlamıştır. Algar, İslam dünyasının farklı bölgelerinde ve Batı’da yapılan ansiklopedi çalışmalarına -tasavvuf maddelerini de içeren- önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁵⁵ Georgia Üniversitesi Din Araştırmaları bölümünde doçent olarak bulunan Alan Godlas, 1991’de doktorasını Algar danışmanlığında tamamlamıştır. O tarihten başlayarak çok sayıda akademik kurumda tasavvuf başta olmak üzere tefsir, hadis ve çağdaş İslam düşüncesi konularında dersler vermiştir. Sınırlı neşir çalışmalarının yanında internetin erken döneminde oluşturduğu İslami ilimler ve tasavvufa yönelik veri tabanları ile tanınmıştır.¹⁵⁶ Dartmouth College bünyesinde görev yapan Barbara R. von Schlegell, doktora tezinde Abdülğani en-Nablûsî örneğinde Osmanlı dönemi Arap tasavvufunu çalışmıştır. Sonrasında ise İslam’da kadının yeri üzerinde uzmanlaşmıştır.¹⁵⁷ Central Florida Üniversitesi felsefe bölümünde bulunan Cyrus Ali Zargar, Algar danışmanlığında yaptığı doktorasında İbnü’l-Arabî ve Fahreddin Irâkî bağlamında sufi düşüncede estetik algı ve sufi poetika üzerine çalışmıştır. Klasik dönem tasavvufu dışında İslam felsefesi, karşılaştırmalı dinler tarihi ile Arapça ve Farsça edebi metinler üzerine araştırmalarını

¹⁵² “Martin Nguyen”, *Islamicana*, 08 Mart 2012, <https://islamicana.com/about/martin/>; Martin Nguyen, *Sufi Master and Qur'an Scholar: Abū 'l-Qasim al-Qushayrī and the Latā'if al-Ishārāt*, New York: Oxford University Press, 2012.

¹⁵³ Jawid Mojaddedi, *Beyond Dogma: Rumi's Teachings on Friendship with God and Early Sufi Theories*, New York: Oxford University Press, 2012; Jawid Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism: The Tabaqat Genre from al-Sulami to Jami*, New York: Routledge, 2000; Jalal al-Din Rumi, *The Masnavi, Book One*, trc. Jawid Mojaddedi, New York: Oxford University Press, 2008; Jalal al-Din Rumi, *The Masnavi, Book Two*, trc. Jawid Mojaddedi, New York: Oxford University Press, 2008; Jalal al-Din Rumi, *The Masnavi, Book Three*, trc. Jawid Mojaddedi, New York: Oxford University Press, 2014; Jalal al-Din Rumi, *The Masnavi, Book Four*, trc. Jawid Mojaddedi, New York: Oxford University Press, 2017; Jalal al-Din Rumi, *The Masnavi, Book Five*, trc. Jawid Mojaddedi, New York: Oxford University Press, 2022.

¹⁵⁴ “Mojaddedi, Jawid”.

¹⁵⁵ “Hamid Algar”, erişim: 14 Mart 2023, https://melc.berkeley.edu/Web_HamidAlgar/Algar.html; Hamid Algar, *Sufism: Principles & Practice*, New York: Islamic Publications International, 1999; Hamid Algar, *Jesus in the Qur'an: His Reality Expounded in the Qur'an*, New York: Islamic Publications International, 1999; Hamid Algar, *Imam Abu Hamid Ghazali: An Exponent of Islam in Its Totality*, New York: Islamic Publications International, 2000; Hamid Algar, *Roots of the Islamic Revolution in Iran*, New York: Islamic Publications International, 2001; Hamid Algar, *Wahhabism: A Critical Essay*, New York: Islamic Publications International, 2002; Najm Razi, *Path of God's Bondsmen: From Origin to Return*, trc. Hamid Algar, New York: Islamic Publications International, 2003; Hamid Algar, *Jami*, New Delhi: Oxford University Press, 2013.

¹⁵⁶ “Dr. Alan Godlas' Professional Biography”, erişim: 14 Mart 2023, <https://islam.uga.edu/profbio.html>.

¹⁵⁷ Qushayri - Barbara R. von Schlegell, *Principles of Sufism*, Berkeley: Mizan Press, 1992; Michelle R. Kimball - Barbara R. von Schlegell, *Muslim Women Throughout the World: A Bibliography*, Colorado: Lynne Rienner Pub, 1996; Barbara R. von Schlegell, *Sufism in the Ottoman Arab World: Shaykh 'Abd al-Ghani al-Nabulusi (d. 1143/1731)*, Ph.D., 1997.

sürdürmektedir.¹⁵⁸

Yale Üniversitesi, Franz Rosenthal sonrasında bölüme Gerhard Böwering'in katılmasıyla İslam araştırmaları alanında önemli bir merkez olma vasfını korumakla birlikte tasavvuf araştırmaları için de bir akademik üs hâline gelmiştir. Almanya, Pakistan ve Mısır'da aldığı eğitimler sonrasında lisansüstü eğitimini 1975 yılında Kanada McGill Üniversitesinde tamamlayan Böwering, kısa bir dönem Pennsylvania Üniversitesinde çalıştıktan sonra 1984 yılından emekliliğine kadar bulunacağı Yale Üniversitesi Din Araştırmaları bölümüne geçmiştir. Çalışmalarının merkezinde klasik dönem tasavvufu yer almakla birlikte, İslam Düşüncesinin farklı alanlarında araştırmalar yapmıştır. Özellikle tasavvuf düşüncesini Kur'an ile ilişkili olarak değerlendirdiği çalışmalar dikkat çekmiştir.¹⁵⁹ Klasik metinler üzerine yoğunlaşmış olması filolojik yaklaşımı benimsediğini gösterirken, derinlemesine bakıldığında klasik oryantalizme yönelik eleştirilere yol açan yargılayıcı ve ön kabul içeren okumalardan uzak durduğu görülmektedir. Akademik hayatı boyunca, genelde tasavvufu özelde sufilerin Kur'an hermenötüğünü konu alan çok sayıda çalışma kaleme almış ve araştırmacı yetiştirmiştir.¹⁶⁰

Yale Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri alanında doktora çalışmasını tamamlamış Bilal Orfali filolojik yaklaşımın yeniden revaç bulmasında ciddi katkıları olmuş, Klasik Arap Edebiyatı alanında eserler ortaya koyan bir isimdir. Halihazırda Beyrut Amerikan Üniversitesinde bulunan Orfali Kuzey Amerika ve Orta Doğu'daki pek çok üniversitede tasavvuf dersleri vermiş, tasavvufu merkeze alan pek çok telif, edisyon ve tercüme esere katkıda bulunmuştur.¹⁶¹ Jamal J. Elias, önce Amhert College'da sonrasında ise bugün de bulunduğu Pennsylvania Üniversitesinde Din

¹⁵⁸ "Cyrus A Zargar | University of Central Florida - Academia.edu", erişim: 13 Mart 2023, <https://ucf.academia.edu/CyrusZargar/CurriculumVitae>; Cyrus Ali Zargar, *Sufi Aesthetics: Beauty, Love, and the Human Form in the Writings of Ibn 'Arabi and "Iraqi"*, South Carolina: University of South Carolina Press, 2011; Cyrus Ali Zargar, *Polished Mirror: Storytelling and the Pursuit of Virtue in Islamic Philosophy and Sufism*, Londra: Oneworld Academic, 2017.

¹⁵⁹ Jamal J. Elias - Bilal Orfali, ed., *Light upon Light: Essays in Islamic Thought and History in Honor of Gerhard Böwering*, Leiden: Brill, 2019, xi-xii.

¹⁶⁰ Gerhard Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam*, New York: De Gruyter, 1979; Gerhard Böwering, *The Minor Qur'ān Commentary of Abū 'Abd ar-Rahmān Muḥammad b. al-Ḥusayn as-Sulamī (d. 412/1021)*, Beyrut: Dar el-Machreq, 1995; Bilal Orfali - Gerhard Böwering, ed., *Sufi Treatises of Abū 'Abd al-Rahmān al-Sulamī*, Beyrut: Dar el-Machreq, 2009; Gerhard Böwering - Bilal Orfali, *The Comfort of the Mystics: A Manual and Anthology of Early Sufism*, Leiden: Brill, 2012; Bilal Orfali - Gerhard Böwering, ed., *Seeking Solitude, A short Sufi Guidebook: Khalwat al-'ākifīn (Selections from Salwat al-'arīfīn)*, Beyrut: Dar el-Machreq, 2013; Gerhard Böwering - Yousef Casewit, *A Qur'ān Commentary by Ibn Barraġān of Seville (d. 536/1141): "Īdāḥ al-ḥikma bi-aḥkām al-'ibra" (Wisdom Deciphered, the Unseen Discovered)*, Leiden: Brill, 2015; Gerhard Böwering, ed., *Islamic Political Thought: An Introduction*, New Jersey: Princeton University Press, 2015.

¹⁶¹ Böwering - Orfali, *The Comfort of the Mystics*; Bilal Orfali - Nada Saab, ed., *Sufism, Black and White: A Critical Edition of Kitāb Al-Bayāḍ Wa-L-Sawād by Abū L-Ḥasan Al-Sūrjānī*, Leiden: Brill, 2012; Bilal Orfali - Francesco Chiabotti, *The Amālī of Abū l-Qāsim al-Qushayrī*, Beyrut: Dar el-Machreq, 2020; Orfali - Böwering, *Seeking Solitude, A short Sufi Guidebook: Khalwat al-'ākifīn (Selections from Salwat al-'arīfīn)*; Orfali - Böwering, *Sufi Treatises of Abū 'Abd al-Rahmān al-Sulamī*; Bilal Orfali v.dğr., ed., *Mysticism and Ethics in Islam*, Beyrut: American University of Beirut Press, 2021.

Araştırmaları bölümlerinde profesör olarak görev yapmış bir tasavvuf araştırmacısıdır. İslam düşüncesinin her alanında çalışmaları bulunmakla birlikte tasavvuf alanında ve özellikle Farsça metinler üzerine çok sayıda eser kaleme almış olan Elias, 1991 yılında Yale Üniversitesinde Böwering danışmanlığında doktorasını tamamlamıştır.¹⁶²

Chicago Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Kur'an Araştırmaları alanında doçentlik yapan Yousef Casewit, tasavvufi tefsirler üzerine çalışmalarda bulunmaktadır. Yale Üniversitesinde Böwering danışmanlığında yaptığı tezinin konusu olan İbn Berrecân hakkında eserler neşretmiştir. Casewit, aynı zamanda Kuzey Afrika merkezli Kerkeriyye tarikatının eserlerini de İngilizceye tercüme etmektedir.¹⁶³ Brown Üniversitesinde Din Araştırmaları Profesörü olarak görev alan Shahzad Bashir de doktorasını Yale Üniversitesinde Böwering danışmanlığında yapmıştır. Farsça tasavvuf metinleri üzerinde duran Bashir, Tasavvuf-Şia ilişkisi, Muhammed Nurbahş ve Nurbahşiyye, Hurûfilik ve Orta Çağ'da tasavvuf üzerine çalışmalar kaleme almıştır.¹⁶⁴

Kanada üniversiteleri bünyesindeki tasavvuf araştırmalarına bakıldığında, son çeyrek yüzyılda nicelik açısından bir artış görülmektedir. Kanada'da lisansüstü eğitim alan araştırmacılar kendi ülkelerinde olduğu gibi Birleşik Devletler, İngiltere ve Avustralya gibi İngilizce konuşulan başka ülkelerdeki akademik kurumlarda da görev almaktadır. McGill Üniversitesi ve Toronto Üniversitesi gibi uzun yıllardır İslam Araştırmaları alanında eğitim veren kurumların öğrenci yetiştirme hususunda bir akademik geleneğe sahip oldukları görülmektedir. Bununla birlikte pek çok üniversite 21. asır itibariyle İslam Araştırmaları alanında akademisyen istihdam etmeye başlamış ve tasavvuf alanında da dersler vererek, tez yazımına imkân tanımıştır. Bu noktada Kanada üniversitelerinde tasavvuf alanında lisansüstü çalışmalarını tamamlamış ve alanda akademisyen olarak görev yapan birtakım araştırmacıyı

¹⁶² Jamal J. Elias, *The Throne Carrier of God: The Life and Thought of "Ala" Ad-Dawla As-Simmani*, New York: State University of New York Press, 1995; Sultan Bahu, *Death before Dying: The Sufi Poems of Sultan Bahu*, trc. Jamal J. Elias, Berkeley: University of California Press, 1998; Elias - Orfali, *Light upon Light*.

¹⁶³ Yousef Casewit, *The Mystics of al-Andalus: Ibn Barrajân and Islamic Thought in the Twelfth Century*, New York: Cambridge University Press, 2017; Böwering - Casewit, *A Qur'ân Commentary by Ibn Barrajân of Seville (d. 536/1141)*; Mohamed Faouzi Al Karkari, *The Foundations of the Karkariya Order*, trc. Yousef Casewit - Khalid Williams, Brüksel: Les 7 Lectures, 2021; Mohamed Faouzi Al Karkari, *Sufism Revived: A Contemporary Treatise on Divine Light, Prophecy, and Sainthood*, ed. Khalid Williams, trc. Yousef Casewit, Brüksel: Les 7 Lectures, 2021; Mohamed Faouzi Al Karkari, *Introduction to Islamic Metaphysics*, trc. Yousef Casewit - Khalid Williams, Brüksel: Les 7 Lectures, 2021; Mohamed Faouzi Al Karkari, *In the Footsteps of Moses: A Contemporary Sufi Commentary on the Story of God's Confidant (kalîm Allâh) in the Qur'ân*, ed. Khalid Williams, trc. Yousef Casewit, Brüksel: Les 7 Lectures, 2021; Mohamed Faouzi Al Karkari, *The Sufi Path of Light*, trc. Yousef Casewit - Khaled Williams, Brüksel: Les 7 Lectures, 2023; "Yousef Casewit | The University of Chicago Divinity School", erişim: 08 Mart 2023, <https://divinity.uchicago.edu/directory/yousef-casewit>.

¹⁶⁴ Shahzad Bashir, *Sufi Bodies: Religion and Society in Medieval Islam*, New York: Columbia University Press, 2011; Shahzad Bashir, *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*, Londra: Oneworld Academic, 2012; Shahzad Bashir, *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nurbakhshiya Between Medieval and Modern Islam*, South Carolina: University of South Carolina Press, 2003; Shahzad Bashir, *The Market in Poetry in the Persian World*, Cambridge University Press, 2021.

zikretmek mevcut durumu görmek açısından faydalı olacaktır.

Carleton Üniversitesinde İslam Düşüncesi profesörü olarak görev yapan Mohammed Rustom, doktorasını Toronto Üniversitesinde Molla Sadrâ'nın Fatiha tefsiri üzerine yapmıştır. Eğitimi sırasında Seyyid Hüseyin Nasr ve William Chittick'ten İslam düşüncesi ve tasavvuf alanında dersler almıştır. Arapça ve Farsça tasavvuf literatüründen pek çok tercüme çalışması bulunan Rustom; tefsir, İslam felsefesi ve karşılaştırmalı felsefe alanlarında çalışmaktadır.¹⁶⁵ American Islamic College'da başkanlık yapan Timothy J. Gianotti, Gazzâlî hakkındaki doktora çalışmasını Toronto'da tamamladıktan sonra çeşitli Amerikan ve Kanada üniversitelerinde bulunmuştur. Kelam, felsefe, tasavvuf ve İslam siyaset düşüncesi alanlarında dersler vermiş ve araştırmalarda bulunmuştur.¹⁶⁶

Lethbridge Üniversitesi Din Araştırmaları bölümünden Atif Khalil de lisansüstü eğitimini Toronto'da almış bir akademisyendir. Tasavvuf tarihi, İbrahimi dinlerde mistik geleneklerin karşılaştırılması, erken dönem İslam felsefesi ve kelamı gibi konularda araştırmalarını sürdürmektedir.¹⁶⁷ Mahdi Tourage, lisansüstü eğitimini, Fars edebiyatı ve Farsça tasavvuf metinleri üzerine çalışan Maria E. Subtelny¹⁶⁸ danışmanlığında Toronto Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Western Üniversitesinde Din Araştırmaları alanında İslam üzerine dersler veren Tourage, çalışmalarını toplumsal cinsiyet merkezli olarak sürdürmektedir.¹⁶⁹

Vanderbilt Üniversitesi Din Araştırmaları bölümünde doçent olarak görev yapan Richard

¹⁶⁵ “Mohammad Rustom CV”; Mohammed Rustom, “Neo-Orientalism and the Study of Islamic Philosophy: An Interview with Professor Mohammed Rustom”, *Journal of Islamic and Muslim Studies*, 3/1 (2018): 112-119; Mohammed Rustom, *The Triumph of Mercy: Philosophy and Scripture in Mulla Sadra*, Albany (N.Y.): State University of New York Press, 2013; Abu Hamid Al-Ghazali, *Al-Ghazali on the Condemnation of Pride and Self-admiration: Kitab dhamm al-kibr wa'l-ujb*, trc. Mohammed Rustom, Cambridge: Islamic Texts Society, 2018; Orfali v.dğr., *Mysticism and Ethics in Islam*; 'Ayn al-Quḍāt, *The Essence of Reality: A Defense of Philosophical Sufism*, trc. Mohammed Rustom, New York: New York University Press, 2022; Mohammed Rustom, *Inrushes of the Heart: The Sufi Philosophy of 'Ayn al-Quḍāt*, State University of New York Press, 2023; Muhammad U. Faruque - Mohammed Rustom, ed., *From the Divine to the Human: Contemporary Islamic Thinkers on Evil, Suffering, and the Global Pandemic*, New York: Routledge, 2023.

¹⁶⁶ “Timothy J. Gianotti, Ph.D.”, erişim: 14 Mart 2023, <https://aicusa.edu/about/administration/timothy-gianotti>; Timothy J. Gianotti, *Al-Ghazali's Unspeakable Doctrine of the Soul: Unveiling the Esoteric Psychology and Eschatology of the Ihya'*, Leiden: Brill Academic Publishing, 2001; Timothy J. Gianotti, *In the Light of a Blessed Tree: Illuminations of Islamic Belief, Practice, and History*, Oregon: Wipf & Stock Publishers, 2011.

¹⁶⁷ “Atif Khalil”, erişim: 14 Mart 2023, https://directory.uleth.ca/files/atif.khalil/cv/resume_2020_April.30.2020_internet.pdf; Atif Khalil, *Early Sufi Approaches to Tawba: From the Qur'ān to Abū Tālib al-Makkī*, Ph.D., University of Toronto, 2009; William C. Chittick, *In Search of the Lost Heart: Explorations in Islamic Thought*, ed. Mohammed Rustom v.dğr., New York: State University of New York Press, 2012; Atif Khalil, *Repentance and the Return to God*, New York Albany (N.Y.): State University of New York Press, 2019; Orfali v.dğr., *Mysticism and Ethics in Islam*.

¹⁶⁸ “Maria E. Subtelny”, *Department of Near & Middle Eastern Civilizations*, 17 Mart 2020, <https://www.nmc.utoronto.ca/people/directories/all-faculty/maria-e-subtelny>.

¹⁶⁹ “Dr. Mahdi Tourage”, erişim: 15 Mart 2023, <https://www.kings.uwo.ca/academics/faculty-info/member-profile/?doaction=getProfile&id=mtourage>; “Mahdi Tourage | King's University College at Western University - Academia.edu”; Mahdi Tourage, *Rumi and the Hermeneutics of Eroticism*, Leiden: Brill, 2007; Philipp Valentini - Mahdi Tourage, ed., *Esoteric Lacan*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2019.

McGregor, lisansüstü eğitimini McGill Üniversitesinde Kuzey Afrika tasavvuf anlayışı üzerine çalışarak tamamlamıştır. McGregor'ın Orta Çağ İslam düşünce geleneğindeki felsefi ve tasavvufi gelenekler üzerinde yoğunlaşan araştırmaları bulunmaktadır.¹⁷⁰ Toronto Üniversitesinde doktora eğitimini tamamlamış ve McGill Üniversitesinde görev yapan Sara Abdel-Latif, tefsir, tasavvuf tarihi ve toplumsal cinsiyet konularını merkeze almış bir akademisyendir. Doktora tezinde tasavvufun klasik dönemini, toplumsal cinsiyetçi bir bakış açısıyla ele almaktadır.¹⁷¹

Meena Sharify-Funk, Washington Amerikan Üniversitesinde İslami ilimler üzerine tamamladığı doktora eğitiminin ardından Wilfrid Laurier Üniversitesine geçmiştir. Burada çağdaş İslam düşüncesi, Kuzey Amerika Müslümanlarının incelenmesi, tasavvufun İslam toplumu üzerindeki etkisi gibi hususlarda çalışmalarını sürdürmektedir.¹⁷² Queen's Üniversitesi Din Araştırmaları bölümünde bulunan Merin Shobhana Xavier, doktorasını Kuzey Amerika mistiklerinden Bava Muhyiddin konusunda Sharify-Funk danışmanlığında yapmıştır. Tasavvufun çağdaş görünümleri yanında Güney Asya tasavvuf gelenekleri üzerinde araştırmalarda bulunmaktadır.¹⁷³ Winnipeg Üniversitesinde Din ve Kültür bölümünde görev yapan William Rory Dickson, Sharify-Funk danışmanlığındaki doktora çalışmasında, Kuzey Amerika'da tasavvufun tarihini ele almıştır. Bulunduğu üniversitede tasavvufa dair dersler verirken, Kuzey Amerika'daki tasavvufi hayatı merkeze alan çok sayıda çalışmasını da sürdürmektedir.¹⁷⁴

Maryland Üniversitesinde tarih bölümünde görev yapan tasavvuf tarihi uzmanı Ahmet T.

¹⁷⁰ “Richard McGregor | Vanderbilt University - Academia.edu”, erişim: 08 Mart 2023, <https://vanderbilt.academia.edu/RichardMcGregor/CurriculumVitae>; Richard J. A. McGregor, *Sanctity and Mysticism in Medieval Egypt: The Wafa Sufi Order and the Legacy of Ibn 'Arabi*, New York: SUNY Press, 2004; Richard J. A. McGregor, *Islam and the Devotional Object: Seeing Religion in Egypt and Syria*, New York: Cambridge University Press, 2020.

¹⁷¹ “Sara Abdel-Latif”, *Institute of Islamic Studies*, erişim: 13 Mart 2023, <https://www.mcgill.ca/islamicstudies/people-0/faculty-members/sara-abdel-latif>; Sara Ahmed Abdel-Latif, *Gendering Asceticism in Medieval Sufism*, University of Toronto, 2020.

¹⁷² “Meena Sharify-Funk | Wilfrid Laurier University”, erişim: 13 Mart 2023, <https://www.wlu.ca/academics/faculties/faculty-of-arts/faculty-profiles/meena-sharify-funk/index.html>; Abdul Aziz Said - Meena Sharify-Funk, ed., *Cultural Diversity and Islam*, Maryland: University Press Of America, 2003; Meena Sharify-Funk v.dğr., *Contemporary Sufism: Piety, Politics, and Popular Culture*, New York: Routledge, 2017; William Rory Dickson - Meena Sharify-Funk, *Unveiling Sufism: From Manhattan to Mecca*, Sheffield: Equinox Publishing, 2017; Meena Sharify-Funk, *Muslim Women in Contemporary North America*, New York: Routledge, 2022.

¹⁷³ “Merin Shobhana Xavier”, erişim: 12 Mart 2023, https://www.queensu.ca/religion/sites/rlgnwww/files/uploaded_files/Merin%20Shobhana%20Xavier%20CV_1.pdf; Sharify-Funk v.dğr., *Contemporary Sufism*; Merin Shobhana Xavier, *Sacred Spaces and Transnational Networks in American Sufism: Bawa Muhaiyaddeen and Contemporary Shrine Cultures*, New York: Bloomsbury Academic, 2019; Sharify-Funk v.dğr., *Contemporary Sufism*; Sharify-Funk v.dğr., *Contemporary Sufism*.

¹⁷⁴ “Dr. Rory Dickson | CLASS | The University of Winnipeg”, erişim: 13 Mart 2023, <https://www.uwinnipeg.ca/class/researchers/rory-dickson.html>; William Rory Dickson, *Living Sufism in North America: Between Tradition and Transformation*, New York: State University of New York Press, 2016; Dickson - Sharify-Funk, *Unveiling Sufism*; Sharify-Funk v.dğr., *Contemporary Sufism*.

Karamustafa¹⁷⁵ ile filolojik ve hermenötik yöntemi kullanarak önemli tasavvufî klasik metin neşri çalışmalarında bulunan Gerhard Böwering, doktoralarını Kanada McGill Üniversitesinde -İran düşünce geleneği özelinde- İslam felsefesi ve düşüncesi alanında dersler vermiş Hermann Landolt¹⁷⁶ danışmanlığında tamamlamışlardır.¹⁷⁷ Landolt, İsmâilî gelenek üzerine yoğunlaşırken, İran bölgesinde yaşayan sûfilere dair araştırmalarda bulunmuştur. Kıta Avrupası'nda yetişmiş Hermann Landolt'ün yüksek eğitimi sırasında kimlerden ders aldığına dikkat edilirse Henry Corbin ve Fritz Meier'in isimleri görülecektir.¹⁷⁸

Kanada'daki Avrupa bağlantısını ve etkisini gösteren bu durum, Amerikan akademisindeki Kıta Avrupası'ndan gelen oryantalistlerin yetiştirdiği akademik kimliklerin etkinlikleri ile birlikte düşünüldüğünde; Kuzey Amerika tasavvuf araştırmaları tarihini Avrupa İslam araştırmalarından bağımsız düşünmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Kuzey Amerika tasavvuf akademisindeki uzmanlara ve yapılan çalışmalara bakıldığında, oryantalist tezlerin dışında -ve yer yer karşısında- gelişen düşünceleri merkeze alan, önemli entelektüel çevrelerin oluştuğu ve bu çevrelerin genişlemeye devam ettiği de anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Kuzey Amerika'daki akademik tasavvuf araştırmalarının tarihî seyrine dair bir portrenin sunulduğu bu bölümde, çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı biçimde incelenecek tasavvuf tarihi metinlerinin üretildiği ve onları kaleme alan akademisyenlerin görev yaptığı ilmî ortam ve geleneğin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda 1940 ve 1950'li yıllardan itibaren Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan üniversitelerde İslam ve tasavvuf araştırmalarının, bünyesinde kurumsal olarak geliştiği *Oriental Studies*, *Middle Eastern Studies*, *Near Eastern Studies* ve *Religious Studies* gibi departmanlar üzerinde durulmuştur. Kıta Avrupası'nda yetişmiş ve sonrasında çeşitli sebeplerle Kuzey Amerika akademisine geçiş yapmış oryantalist anlayışa sahip akademisyenlerin kurucusu olduğu bu bölümlerin, Amerikan İslam araştırmaları akademisinin yöntem ve yaklaşımlarını da önemli ölçüde etkilediği anlaşılmıştır. Buradan hareketle din araştırmaları alanında Kıta Avrupası'nda gelişerek öne çıkan ve Kuzey Amerika'da da görülen iki inceleme yönteminin filolojik ve fenomenolojik yaklaşım olduğu tespit edilmiş, bu yöntemlerin niteliği ve kullanım şekilleri açıklanmıştır.

¹⁷⁵ Yazarın hayatı ve eserleri ikinci bölümde ayrıntılı biçimde yer almaktadır.

¹⁷⁶ Nûruddin Abdurrahmân-i Isfarâyînî, *Le Révéléateur des Mystères: Traité de soufisme*, trc. Hermann Landolt, Lagrasse: Verdier, 1986; Hermann Landolt, *Recherches en Spiritualité Iranienne: Recueil d'articles*, Tahrân: Bibliothèque Iranienne Publications, 2005.

¹⁷⁷ Hermansen, "The Academic Study of Sufism at American Universities", 37-38.

¹⁷⁸ Todd Lawson, ed., *Reason and Inspiration in Islam: Essays in Honour of Hermann Landolt*, New York: I.B. Tauris, 2005, 1-3.

20. yüzyılın son çeyreğine kadar Kuzey Amerika’da İslam araştırmaları altında ikincil bir alan olarak varlığını sürdüren tasavvuf araştırmalarının, 1970’li yıllar itibariyle -büyük ölçüde toplumsal sebeplere dayalı şekilde- güçlenerek akademik dünyada öne çıkan bir araştırma konusu hâline geldiği görülmüştür. Buna paralel olarak da İslam araştırmaları alanından bağımsızlaşıp özel uzmanlarını yetiştirerek öğretim alanında da kendisine daha geniş yer bulduğu tespit edilmiştir. Özellikle 21. yüzyıla gelindiğinde İslam araştırmaları alanının dışında da tasavvuf derslerinin seçmeli olarak verildiği ve çok sayıda öğrencinin tasavvuf derslerine rağbet gösterdiği anlaşılmıştır. Kuzey Amerika tasavvuf araştırmalarını farklılaştıran hususların başında post modern dönemde gelişen düşünsel akımların merkezde olduğu çalışmaların ve saha/alan araştırmalarının geldiği tespit edilmiştir. Son olarak da Kuzey Amerika üniversitelerinde tasavvuf alanında lisansüstü eğitim almış ve aynı alanda eğitim veren akademisyenler zikredilerek akademik çevreler tanıtılmıştır. Bu çerçevede Nasr’dan etkilenen gelenekselci anlayışa yakın bir grup, Fazlur Rahman etkisindeki Chicago Üniversitesi’nde yetişen bir ekol ve Schimmel’in fenomenolojik anlayışını sürdüren Harvard’da eğitim almış bir çevre öne çıkmaktadır. Bunların yanında McGill, Toronto, Princeton, UCLA, Duke, Yale gibi üniversitelerden mezun olmuş alanda etkili çalışmalara imza atan figürler görölse de bu isimlerin merkezde olduğu çevrelerin oluşmadığı anlaşılmıştır. Bu bölümdeki incelemelerde, Kıta Avrupası ve Kuzey Amerika arasındaki İslam ve tasavvuf araştırmaları boyutunda akademik sürekliliğin farklı boyutları ortaya konmuş, nihayetinde akademik tasavvuf araştırmalarının yeni merkezinin Kuzey Amerika olduğu tespit edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM: KUZEY AMERİKA'DA GENEL TASAVVUF TARİHİ YAZICILIĞI: AKADEMİK BİYOGRAFİ VE LİTERATÜR

Bu bölümde Kuzey Amerika akademisinde görev yapan akademisyenlerin kaleme aldığı genel tasavvuf tarihi metinleri içerik, yaklaşım ve yöntem açısından incelenecektir. Genel tasavvuf tarihi denilerek birincil kaynak neşirleri, tercümeleler, tarikat monografileri, sufi biyografileri, tekke çalışmaları, alan/bölge çalışmaları ve tematik/kavramsal çalışmalar dışarıda bırakılmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde amaç Kuzey Amerika akademisinde üretilmiş metinlerin, tasavvufu ve tarihini bir bütün olarak nasıl ele aldığını ve kullanılan tarih yazımı yöntemlerini tespit etmektir.

Bu bağlamda hâlihazırda Amerikan üniversitelerinde aktif görev yapan akademisyenlerden William C. Chittick'in *Sufism: A Short Introduction* başlıklı eseri, John Renard'ın *Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims* başlıklı eseri, Carl W. Ernst'in *The Shambhala Guide to Sufism* başlıklı eseri, Ahmet T. Karamustafa'nın *Sufism: The Formative Period* başlıklı eseri, Alexander D. Knysh'in *Islamic Mysticism: A Short History* ve *Sufism: A New History of Islamic Mysticism* başlıklı eserleri ile Nile Green'in *Sufism: A Global History* başlıklı eseri üzerinde durulacaktır. Değerlendirme sırasında öncelikle yazarın eserini yazmaktaki gayesi ve metne dair planı aktararak devamında bunda ne kadar başarılı olduğu değerlendirilecektir. Eserin içeriği, başlıklandırma yöntemi, tarihselleştirme metodu, öne çıkarttığı ve geride bıraktığı olgular ile dayandığı kaynaklar tahlil edilerek yazarın tasavvuf tarihi yazımı yaklaşımı incelenecektir.

Kuzey Amerika tasavvuf araştırmalarının bağımsız bir araştırma alanı olarak teşekkülünün 1980 ve sonrası döneme tekabül ettiği düşünüldüğünde, önceki dönemlerdeki tasavvufu İslam tarihinde bir bölüm olarak inceleyen eserler tercih edilmemiştir. Çalışmaların başında belirli bir yöntem belirlenerek sonuna kadar sürdürülmüş olması, incelenen eserlerin seçilmiş olmalarının başlıca sebebidir. Bunun yanında eserlerin müellifleri Kuzey Amerika tasavvuf araştırmaları alanında akademik hususiyetleriyle öne çıkmış figürlerdir ve bu husus da metinlerin tercihinde önemli bir etkidir. Bu bağlamda her bir genel tasavvuf tarihi metnine dair yapılacak incelemeden önce yazarlarının akademik biyografileri aktarılacak, sonrasında İslam ve tasavvuf araştırmaları alanındaki telif eserlerinin kısa tanımlarına yer verilecektir. Bunu yaparken tasavvuf tarihlerinde ortaya çıkan akademik yaklaşım ve tarihselleştirme metodlarının -eğitim ve/veya ideoloji kaynaklı- muhtemel kökenleri ve diğer eserlerindeki yansımalarını göstermek amaçlanmaktadır.

A. William C. Chittick

I. Biyografi

William Clark Chittick 1943 yılında Milford, Connecticut'ta dünyaya geldi. Ohio'da bulunan College of Wooster tarih bölümünde lisans eğitimine başlayan Chittick, 1964-1965 akademik yılını değişim programıyla gittiği Beyrut Amerikan Üniversitesinde İslam tarihi alanında eğitim alarak geçirdi. Tasavvuf ile ilk kez burada temas kurduğunu belirten yazar, bitirme tezini tasavvuf üzerine kaleme aldı. Daha sonraları bu çalışmasını *The Sufi Doctrine of Rumi* başlığıyla yayınladı.¹⁷⁹ Tasavvufla ilgili araştırmalarını sürdüren Chittick, eğitim gördüğü üniversitede *visitor professor*/misafir profesör olarak bulunan Seyyid Hüseyin Nasr'ın tasavvufu konu alan bir konferansına katıldı. Nasr'ın konferansının, tasavvufa olan ilgisini derinleştirilmesi sonucunda lisans eğitiminin ardından Tahran'da lisansüstü eğitim almaya karar verdi.¹⁸⁰

1966 yılında Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yabancı öğrenciler için açılan programda lisansüstü çalışmalarına başladı. Nasr'ın danışmanlığını yaptığı çalışmasıyla 1974 yılında Fars dili ve edebiyatı alanında doktora derecesi aldı. Doktora tezini Molla Abdurrahman Câmî'nin kaleme aldığı Arapça ve Farsça karışık eseri, *Nakdü'n-nusûs fi şerhi Nakşi'l-Fusûs* üzerine edisyon kritik tarzında tamamladı. *Fusûsü'l-hikem* muhtasarı *Nakşü'l-Fusûs*'un şerhi olan bu eser üzerine çalışmalarını sürdürürken İbnü'l-Arabî, Konevî, Fergânî ve Cendî gibi Ekberî geleneğin önemli isimleri üzerine de geniş bir araştırma yapma imkânı buldu. Bu süreçte Arapça ve Farsçayı üst düzeyde öğrenme fırsatı elde etti ve daha sonraki yıllarda yapacağı çalışmalara zemin hazırladı.¹⁸¹ İran'da bulunduğu yıllarda Bedüzzaman Fürûzanfer (ö. 1970), Henry Corbin, Celâleddin Hümâî (ö. 1980), Muhammed Hüseyin Tabâtabâî (ö. 1981), Toshihiko Izutsu (ö. 1993), Seyyid Celaledin Aştıyanî (ö. 2005) ve Mehdi Muhakkık gibi İslam düşüncesi ve Fars edebiyatı alanının öne çıkan temsilcilerinden istifade etti.¹⁸²

1974-1978 yılları arasında Aryamehr Teknik Üniversitesinde -şimdiki ismiyle Şerif Teknoloji Üniversitesi- karşılaştırmalı din dersleri vermeye başladı. 1978'de Nasr'ın kuruluşunda önemli rol oynadığı İran Kraliyet Felsefe Akademisinin -şimdiki ismiyle İran Felsefe Enstitüsü- öğretim kadrosuna katıldı. Burada geçirdiği bir yıldan az bir sürenin ardından, 1979 yılındaki İran İslam devriminden kısa bir süre önce Amerika Birleşik Devletleri'ne döndü. 1981-1984 yılları arasında Columbia Üniversitesi bünyesinde yürütülen *Encyclopaedia Iranica* projesinde yardımcı editör olarak görev aldı. 1983 yılından itibaren ise New York'ta bulunan Stony Brook Üniversitesi bünyesinde çalışmaya başladı ve yıllar boyu

¹⁷⁹ William C. Chittick, "Interview with Professor William Chittick", *Al-Mahajja*, 36 (2021): 235.

¹⁸⁰ "William C. Chittick – Biography", 07 Nisan 2023, <http://www.williamchittick.com/#about>.

¹⁸¹ Chittick, "Interview with Professor William Chittick", 237-238.

¹⁸² Chittick, *In Search of the Lost Heart*, xi-xii.

Asya ve Asya Amerika Çalışmaları, Karşılaştırmalı Araştırmalar ve Din Araştırmaları bölümlerinde ders verdi. 2016 itibariyle aynı üniversitede *distinguished professor*¹⁸³ olarak görev yapmaktadır.¹⁸⁴

Chittick'in akademik çalışmaları, İslam düşüncesi üzerine yaptığı derinlemesine incelemeler ve karmaşık felsefi kavramları açık ve anlaşılır bir şekilde ele alma becerisiyle öne çıkmaktadır. İslam araştırmaları alanına en önemli katkısı tasavvuf üzerine yaptığı çalışmalarla olmuştur. Hem akademisyenler hem de meslekten olmayan ilgililer arasında tasavvufun daha derinlemesine anlaşılmasını teşvik etmek için gayret göstermiştir. Özellikle, tasavvuf edebiyatı sahasında meşhur Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ile nazarî tasavvufun öncü ismi Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Ekberî gelenek üzerine önemli metinler kaleme almış, İngilizce konuşan entelektüel ve popüler kesimlere sufi geleneğin aşk ve marifet öğretisini tanıtmada çaba sarf etmiştir. Çoğu çalışması klasik ve post klasik döneme ait tasavvuf metinlerinden seçme çevirilerle çerçevelenir.

Chittick'in tasavvuf üzerine yaptığı çalışmalar, metin analizlerindeki dile dayalı kavramsal titizliği ve detaylara verdiği önemin yanı sıra sufi geleneğin maneviyatçı yönüne duyduğu derin takdir ile karakterize edilebilir. Tasavvufu sadece tarihsel süreçteki bir fenomen ve tarihi yapılan akademik bir disiplin olarak değil, aynı zamanda onunla meşgul olanların hayatlarını dönüştürebilecek manevi bir faaliyet olarak incelemenin önemini vurgulamıştır. Bu tavrıyla gelenekselci ekole yakınlığını gösteren Chittick, tasavvufu salt akademik bir inceleme alanı olarak görmediğini ortaya koymaktadır.¹⁸⁵ Bu bilimsel duruşa paralel olarak, akademik çalışmalarının yanı sıra dinler arası diyalog çalışmalarına da katılmış ve Batı'da İslam'ın daha iyi anlaşılması için gayret göstermiştir. İslam üzerine konferans ve seminerlere sık sık iştirak etmiş ve çeşitli popüler ve bilimsel yayınlar için yazılar kaleme almıştır.¹⁸⁶

Chittick'in İslam araştırmaları alanına katkıları yıllar içinde geniş çapta kabul görmüştür. Ekberî geleneğin incelenmesine yaptığı katkılardan dolayı *The Muhyiddin Ibn Arabi Society*'ye onur üyesi olarak seçilmiştir.¹⁸⁷ Çalışmalarıyla İslam dünyasının zengin kültürel ve manevi mirasına ilişkin anlayışımızın derinleşmesine yardımcı olmuş ve sayısız kişiye bu geleneği daha derinlemesine

¹⁸³ Bir kurumda bulunan üst düzey akademisyenlere verilen onore edici bir unvandır. Bu kadroda bulunan araştırmacılar öğretim faaliyetlerinden ziyade araştırmalarını üniversite bünyesinde sürdürmektedir.

¹⁸⁴ "CV – William C. Chittick", 07 Nisan 2023, <http://www.williamcchittick.com/cv/>.

¹⁸⁵ Chittick uzun yıllar Nasr'ın yanında bulunmuş ve öğrenciliğini yapmış olmakla gelenekselci ekolün görüşlerinden haberdar olmuş ve istifade etmiş olmakla birlikte kendisini "tradisyonelist" olarak tanımlamamaktadır. bk. Sedgwick, *Against the Modern World*, 157; : "Her şeyden önce kendimi ne 'Gelenekselci' olarak adlandırdığımı ne de herhangi bir fikri ekole mensup olduğumu belirtmem gerekiyor. Frithjof Schuon gibi, genelde Gelenekselci olarak adlandırılan yazarlardan pek çok şey öğrendiğimi kabul ediyorum." bk. Ahmet Faruk Çağlar, "William Chittick ile Gelenekselcilik, Modernite ve Tasavvuf Üzerine", *Sabah Ülkesi | Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi*, 01 Temmuz 2013, <https://www.sabahulkesi.com/2013/07/01/william-chittick-ile-gelenekselcilik-modernite-ve-tasavvuf-uzerine-ahmet-faruk-caglar/>.

¹⁸⁶ "CV – William C. Chittick".

¹⁸⁷ "The Muhyiddin Ibn Arabi Society Honorary Fellows", 10 Nisan 2023, <https://ibnarabisociety.org/society/>.

keşfetmeleri için ilham vermiştir.

II. Eserler

Chittick, İslam düşüncesi merkezli akademik faaliyetler yürüten bir araştırmacıdır. Özelde ise tasavvuf, İslam felsefesi ve Şii düşüncesi alanlarına yoğunlaştığı görülmektedir. Zikredilen alanlardaki telif eserlerinin yanında Farsça ve Arapçadan İngilizceye çok sayıda klasik eser tercüme etmiştir. Bu bağlamda Batı akademisinde yapılan İslam düşüncesi araştırmalarına metinsel boyutta da en çok katkı sağlayan isimlerden biri olarak zikredilmelidir. 1960'lı yılların sonunda başladığı akademik yazım hayatında, telif ve tercümelemlerden oluşan çok sayıda kitap ve makale kaleme almıştır. Makaleleri incelendiğinde İslam felsefe ve düşünce geleneği, tasavvuf düşüncesi ve kavramları, İbnü'l-Arabî ve Ekberî gelenek, Mevlânâ ve modern dünyada Müslümanlık gibi konuların işlendiği görülmektedir.¹⁸⁸

*The Sufi Doctrine of Rumi: An Introduction*¹⁸⁹

Yazarın ilk telif eseri olan bu kitap, tasavvuf geleneği içerisinde anlaşıldığı ve açıklandığı şekliyle Mevlana'nın öğretilerinin ortaya konmasını amaçlamaktadır. Bu faaliyet sırasında özellikle Ekberî ekolün etkisindeki isimlerin yorumları öncelenmiştir. Mevlana'yı ve tasavvuf anlayışını, Kuran ve sünnete dayanan İslam maneviyatının merkezi bir temsilcisi olarak betimleyen Chittick, edebi metinlerinden örneklerle bu durumu delillendirmektedir. Bu çalışmasıyla modern dönemde ortaya çıkan *unorthodox*/heterodoks Mevlânâ anlayışını eleştirmektedir. Kitap, özellikle tasavvufun nazarî yönünü ele aldığı kısımlarıyla, İslam maneviyatı ve tasavvufuna da bir giriş niteliğindedir.

*The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi*¹⁹⁰

*Süfi'nin Aşk Yolculuğu*¹⁹¹ başlığıyla Türkçeye tercüme edilen bu çalışmasında Chittick, Mevlânâ'nın eserlerinden oluşan bir antoloji oluşturmaktadır. Metinler serbest çeviri yöntemiyle İngilizceye tercüme edilmiştir. Her bölümdeki girişler ve açıklamalar, Mevlânâ'nın düşüncesinin ayrıntılı analizleri değil, söylemek istediklerine kısa girişler şeklindedir. Chittick bu çalışmasıyla Mevlânâ'nın kendisini açıkladığı bir metin kurgulamıştır. Tercüme ettiği metinler Mevlânâ'nın daha önce tercüme edilmiş metinlerini de içerirken *Divân*'ından yaptığı tercüme büyük oranda İngilizcedeki ilk çevirilerdir. Chittick'in açıklama ve yorumları önemli ölçüde İslam inancının esaslarına ve tasavvufî meselelere yönelik kaleme alınmış, edebî kaygılar güdülmemiştir. Eser, Mevlânâ'nın

¹⁸⁸ “Articles – William C. Chittick”, erişim: 23 Haziran 2023, <http://www.williamchittick.com/articles/>.

¹⁸⁹ William C. Chittick, *The Sufi Doctrine of Rumi: An Introduction*, Tahran: Aryamehr University Press, 1974.

¹⁹⁰ William C. Chittick, *The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi*, New York: State University of New York Press, 1984.

¹⁹¹ William C. Chittick, *Süfi'nin Aşk Yolculuğu: Mevlânâ'nın Mânevi Öğretisi*, trc. Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

düşüncesinin ayrıntılarına yer vermesi açısından önceki çalışmasının¹⁹² geliştirilmesi ve devamı niteliğindedir. Chittick'in -ileride bahsedeceğimiz üzere- Şems-i Tebrizi'ye dair *Me and Rumi* adlı otobiyografik çalışmasıyla Mevlevî gelenek üzerine üç monografik inceleme yaptığı söylenebilir. Bununla birlikte tüm çalışmalarında Mevlânâ'nın düşünceleri yazım etkinliğinin ana referanslarından biri olmuştur.

***The Sufi Path of Knowledge: Ibn Al-Arabi's Metaphysics of Imagination*¹⁹³**

Türkçeye *Sufi'nin Bilgi Yolu*¹⁹⁴ şeklinde tercüme edilen bu çalışma, okuyucuyu -uzman olmayanların da anlayabileceği bir dilde ifade yoluyla- İbnü'l-Arabî'nin kendi anlam dünyasına yönlendirme girişimidir. Chittick'in benzer nitelikteki daha önceki çalışması *The Sufi Path of Love* gibi, bu kitap da esasen bir sufi düşüncesi antolojisidir. Seçkilerin çoğu *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den olup 700'e yakın pasaj tercüme edilmiş ve derinlemesine olmayan bir tefsir yoluyla açıklanmıştır. Bu aynı zamanda *Fütûhât*'ın İngilizcedeki ilk değerlendirmesi anlamına da gelmektedir. Eser içerisinde İbnü'l-Arabî teolojisi, ontolojisi, epistemolojisi ve hermenötüğü incelenmektedir. Eserde Chittick'in çalışmalarının genelinde görülen, ele alınan ismin düşüncelerini olduğu gibi aktarma hassasiyeti burada da göze çarpmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin görüşleri de kişisel yorumlara yer verilmeden Ekberî geleneğin anlatısı dahilinde açıklanmaktadır. Bütün bu özellikleriyle eser İbnü'l-Arabî düşüncesine ayrıntılı bir giriş imkânı sağlamaktadır.

***Faith and Practice of Islam: Three Thirteenth Century Sufi Texts*¹⁹⁵**

Türkçeye tercümesi de bulunan¹⁹⁶ bu çalışma 13. asırda kaleme alınmış Ekberî gelenekle ilişkili üç tasavvufî eserin açıklamalı İngilizce çevirisini içermektedir. Sadreddîn Konevî'ye aidiyeti tartışılan *Metâli-i İmân*, *Tebşiratü'l-Mübtedâ* ve *Menâhicü's-Seyfiyye* başlıklı bu üç metin de tevhid, nübüvvet, me'âd gibi kelâmî başlıklar merkezinde inanç kaidelerini ve amelî hususları tasavvufî bakış açısıyla ele almakta ve açıklamaktadır. Chittick bu çalışmasında, İslam inanç esaslarının -İslam'ın kâmil formu olarak gördüğü- Ekberî tasavvuf geleneği içerisinde nasıl yorumladığını okura aktarmaya gayret etmektedir. Metinlerin muhatap kitlesinin genel halk olduğunu belirten Chittick, böylelikle tasavvufun seçkin bir tavırla küçük bir kitleyi hedeflemediğini aksine herkes tarafından erişilebilir, gayret esaslı

¹⁹² Chittick, *The Sufi Doctrine of Rumi: An Introduction*.

¹⁹³ William C. Chittick, *The Sufi Path of Knowledge: Ibn Al-Arabi's Metaphysics of Imagination*, New York: State University of New York Press, 1989.

¹⁹⁴ William C. Chittick, *Sufi'nin Bilgi Yolu: İbn-i Arabî'nin Metafizikinde Hayal*, trc. Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2016.

¹⁹⁵ William C. Chittick, *Faith and Practice of Islam: Three Thirteenth Century Sufi Texts*, New York: State University of New York Press, 1992.

¹⁹⁶ William C. Chittick, *13. yy. Süfî Metinlerinde İman ve Amel*, trc. Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

bir gelenek olduğunu savunmaktadır.

***Imaginal Worlds: Ibn al-'Arabi and the Problem of Religious Diversity*¹⁹⁷**

*Hayal Âlemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*¹⁹⁸ başlığıyla Türkçeye tercüme edilmiş eserinde Chittick; İbnü'l-Arabî düşüncesinde varlık, âlem ve insan ilişkisi, insan-ı kâmil, hayal, dinlerin çeşitliliği konularını merkeze almıştır. Bu eser İbnü'l-Arabî'nin hayal doktrinini incelediği *The Sufi Path of Knowledge* ile birbirini tamamlar mahiyettedir. Bununla birlikte bu eseri tercüme merkezli değil, 1984 ile 1992 seneleri arasındaki yazılı ve sözlü çalışmalarının derlemesi mahiyetindedir ve kapsamı daha kısıtlıdır. Bu çalışmada İbnü'l-Arabî düşüncesine yönelik felsefi bir analiz değil, Chittick'in İbnü'l-Arabî okumalarının şahsi yansıması yer almaktadır. Bu açıdan tarihsel ve kültürel bağlamın neredeyse tamamen ihmal edildiği, savunmacı bir anlatı içeriğine sahiptir.

***The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*¹⁹⁹**

Sufi Path of Knowledge'ın devamı mahiyetindeki bu eser İbnü'l-Arabî kozmolojisi, antropolojisi ve psikolojisini ele almaktadır. Çalışmada tanrı-âlem ilişkisi, kâinatın düzeni ve mikrokozmos olarak insan temaları işlenmektedir. Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin bazı önde gelen sufiler hakkındaki görüşlerine de yer verilmektedir. Eser *Imaginal Worlds* ile yapısal anlamda ve üslup açısından oldukça benzer olup bir analiz çalışmasından ziyade *Fütûhât* antolojisi mahiyetindedir. İbnü'l-Arabî'nin konusal bütünlüğe dikkat etmeyen yazım tarzı da düşünüldüğünde tercüme edilen metinde, üst başlığıyla uyuşmayan pek çok meselenin yer alması sıklıkla karşılaşılan bir durum olmaktadır. Açıklama kısmının da hacmini daraltan İbnü'l-Arabî'yi kendisinden okuma isteği ile birleştğinde, eser yer yer okunması güç ve kapalı bir anlatımla malul hâle gelmektedir.

***Vision of Islam*²⁰⁰**

*İslâm'ın Vizyonu*²⁰¹ başlığıyla Türkçeye çevrilen bu eser, Chittick ve eşi Murata tarafından görev yaptıkları üniversitede "İslâm'a Giriş" dersinde okunması için kaleme alınmıştır. Cibril hadisini merkeze alan bir içerik planı etrafında kurgulanan bu metinde İslam inanç ve pratikleri, Müslümanların

¹⁹⁷ William C. Chittick, *Imaginal Worlds: Ibn al-'Arabi and the Problem of Religious Diversity*, New York: State University of New York Press, 1994.

¹⁹⁸ William C. Chittick, *Hayal Âlemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, trc. Mehmet Demirkaya, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.

¹⁹⁹ William C. Chittick, *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*, New York: State University of New York Press, 1997.

²⁰⁰ Murata - Chittick, *Vision of Islam*.

²⁰¹ William C. Chittick - Sachiko Murata, *İslâm'ın Vizyonu: İnanç ve Uygulama*, trc. Turan Koç, İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.

bakış açısından ele alınmaktadır. Bir ders kitabı olarak ele alındığındaysa Müslümanların dünya görüşünün kendileri açısından ne kadar tutarlı olduğunu ele alan bir metnin akademik faydası sorgulamaya açıktır. Bir diğer husus ise özellikle kitabın son bölümünde yoğun biçimde hissedilen modernite eleştirisidir. Yazarların gelenekselci ekol çevresindeki ideolojik konumlanmaları açısından açıklanabilir olan bu yaklaşım, ders kitabı olarak kaleme alınan bir metinde dikkat çekmektedir.

The Heart of Islamic Philosophy: The Quest for Self-Knowledge in the Teachings of Afdal al-Din Kashani²⁰²

İslam düşünce tarihinde “Altın Çağ” (Golden Age) kabul edilen 13. asırda yaşamış büyük isimlerin yanında bir miktar köşede kalmış bir figür olan Neo-Platoncu geleneğin temsilcilerinden Efdalüddîn-i Kâşânî’yi (ö. 1268) ele alan eserinde Chittick, İslam felsefe geleneğine mensup filozofların manevi arayış ve tekamülden kopuk bir felsefe ameliyesiyle ilgilenmediklerini göstermeyi amaçlamaktadır. Baba Efdal’den tercümelere yer verilen bu çalışmanın giriş bölümünde müellifin hayatı, düşüncesi ve dönemin felsefi meselelerine yer verilmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde eser Kâşânî üzerine kaleme alınmış, tercümelerini de içeren iyi bir monografidir.

Me and Rumi: The Autobiography of Shams-i Tabrizi²⁰³

Chittick’in Şems-i Tebrîzî otobiyografisini oluşturmak üzere Farsça *Makâlât-ı Şems-i Tebrîzî*’den yapılan seçkilerin İngilizce çeviri-derlemesidir. Bu bağlamda çevirmen klasik -ve hatta Şems’le de ilişkili- bir kaynağa dayanarak İngilizcede bir Şems biyografisi yayınlamayı amaçlamıştır. Batı akademik ve edebi literatüründe heterodoks tavrın önde gelen temsilcilerinden biri olarak işlenegelen Şems’in hayatı ve anlayışı tashihe çalışılmıştır. Bu çerçevede Chittick hem giriş bölümünde şeriata bağlı bir sufi portresi çizmiş hem de tercüme edilen metinlerin seçimi bu doğrultuda yapılmıştır.

Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets²⁰⁴

İbnü'l-Arabî üzerine pek çok akademik çalışması bulunan Chittick’in, Mevlânâ hakkında kaleme aldığı eserine²⁰⁵ benzer bir giriş kitabı yazma niyetinin sonucu olan bu eser, daha önceki *Fütûhât*’ı merkeze alan eserlere kıyasla, alanla ilk defa tanışan okuru hedeflemektedir. Bu bağlamda metin, alanın uzmanı olmayanlar için yapılmış konuşmaların ve makalelerin derlemesidir. Türkçede *İbn*

²⁰² William C. Chittick, *The Heart of Islamic Philosophy: The Quest for Self-Knowledge in the Teachings of Afdal al-Din Kashani*, New York: Oxford University Press, 2001.

²⁰³ Shams-i Tabrizi, *Me and Rumi: The Autobiography of Shams-i Tabrizi*, trc. William C. Chittick, Louisville: Fons Vitae, 2004.

²⁰⁴ William C. Chittick, *Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets*, Oxford: Oneworld Academic, 2005.

²⁰⁵ Chittick, *The Sufi Doctrine of Rumi: An Introduction*.

*Arabî Giriş Kitabı*²⁰⁶ başlığıyla yayınlanan çalışmasında Chittick, İbn Arabî düşüncesini ve kavramlarını basit bir anlatım yoluyla tanıtmıştır.

Science of the Cosmos, Science of the Soul: The Pertinence of Islamic Cosmology in the Modern World²⁰⁷

*Kozmos'un Hakikati*²⁰⁸ başlığıyla Türkçeye tercüme edilen bu çalışmasında Chittick, İslam'ın çağdaş dönemde ifade ettiği mana ve bağlamı ortaya koymayı amaçlamaktadır. İslam'ın ve tasavvufun bilgi teorisi üzerinde duran yazar, modern dönemde naklî bilginin merkeze alınarak irfanî bilginin göz ardı edildiğini vurgular. Bu bağlamda öncelikle irfanî bilgi geleneğinin yok oluşunu ve geri dönüşünün önündeki engelleri ele alır, sonrasında bu geleneğin amelî öğretilerine ve modern dünyaya verdiği cevaplara odaklanır. Yazar, Nasr çizgisindeki gelenekselci ekolün öğretilerine sıkça yer vermiş ve bu anlayış zemininde anlatısını kurgulamıştır. Eserde tasavvufî bilginin ve pratiğin modern dünyadaki yerine dair önerilerde bulunulmuştur.

The Essential Seyyed Hossein Nasr²⁰⁹

Bu eser, gelenekselci ekolün yaşayan en büyük temsilcisi olan Seyyid Hüseyin Nasr'ın görüşlerinin, -önde gelen öğrencilerinden- Chittick tarafından metinlerinden derlenip, özetlenerek açıklanmasını amaçlamaktadır. Metni oluşturan din, İslam ve gelenek başlıkları altında; çağdaş dönemde dini anlamak için geleneksel bakışın önemi, Nasr'ın gelenekselci bakışı İslam'a uygulayışı ve irfan geleneğiyle uyumu ile gelenekselci ekolün ele aldığı temalar, ontolojisi, epistemolojisi ve sanat anlayışı gibi hususlar ortaya konulmaktadır. Kitap Türkçeye *Seyyid Hüseyin Nasr'ın Temel Düşünceleri*²¹⁰ başlığıyla tercüme edilmiştir.

The Sage Learning of Liu Zhi: Islamic Thought in Confucian Terms²¹¹

Bu çalışmada, Konfüçyanist Müslüman ekolün önde gelen isimlerinden Çinli âlim Liu Zhi'nin (ö. 1724) kaleme aldığı *Tianfang Xingli* başlıklı eserin tercümesine ve mensubu olduğu geleneğin hususiyetlerine yer verilmektedir. İslam'ın köklerine veya ilkelerine odaklanan eser, tasavvuf geleneğindeki klasik metinlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Liu Zhi'nin kaleme aldığı metin İslam

²⁰⁶ William C. Chittick, *İbn Arabî Giriş Kitabı: Vâris-i Enbiyâ*, trc. Kadir Filiz, İstanbul: Nefes Yayınları, 2014.

²⁰⁷ William C. Chittick, *Science of the Cosmos, Science of the Soul: The Pertinence of Islamic Cosmology in the Modern World*, Oxford: Oneworld Publications, 2007.

²⁰⁸ William C. Chittick, *Kozmos'un Hakikati: İlm-i Kâinat, İlm-i Nefs: İslâm Kozmolojisi*, trc. Ömer Çolakoğlu, İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.

²⁰⁹ Chittick, *The Essential Seyyed Hossein Nasr*.

²¹⁰ William Chittick, ed., *S. Hüseyin Nasr'ın Temel Düşünceleri*, trc. Nurullah Koltaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

²¹¹ Murata v.dğr., *The Sage Learning of Liu Zhi*.

düşüncesinin temel konularını Neo-Konfüçyüsçü terminolojiyle değerlendirmesi ve iki farklı entelektüel dinî gelenek arasında nasıl ilişki kurulduğunu göstermesi açısından dikkat çekmektedir.

***In Search of the Lost Heart: Explorations in Islamic Thought*²¹²**

Türkçeye *Aşığın Aynası: Kayıp Kalbin Peşinde*²¹³ başlığıyla tercüme edilen eserde Chittick'in 1975-2011 yılları arasında kaleme aldığı, İslam düşünce geleneğini ve öğretilerini İslam'ın esaslarıyla ilişkilendirdiği makaleleri derlenmiştir. İbnü'l-Arabî'nin sonraki dönemler üzerinde etkisinin -özellikle Hint coğrafyası bağlamında- incelendiği bölüm alana kayda değer bir katkı olarak görülebilir. Çalışmada Chittick'in Arapça ve Farsça kaynaklardan yapmış olduğu pek çok şiir, risale ve kitap bölümü çevirilerinin yanı sıra; tanrı-insan-âlem ilişkisine dair Müslüman düşünürlerin görüşlerini ele aldığı ve modern döneme önerilerde bulunduğu makalelere de yer verilmiştir.

***Divine Love: Islamic Literature and the Path to God*²¹⁴**

İslam edebiyatında aşk kavramı üzerine İngilizce literatürde çok sayıda çalışmaya rastlamak mümkündür. Bununla birlikte bu çalışmaların büyük çoğunluğu manzum metinler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kitabında Chittick, zikredilen manzum metinlerin öncüsü olarak değerlendirdiği mensur metinleri ele almaktadır ve çalışmasını 12. yüzyıla kadarki Arapça ve Farsça kaleme alınmış kaynaklarla sınırlar. İslam'da aşkın rolünü ortaya koymayı amaçlayan eserde tasavvuf geleneğinin yanı sıra Müslüman filozofların aşka dair görüşlerine de yer verilmiştir. Ele alınan metinlerden seçilen pasajlar tercüme edildikten sonra, metnin ele aldığı konular analiz edilmektedir. Eser *İlâhî Aşk*²¹⁵ başlığıyla Türkçeye de tercüme edilmiştir.

***III. Sufism: A Short Introduction - Sufism: A Beginner's Guide*²¹⁶**

Bu eserinde Chittick, ilk defa karşılaşacak okur için tasavvufa genel bir giriş ve öne çıkan meselelerin tanıtımını amaçlamaktadır. Batıda üretilen genel tasavvuf tarihi metinlerinin çoğunun tasavvufla ilgili şahsiyet ve olayları ele aldığını belirten Chittick, kitabının gayesini “Batılı bir muhataba İslâmî geleneğin daha kuramsal ve entelektüel yanlarını tanıtmak”²¹⁷ şeklinde tanımlamıştır.

²¹² Chittick, *In Search of the Lost Heart*.

²¹³ William Chittick, *Âşığın Aynası: Kayıp Kalbin Peşinde*, trc. Ömer Saruhanhoğlu, İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2018.

²¹⁴ William C. Chittick, *Divine Love: Islamic Literature and the Path to God*, Connecticut: Yale University Press, 2013.

²¹⁵ William C. Chittick, *İlâhî Aşk: Erken Dönem Farsça Tasavvuf Metinlerinde Allah ve İnsan*, trc. Ömer Saruhanhoğlu - Kadir Filiz, İstanbul: Nefes Yayınları, 2018.

²¹⁶ Eser ilk yayımlandığında *Sufism: A Short Introduction* başlığı kullanılmıştır. William C. Chittick, *Sufism - A Short Introduction*, Londra: Oneworld Publications, 2000; 2007 yılından itibaren başlıkta yer verdiğimiz isimle yayınlanmaya başlanmıştır. William C. Chittick, *Sufism: A Beginner's Guide*, Londra: Oneworld Publications, 2007; William C. Chittick, *Tasavvuf Kısa Bir Giriş*, trc. Turan Koç, İstanbul: İz Yayıncılık, 2022. Çalışmamızdaki atıf ve dipnotlarda Turan Koç tercümesi esas alınacaktır.

²¹⁷ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 15.

Yaklaşımını diğer tasavvuf metni yazarları karşısında özel kılan hususun ise “tasavvufun dünya ve kendimizle ilgili bize öğreteceği birçok şeye sahip olduğunu hissetmek” olarak açıklamaktadır.²¹⁸ Bu kitabın en önemli özelliği, öncelikle orijinal kaynaklara dayanmasıdır. Eser boyunca esas amacının tasavvufun güzelliğini içeriden görüldüğü gibi ve içeridekiler tarafından dile getirildiği şekilde takdim etmek ve geleneğin kendisini konuşurmak olduğunu ifade etmektedir.²¹⁹ Alandaki diğer metinleri modernitenin mutlak üstenci tavrını benimsemiş ve tasavvuf tarihine de bu ön kabullerle bakan zihinlerce kaleme alınmış çalışmalar olarak betimleyen Chittick, kendi farkının modern öncesi mutasavvıfları ve algılarını modern dönemden üstün görmek olduğunu vurgular. Çalışma boyunca tarihsel, toplumsal ve siyasal bir perspektife değil metafizik ve kozmolojik bir tahlile yer vereceğini açıklamaktadır.²²⁰

Yazar, on bölüme ayırdığı kitabının her bölümünde, tasavvufa dair veya onun temel unsurları olarak gördüğü hususları incelemektedir. Birinci bölümde²²¹ “*The Sufi Path/Tasavvuf Yolu*”nun ne olduğu, ilgili terimlere de değinilerek açıklanmaktadır. Burada şeriat düzleminden İslam’ın tasavvufa yönelik bakışı ele alınmaktadır. Bunu iki şekilde yapan Chittick, öncelikle Cibril hadisine referans vermekte ve devamında kelime-i şehâdet bağlamında bir açıklamaya gitmektedir. Böylelikle tasavvufun İslam’a yabancı bir gelenek olduğu yönündeki iddialara cevap verilmiş olunmaktadır. İkinci bölüm²²² “*The Sufi Tradition/Tasavvuf Geleneği*” başlığıyla, tasavvufu hem terminoloji hem de tarih açısından inceleyerek teori ve pratiğin çeşitli alanlarını tartışmaktadır. Yazar, tasavvufun İslam içerisinde yer alan diğer ilmi geleneklerin kendi aralarındaki geriliminden etkilenmeyen -ontik ve toplumsal seviyede daha yukarıda konumlanan- bir yapıya sahip olduğunu savunmaktadır. Bu kısımda modern dünyada tasavvuf üzerine kısa bir okuma da yer alır.

“*Name and Reality/İsim ve Gerçeklik*” başlıklı üçüncü bölüm,²²³ tasavvufî öğretilerin dilde ifadesini, ilahî ve beşerî aşk kavramlarını ve ilahî isimleri ele almaktadır. Bu başlıklar altında Chittick fenâ, bekâ, sekr ve sahv gibi tasavvufi anlatıdaki dikotomik ve paradoksal kavramlar üzerinde durur. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in ve Müslümanların önde gelen isimlerinin bu kavramların ötesine geçerek, -birleştirerek karşıt anlamlılığı aşan- üçüncü ve nihai bir aşamaya ulaştığını savunmaktadır. Dördüncü bölümdeki²²⁴ “*Self-Help/Kendini Bilme*” başlığı altında, İslam maneviyatının temel unsurlarından biri olan nefis olgusu ve nefsin nasıl tezkiye edileceği tartışılmaktadır. Nefsin arındırılma sürecinde Nebevi

²¹⁸ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 15.

²¹⁹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 23, 28.

²²⁰ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 17.

²²¹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 33-62.

²²² Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 63-86.

²²³ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 87-102.

²²⁴ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 103-122.

öğretilerin yeri vurgulanırken, modern dünyada nefsin öne çıkışı ve terbiyesinin imkânı da tartışmaya dahil edilir. “*The Remembrance of God/Zikrullah*” başlıklı beşinci bölümde²²⁵ zikir kavramının etimolojisi ve tarifi, Kur'an ve hadislerdeki kullanımı, tasavvuf geleneğindeki şekli ve uygulaması sırasıyla incelenmektedir.

Altıncı bölüm²²⁶ “*The Way of Love/Aşk Yolu*” başlığıyla, tasavvuf geleneğindeki ilahi aşk kavramını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Bu, Chittick'in de ifadesiyle, 13. yüzyıldan sonra tasavvuf metinlerinde belki de en öne çıkan konudur. Aşk mefhumunun erken dönem mistik karakterli zahidlerin fikirlerinde bulunduğu, Mevlânâ ve İbnü'l-Arabî'de ise edebi ve felsefî açıdan doruk noktasında temsiliyet bulunduğu iddia edilmektedir. Bu kısımda Chittick, iddiasını delillendirmek ve temayı derinlemesine göstermek amacıyla zikredilen isimlerden geniş alıntılara yer vermiştir. “*The Never-Ending Dance/Bitmeyen Raks*” başlıklı bir sonraki bölümde²²⁷ ele alınan isimlere tasavvuf geleneğinin bir başka önde gelen ismi olan Molla Câmî'den (ö. 1492) atıflar da eklenerek, ilahi isimler, semâ', musiki ve raks konuları; birlik ve çokluk ekseninde nefsin yetkinleşerek tanrıya dönüşü bağlamında işlenmiştir.

Sekizinci bölüm²²⁸ “*Images of Beatitude/Güzellik İmajları*” başlığıyla, tasavvuf geleneği içerisinde “ilahî” kavramının algılanışı üzerinde durmaktadır. Bu kısımda kelam geleneğinin öne sürdüğü “ilah” kavramıyla bir karşılaştırma yapmak amacıyla Bahâeddin Veled'in (ö. 1231) eserlerinden istifade edilmiştir. “*The Fall of Adam/Âdem'in Düşüşü*” başlıklı dokuzuncu bölümde²²⁹ Chittick, Hz. Âdem anlatısı üzerinde durarak bu hikâyeyi sufilerin nasıl yorumladıklarını Ahmed Sem'ânî'nin (ö. 1140) *Ravhu'l-ervâh* isimli eserinden hareketle ele almaktadır. Son bölümde²³⁰ “*The Paradox of The Veil/Hicap Paradoksu*” başlığı altında, tasavvuf geleneğinde yaygın olarak kullanılan hicap/perde metaforu ve bu kavramın sufi müellifler tarafından -nihai gaye olan- müşahede bağlamında nasıl kullanıldığı incelenmektedir. Bu bölümde de yazar, Nifferî (ö. 965?) ve İbnü'l-Arabî'den referanslarla konuyu ele alır. Kitabın sonunda ise İngilizce metinlerden oluşan bir okuma önerileri bölümüne yer verilmiştir; genel tasavvuf tarihi metinleri, sufi monografı, İngilizceye tercüme edilmiş tasavvuf klasikleri ve çağdaş mutasavvıfların eserleri listelenmiştir. Bu bağlamda yazar kitabını, zikrettiği bu eserlere öncül bir giriş metni olarak kaleme aldığını da ifade etmiş olmaktadır.

Chittick çalışması boyunca sıklıkla -önceki çalışmalarından- aşına olduğu figür ve kaynaklara atıflarda bulunmaktadır. Hemen her konuda Mevlânâ, İbnü'l-Arabî ve Molla Câmî gibi isimlerin

²²⁵ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 123-138.

²²⁶ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 139-164.

²²⁷ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 165-206.

²²⁸ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 207-230.

²²⁹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 231-274.

²³⁰ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 275-304.

eserlerine referans verilir. Bu durum tasavvuf tarihindeki erken, klasik ve modern dönemdeki diğer tavır ve anlayışların ihmal edilmesine yahut dışarıda bırakılmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte eser boyunca referans verilen ve alıntı yapılan kaynakların birçoğunun Farsça ve Arapçada kaleme alınmış metinler olduğu göz önüne alındığında, yazarın alanın birincil kaynaklarına hakimiyeti açıktır. Kendisi de birincil kaynaklara başvurmanın önemine, “Tasavvuf geleneğini oluşturan kişilerin onu nasıl algıladığını bizzat kendilerinden dinlemek gerekir.” diyerek dikkat çeker.²³¹ Bu vurgusunu tasavvufu sosyal bilimlerin bakış açısından algılayan ve dıştan okuma yapan bazı doğubilimcilerine eleştiri şeklinde anlamak da mümkündür.

Eseri benzer metinlerden ayıran temel iki husus, yazarının tasavvuf tarihine yönelik bütüncül okuma yapması ve büyük oranda savunmacı bir anlatı kurgulamasıdır. Bu nitelikler göz önünde bulundurulduğunda -defansif bir dille yazılmış olması açısından- “rehber” kitap olma iddiası oldukça tartışmalı hale gelmektedir. Kitabın eleştiriye açık bir diğer yönü sekr ve sahv kavramları üzerine fazlaca yoğunlaşmasıdır. Chittick’in bu tavrının muhtemel sebebinin de savunmacı tarih yazımına bağlamak mümkündür. Modern dönemdeki Batılı araştırmacıların ilk tasavvuf incelemeleri bu hususları ön plana çıkartmaktaydı ve zaman içerisinde konu üzerine de dikkate değer bir literatür oluşmuştu.²³² Ancak Chittick gibi klasik literatüre hâkim bir araştırmacıdan meselenin bu kadar merkezi bir konuma sahip olmadığını referanslarla açıklaması, konuyu anlatisının önemli bir parçası hâline getirmemesi beklenirdi. Batılı araştırmacıların esere dair yorumlarına bakıldığında, hadis ilmi ile meşgul olan ulemanın ittifakla sıhhatini eleştirdiği metinlerin uyarıda bulunmaksızın çalışmaya dahil edilmesi ve tasavvufun sünnetteki kökeni olarak sunulması eleştirilere yol açmıştır.²³³ Bir başka eleştiri ise çalışmanın kronolojik akış ve tarihsel bağlamdan yoksun olmasına yöneltilmiştir.²³⁴

Tasavvufa yönelik romantik bir bakışa sahip olmakla sıkça eleştirilen ve bu eleştiriye de memnuniyetle kabul ettiğini belirten²³⁵ Chittick’in, çalışma boyunca -yer yer analitik okumalarda bulunsa da- özcü/essentialist²³⁶ bir okumayı esas aldığı görülmektedir. Bu yaklaşımı körü körüne bir

²³¹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 28.

²³² Duncan Black Macdonald, *The Religious Attitude and Life in Islam*, Illinois: University of Chicago Press, 1912, 173, 182, 248; Ignaz Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, trc. Andras Hamori - Ruth Hamori, New Jersey: Princeton University Press, 1981, 136, 156; A. J. Arberry, *Sufism: An Account of the Mystics of Islam*, London: Routledge, 2007, 32, 54, 70, 116.

²³³ Gavin Picken, “Review of Sufism: A Short Introduction”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 30/1 (2003): 110.

²³⁴ Frederick S. Colby, “Review of Sufism: A Short Introduction”, *International Journal of Middle East Studies*, 37/1 (2005): 120.

²³⁵ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 24.

²³⁶ Özcülük, bir şeyi olduğu şey kılan temel özelliklere sahip olduğu fikridir. Tasavvuf tarihi örneğinde “Bir kişiye sufi demek için inancında/düşüncesinde/fiilinde/giyinişinde vs. şu olmalıdır” gibi ön kabuller oluşturarak onun dışında kalanları sufi kabul etmemektir. Bir başka örnekle İbnü’l-Arabî’yi ve tasavvuf anlayışını ideal olarak belirleyip kişilerin tasavvufi yeterliklerini, İbnü’l-Arabî’ye olan mesafeleriyle ölçmektir ki Chittick genellikle bu açıdan eleştirilmektedir. Bu gibi

tasavvuf müdafaanamesi şeklinde değil olabildiğince akademik üslubu koruyarak ortaya koyduğu da dikkatten kaçmamalıdır. Yine de bu tavrı doğrultusunda eleştirilere maruz kalmıştır. Bu duruma bir örnek olarak tasavvufa yönelik eleştirilere cevap verirken, gerçek mutasavvıfların Kur'an ve sünnete tavizsiz bir şekilde bağlı kimseler olduğunu ifade etmesi gösterilebilir. Bu tavrıyla erken dönem tasavvuf metinlerini kaleme alan sufi müelliflerin anlatısını doğrudan kabullenerek bir hakikat olarak telakki etmiş, bu yoruma zaman ve mekândan bağımsız tarihsel bir süreklilik atfetmiştir. Bir başka örnek ise tasavvufi fikir ve uygulamaları ele alırken bunların tarihsel bağlamda gelişim sürecine değinilmemesi verilebilir. Sonuç olarak Chittick'in bu kitabında tasavvufun merkezi görüş ve uygulamalarını didaktik bir tavırla özet olarak tanıtmaya yoluna gittiği söylenebilir. Bu açıdan başlıkta yer verildiği gibi eser, bir giriş kitabı olma mahiyetini taşımaktadır. Tasavvuf, İslam'ın ayrılmaz ve merkezinde yer alan bir parçası olarak ele alınmıştır ve hâlâ yaşayan bir fenomen olduğu zikredilmiştir.

B. John Renard

I. Biyografi

John Renard 1944 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde doğdu. 1962-1973 yılları arasında Cizvit tarikatına bağlı kurumlarda eğitim aldı. Katolik bir rahip olan²³⁷ Renard'ın, bazı yayınlarında ismi buna işaretle "John Renard, S.J." şeklinde yer almaktadır.²³⁸ Missouri'deki Saint Louis Üniversitesinde klasik diller ve felsefe alanında lisans eğitimini 1967 yılında tamamladıktan sonra, aynı kurumda 1971'de İncil araştırmaları alanında yüksek lisansını bitirdi. Doktora eğitimi için Harvard Üniversitesine giren Renard, İslam araştırmaları alanındaki öğrenimini tamamladıktan sonra, 1978 yılında Annemarie Schimmel danışmanlığında yazdığı Mevlânâ'nın peygamberler ve vahye yönelik bakışını ele alan tezini²³⁹ savunarak mezun oldu. 1969-1978 yılları arasında St. John's College, DeSmet Jesuit High School, Boston College ve Saint Louis Üniversitesinde, ortaöğretim ve yükseköğretim seviyesinde teoloji alanında yarı zamanlı olarak dersler verdi. 1978 yılında -emekli olana kadar kadrosunda bulunduğu- Saint Louis Üniversitesi *Theological Studies* bölümünde göreve başladı. Bugüne kadarki süreçte Renard, dönemselsel olarak Amerika içi ve dışındaki farklı çok sayıda akademik kurumda da

tutumlar heterodoks grupları dışarıda bırakmak gibi gayelerle ana akım anlayışları çerçeve belirleyerek yapılmaktadır. bk. "Özcülük - Ansiklopediler - TÜBİTAK", erişim: 23 Haziran 2023, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ozculuk>; "Essentialism", 21 Haziran 2023, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/essentialism>.

²³⁷ David Bertaina, "Islam and Christianity: Theological Themes in Comparative Perspective by John Renard", *Journal of Islamic Studies*, 23/3 (01 Eylül 2012): 385; "John Renard", *Wikipedia*, 2023, https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=John_Renard&oldid=232609243.

²³⁸ Cizvit rahipler, isimlerinin sonunda *Society of Jesus* ifadesinin kısaltması olan bu kullanıma yer vermektedir. bk. "S.J. (abbreviation) American English definition and synonyms | Macmillan Dictionary", erişim: 25 Mayıs 2023, <https://www.macmillandictionary.com/us/dictionary/american/s-j>.

²³⁹ John Renard, *Flight of the Royal Falcons: The Prophetology of Jalal Ad-Din Rumi*, Ph.D., Harvard University, 1978.

dersler vermiştir.²⁴⁰

Öğretici olarak bulunduğu kurumlarda *“Theological Foundations”*, *“Islam: Religion and Culture”*, *“Islamic Art and Society”*, *“Islamic Architecture”*, *“History of Sufism”*, *“A Global History of Islam”*, *“Islamic History to 1500”*, *“Islamic History since 1500”*, *“Al-Ghazali, Islam’s Aquinas?”*, *“Heroic Themes in Islamic Art and Literature”*, *“Friends of God in Islamic Art and Literature”*, *“Medieval Islamic Thought”*, *“Islamic Theology”*, *“History of Islamic Thought and Spirituality”*, *“Islamic Mystical Tradition”*, *“Judaism, Christianity, Islam”*, *“Scriptures of the Prophetic Faiths: Bible and Qur’an”*, *“Islam and the Christian Theologian”*, *“Saints and Friends of God: Religious Genius in Islam and Christianity”*, *“Crossing Confessional Boundaries: J/C/I in the Crucible of Late Antiquity”*, *“History of the Middle East”*, *“Medieval Mediterranean Hagiographies”*, *“Medieval Mediterranean Mystical Traditions”*, *“Muslims and Jews in Christian Theology”*, *“Medieval Mediterranean Traditions of Exegesis”*, *“Medieval Mediterranean Case Studies in Comparative Theology”*, *“Christianity in Antiquity”*, *“Bible and Qur’an: Abrahamic Scriptures”*, *“Religious Traditions of Asia”*, *“Religions of the World”*, *“Theme of Pilgrimage”*, *“Religion and Violence”*, *“Asian Religious and Philosophical Systems”*, *“Asian Faiths and the Christian Theologian”*, *“World Scriptures”*, *“Spiritualities of Asia”*, *“Comparative Theology”*, *“Non-Christian Traditions of Spirituality”*, *“Historical Models for Comparative Theology”*, *“Art of the World’s Religions”*, *“Biblical Themes in Art”*, *“India: Religion and Art”*, *“Buddhism: Religion and Art”*, *“Hinduism: Religion and Art”*, *“Arts of Hinduism and Buddhism”*, *“Spirituality and Art”*, *“Medieval Art and Theology”* ve *“Visual Arts as Sources for Medieval Historical Theology”* başlıkları altında lisans ve lisansüstü seviyede dersler vermiştir. Renard, akademik görevlerinin yanında Middle East Medievalists, American Academy of Religion, American Oriental Society, Middle East Studies Association, College Theology Society, Catholic Theological Society of America ve Islamic Society of North America gibi kurumlarda üye olarak bulunmuştur.²⁴¹

John Renard, İslam ve karşılaştırmalı din çalışmaları üzerine çalışan bir araştırmacıdır. Onun tarih yazımı yöntemi hem birincil hem de ikincil kaynaklar dahil olmak üzere din araştırmalarında kullanılan kaynakların eleştirel bir incelemesini merkeze almaktadır. Bu inceleme, yalnızca tarihsel kaynakların içeriğini değil, aynı zamanda üretildikleri bağlamı ve onları yaratan bireylerin veya grupların bakış açılarını da incelemeyi içermektedir. Bu sebeple, tarihsel olayları kültürel ve sosyal bağlamları içinde ele almayı öncelemektedir. Tarih anlatılarının bağlamsız bir şekilde

²⁴⁰ “Curriculum Vitae - John Renard, Ph.D.”, erişim: 25 Mayıs 2023, <https://sites.google.com/a/slu.edu/john-renard-ph-d-/curriculum-vitae>.

²⁴¹ “Curriculum Vitae - John Renard, Ph.D.”

anlaşılamayacağını savunarak, onları şekillendiren kültürel, sosyal ve siyasi faktörleri içeren daha geniş bir anlatının parçası olarak görmek gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle Renard, dini gelenekler ve onların tarihsel gelişimi hakkındaki anlayışımızı derinleştirmek için edebî eleştiri, sosyoloji ve antropoloji gibi sosyal bilimlerin diğer alanlarının yöntemlerinden yararlanarak din araştırmalarında disiplinler arası yaklaşımın önemini vurgulamaktadır. Mecazları, edebî gelenekleri, üslupları ve motiflerini analiz ettiği metinleri incelerken tematik yaklaşımı esas almaktadır.²⁴²

Kültürel ve entelektüel tarihçilik yöntemlerini de sıkça kullanan Renard ele aldığı topluluğun veya dönemin inançlarını, değerlerini, sembollerini ve uygulamalarını incelemektedir. Bu unsurların tarihsel olayları nasıl şekillendirdiğine dair değerlendirmelerde bulunarak, kişilerin ve toplulukların anlam oluşturma yollarını araştırmaktadır. Renard, tarihi anlamlandırma ve okura aktarma sürecinde özellikle dinî fikirlerin, ideolojilerin ve entelektüel hareketlerin ortaya çıkışı ve dönüşümüne odaklanmaktadır. Tarih yazımı metodunda son olarak belirtmek gerekir ki aldığı eğitimin de bir sonucu olarak dinî bir grubun gelişimsel sürecindeki düşünsel ve maddi unsurları ele alırken diğer dinî geleneklerle karşılaştırmalı okumalara sıkça başvurmaktadır.

II. Eserler

Renard'ın akademik ilgi alanlarını büyük ölçüde İslam tarihi, dinler tarihi, karşılaştırmalı din çalışmaları ve tasavvuf tarihi oluşturmaktadır. Akademik yayın hayatında da buradan hareketle geniş konu yelpazesinden çalışmalar yer almaktadır. Çok sayıda konuda uzmanlaşmaya paralel olarak Renard, altmışı aşkın akademik makale, ansiklopedi maddesi ve kitap değerlendirmesi kaleme almıştır. Bu çalışmalarında üzerinde durduğu konuların başında İslam maneviyatı tarihi gelirken, teolojik ve mistik anlayışlar bağlamında İslam-Hristiyanlık ilişkileri, karşılaştırmalı din araştırmaları, İslam sanat tarihi, kültürler ve dinler arası diyalog ve İslamofobi gibi çok farklı konularda metin üretiminde bulunmuştur.²⁴³ Bunların yanında uzun akademik kariyeri boyunca araştırmalarda bulunduğu konular üzerine pek çok telif, tercüme ve edisyon kitap yayınlamıştır.

*Ibn 'Abbad of Ronda: Letters on the Sufi Path*²⁴⁴

Renard'ın yayımlanmış ilk kitabı olan bu tercüme, Şâzeliyye tarikatının önemli temsilcilerinden *el-Hikemü'l-'Atâ'iyye* şerhiyle tanınan İbn Abbâd er-Rundî'nin (ö. 1390) 14. asrın ikinci yarısında müridânına gönderdiği *er-Resâ'ilü's-suğrâ* başlığıyla derlenen mektupları ele

²⁴² Blain Auer, "Review of Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation", *Review of Middle East Studies*, 44/2 (2010): 256.

²⁴³ "Curriculum Vitae - John Renard, Ph.D."

²⁴⁴ John Renard, trc., *Ibn 'Abbad of Ronda: Letters on the Sufi Path*, New York: Paulist Press, 1986.

almaktadır. Schimmel'in kaleme aldığı önsözü takip eden giriş bölümünde İbn Abbâd'ın hayatı ve tasavvufi düşüncesi hakkında bir inceleme, Mağrip tasavvufu ve Şâzeliyye hakkında kısa bir bilgilendirme ile mektupların değerlendirmesine yer veren Renard devamında 16 mektubu İngilizceye tercüme etmiştir.

***Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts*²⁴⁵**

Bu çalışmasında Renard, mitik, edebî folklorik ve sanatsal açılarından İslam edebiyatı ve görsel sanatlarındaki kahraman fenomenini tahlil etmektedir. Bu bağlamda eserinde klasik Arap, Fars ve Türk edebiyatı ve sanatında görülen örneklerden Afrika, Mağrip ve Malay edebiyatı ve sanatına kadar geniş bir coğrafyayı ve çağdaş döneme kadar süren zaman dilimini ele almaktadır. Kahramanın İslami edebiyattaki doğuşu ve gelişimi, İslami kahraman fenotipi ve örnekleri, Müslüman toplumların farklı kahraman örneklerinin karşılaştırılması, dinî, kültürel ve siyasi kahramanlar gibi pek çok temanın bir arada incelendiği eserde yazar, yerel kültürlerin İslam'ın temel değerleriyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan çeşitliliği ortaya koymaktadır.

***All the King's Falcons: Rumi on Prophets and Revelation*²⁴⁶**

Doktora tezini düzenleyerek kitaplaştıran Renard bu çalışmada, Mevlânâ'nın peygamberler, nübüvvet, vahyin doğası ve mahiyeti hakkındaki anlayışını konu edinmektedir. Bu bağlamda eserde öncelikle nübüvvet ve vahyin mahiyetine dair İslam düşüncesinin -kelam, felsefe ve tasavvuf gibi- farklı alanlarında yer alan genel yaklaşımlar özetlenmiş, sonrasında Mevlânâ'nın -ülü'l-azm nebiler başta olmak üzere- peygamberlere dair anlatıları üzerinden nübüvvet, vahiy anlayışı ve diğer peygamberleri nerede ve nasıl konumlandığı örneklerle açıklanmıştır. Bu süreçte Mevlânâ'nın Mesnevî başta olmak üzere neredeyse bütün yazılı eserlerine atıf yapıldığı görülmektedir. Sonuç olarak çalışmada -Kur'an'da görülen genel yaklaşıma benzer biçimde- Mevlânâ'nın da Hz. Peygamber dışındaki diğer nebilere daha çok bir örneklik ve okurun dikkatini çekme amaçlı anlatısına dâhil ettiği yorumu yapılmaktadır.

***Windows on the House of Islam: Muslim Sources on Spirituality and Religious Life*²⁴⁷**

İslam maneviyat geleneğinin birincil kaynaklarından yapılan tercümelerin yer aldığı bir antoloji mahiyetindeki bu eser, Renard'ın bir sonraki kısımda genişçe inceleyeceğimiz genel tasavvuf

²⁴⁵ John Renard, *Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts*, Columbia: University of South Carolina Press, 1992.

²⁴⁶ John Renard, *All the King's Falcons: Rumi on Prophets and Revelation*, New York: State University of New York Press, 1994.

²⁴⁷ John Renard, ed., *Windows on the House of Islam: Muslim Sources on Spirituality and Religious Life*, Berkeley: University of California Press, 1998.

tarihi niteliğindeki *Seven Doors to Islam* başlıklı çalışmasının eki kabul edilebilir. İslam coğrafyasının tamamının ele alındığı ilk kitapla aynı yaklaşımın sürdürüldüğü bu çalışmada, sıklıkla kullanılan Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca'nın ötesinde İslam coğrafyasının taşrası denilebilecek Sahra altı Afrika ve Hint Çini gibi bölgelerde konuşulan dillerde kaleme alınmış metinler ve sözlü gelenekle nakledilen anlatıların tercümelerine de yer verilmiştir. Benzer şekilde çalışmada Kur'an ve hadis tercümelerinden başlayarak çağdaş dönemde kaleme alınmış eserlere kadar geniş bir tarihsel aralıktaki metinlerin çevirileri bulunmaktadır. Yine bu geniş coğrafya ve tarihsel dönemden mimari eserlerin ve görsel sanat eserlerinin fotoğrafları da kitapta yer almaktadır. Bütün bu boyutlarıyla eser akademik kurumlarda verilen İslam'a giriş vb. dersler için önemli bir katkı sağlamaktadır.

***Historical Dictionary of Sufism*²⁴⁸**

Açıklamalı sözlük mahiyetindeki eserin giriş bölümünde İslam coğrafyasının kültürel merkezlerini gösteren bir harita ve -tasavvuf tarihine dair gelişmeler ile sufi şahsiyetlerin vefat tarihlerini- merkeze alan bir İslam tarihi kronolojisine yer verilmektedir. Kısa bir tasavvuf tarihi metni de kaleme alan yazar, sözlük kısmına geçmeden önce okuyucunun zihninde tarihsel ve coğrafi bağlamı oluşturmak istemiştir. Sözlük bölümünde açıklaması yer alan Arapça, Farsça veya Türkçe dillerindeki kelimenin orijinal yazımı kaydedilmiş, sonrasında tercümesi verilerek kısa bir açıklama yapılmıştır. Aynı zamanda ele alınan kelimelerin birbirleri arasındaki ilişkilere işaret edilmiş ve metin içi atıflarla izahlar güçlendirilmiştir. 3000'den fazla maddenin yer aldığı sözlükte kişiler, yerler, kurumlar ve kavramların tercümesi tercih edilmiş, eserin son kısmında alana dair Batı dillerinde kaleme alınmış eserlerden oluşan geniş bir bibliyografyaya da yer verilmiştir. Bu bağlamda eser, alandaki çalışmalarını İngilizce metinler üzerinden sürdürecektir yahut İngilizce metin kaleme alacak araştırmacılar için bir rehber niteliğindedir.

***Knowledge of God in Classical Sufism: Foundations of Islamic Mystical Theology*²⁴⁹**

9. ve 13. yüzyıllar arası kaleme alınmış tasavvufi metinlerde yer alan pasajların tercüme edilerek derlendiği bu çalışmada Renard, tasavvufta marifet meselesini merkeze almaktadır. Kavram ve etrafında örüntülenen meselenin tarihsel gelişimi, anlamı ve kapsamına dair açıklamalar ile marifet hakkında konuşan ve eser veren isimlerin incelenmesinin yer aldığı giriş bölümünü takiben tercümelere yer verilmektedir. Tercüme bölümünde *Lüma'*, *Taarruf*, *Kütü'l-kulûb*, *Keşfü'l-mahcûb*, *er-Risâle*,

²⁴⁸ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*; Eser, *The A to Z of Sufism* başlığıyla da yayınlanmıştır. John Renard, *The A to Z of Sufism*, Maryland: Scarecrow Press, 2009.

²⁴⁹ John Renard, trc., *Knowledge of God in Classical Sufism: Foundations of Islamic Mystical Theology*, New York: Paulist Press, 2004.

Menâzilü's-sâirîn, İhyâü ulûmi'd-dîn, Mehâsinü'l-Mecâlis ve 'Avârifü'l-ma'ârif'ten seçkiler yer alırken; bazen bir bölüm doğrudan tercüme edilmiş bazen de arada bazı pasajlar özetlenerek aktarılmıştır. Farklı dönemlerden mutasavvıfların marifet hakkındaki görüşlerini, kendi metinlerinden de tercümelere yer vererek kitaplaştıran Renard, konu hakkında ilgisi olanlar için giriş mahiyetinde bir eser ortaya koymuştur.

***Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood*²⁵⁰**

Bu çalışmasında Renard, İslam tarihindeki öncü şahsiyetlerin “veli/Allah dostu” olarak anılarak kutsallaştırılmasının tarihsel arka planı üzerinde durmaktadır. Kitapta asıl tartışılan konu velayet olup Hz. Peygamber’den başlayarak, diğer nebiler, Ehl-i Beyt, sahabe, tabiin, ulema, mutasavvıflar ve hatta çağdaş dönemdeki bazı siyasi şahsiyetler dahi bu bağlamda ele alınmaktadır. Eser bu anlamda *global history*/küresel tarih²⁵¹ yaklaşımıyla kaleme alınmış olup dünyanın herhangi bir yerinde herhangi bir dönemde bir kişinin şahsı, türbesi ve/veya görüşlerine Müslümanlar tarafından hürmet ve kutsiyet atfedilmesi, onun velayet kategorisine dahil edilerek değerlendirilmesi için yeterli görülmüştür. Eserde velayetin -imamet ve nübüvvetle ilişkisi gibi- teolojik mahiyeti, kişiye velayetin neye dayanarak nispet edileceği ve velayeti konu edinen literatür gibi hususlar ayrıntılı biçimde değerlendirilmektedir. Bununla birlikte eser içerisinde velayet kavramının çevresinde gelişen kültürlerin dini anlayışı nasıl şekillendirip değiştirdiği, veli addedilen kişilerin toplumsal ve siyasi işlevleri, velayet merkezli literatürün tasavvufun ideal insan modelini nasıl etkilediği gibi hususlara değinilmediği görülmektedir.

***Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation*²⁵²**

Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood’un eki niteliğindeki çalışma 9. ila 20. yüzyıllar arasında İslam coğrafyasının farklı köşelerinde kaleme alınmış değişik edebî türlerdeki eserlerden seçilerek tercüme edilen yirmi yedi metni içermektedir. Renard’ın editörlüğünü yaptığı bu çalışmada yer alan her bir metni, alanında uzman bir araştırmacı açıklamalı bir şekilde

²⁵⁰ John Renard, *Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood*, Berkeley: University of California Press, 2008.

²⁵¹ “Küresel tarih, halkları, coğrafyayı ve devletleri aşan süreçlerin incelenmesini esas almaktadır. Bu süreçler çevre, din, ideolojiler, emek, göç, sanayileşme, savaş, bilim, sömürgecilik ve emperyalizm, milliyetçilik, kölelik, toplumsal cinsiyet, ticaret, popüler kültür ve demografiyi içermektedir. Küresel tarihle uğraşanlar, bunları ve ilgili gelişmeleri küresel çapta, milletler üstü bir perspektiften görmeye çalışırlar. Bu süreçte tarihsel kavrayışlarını çeşitli halklara ve kültürlere, yerleşik bölgesel ve milli tarihin bakış açısından bakıldığında mümkün olmayan şekillerde uygularlar.” Geniş bilgi için bk. Sebastian Conrad, *What Is Global History?*, New Jersey: Princeton University Press, 2017; Bruce Mazlish, “Comparing Global History to World History”, *The Journal of Interdisciplinary History*, 28/3 (1998): 385-395; Howard Burton, *Religious Entrepreneurs?: A Conversation with Nile Green*, Epub: Open Agenda Publishing Inc., 2021, 34-36.

²⁵² John Renard, ed., *Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation*, Berkeley: University of California Press, 2009.

tercüme ederken öncesinde bir giriş bölümüyle de eser ve müellif tanıtılmaktadır. Bunun sonucunda İslam coğrafyasının neredeyse her bölgesinde velileri konu edinen otantik bir metni görmek mümkün olmaktadır ki bu durum genel kabul gören yaklaşımları ve bölgelerin hususiyetlerini anlamayı mümkün kılmaktadır. Benzer şekilde tarih boyunca bu alanda kaleme alınmış literatürün gelişimi ve yaşadığı değişimler de tespit edilebilmektedir. Kitapta yer alan tercümelerde mucizeler, ihtida hikâyeleri, şifacılık faaliyetleri, seyrusülük öyküleri, şehadet anlatıları ve gayrimüslimlerle müzakereler gibi birbirinden farklı çok sayıda konu işlenmektedir. Sonuç olarak eser sayesinde tasavvufi gruplar ve sufi önderlere dair küresel çapta bir tasavvur oluşturmak mümkün olmaktadır.

Islam and Christianity: Theological Themes in Comparative Perspective²⁵³

Müslüman-Hristiyan ilişkileri alanına yönelik incelemede yazar, iki geleneğin inanç alanındaki karşılaştırmalı okumalarda yapılan hatalı genellemeleri düzeltmeyi amaçlamaktadır. Cizvit bir rahip ve 40 yılı aşkın İslam tarihi alanında çalışmış bir akademisyen olarak iki geleneğe yönelik karşılaştırmalı bir okumaya giden Renard, iki geleneğin de otantik yanlarını ve paralellik gösteren taraflarını ortaya koymaktadır. İslam ve Hristiyanlığın aslı kaynakları olan kutsal kitaplar ile bunlara bağlı gelişen hadis ve tefsir geleneklerini inceleyerek, ortak temaları çıkartmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda itikat, amel, edebiyat, sanat ve manevi hayat konularındaki benzerlikler ve ayrışmalar zikredilmektedir. Yazar çalışmasında indirgemeci okumadan kaçınıp daha tasvirî bir anlatımı esas almaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir husus, kitap boyunca her iki inancın da ana akım anlayışlarının merkezde tutulduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bütün bu boyutlarıyla eser her iki inanç grubundan araştırmacının diğerini tanıması ve teolojik bağlamdaki benzerlik ile ayrışmaları görmesi açısından oldukça faydalıdır.

Fighting Words: Religion, Violence, and the Interpretation of Sacred Texts²⁵⁴

Renard'ın editörlüğünü yaptığı kitap din ile şiddet arasındaki ahlaki ilişkinin yorumlanmasına odaklanmaktadır. Yazar giriş bölümünde kutsal metinleri yorum yönteminin etik ilkeleri üzerinde durmaktadır. Eserin devamında her başlık altında farklı inanç geleneklerinin kutsal metinlerindeki şiddet teması işlenmekte ve -inananları tarafından o şekilde yorumlanarak- şiddet doğuran pasajlara dair değerlendirmeler yer almaktadır. Kitap boyunca görülen genel yaklaşım, kutsal metinlerin inananlar tarafından kendi istek ve ihtiyaçları doğrultusunda yorumlandığı, bu metinlerin esasında doğrudan

²⁵³ John Renard, *Islam and Christianity: Theological Themes in Comparative Perspective*, Berkeley: University of California Press, 2011.

²⁵⁴ John Renard, ed., *Fighting Words: Religion, Violence, and the Interpretation of Sacred Texts*, Berkeley: University of California Press, 2012.

şiddet kullanımını önermediği şeklindedir. Bununla birlikte kutsal metinler -varsayımsal olarak- şiddeti tavsiye ettiği yönünde yorumlandığında; şiddet uygulamanın ahlaki olup olmadığı sorunu ortaya çıkacaktır. Çalışmada bu sorun kısaca tartışılarak yüzeysel geçilmiştir. Sonuçta kitap, farklı inanç geleneklerinin kutsal metinlerinin belirli bir konu çerçevesinde değerlendirilmesi ve metinler arası okuma anlamında alana önemli bir katkı sunar.

***Islamic Theological Themes: A Primary Source Reader*²⁵⁵**

Bu çalışmasında Renard, İslami metinlere giriş mahiyetinde bir derleme oluşturmayı amaçlamaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf başta olmak üzere bu ilimlerin alt disiplinleri de dahil edilerek çok sayıda klasik metin tercümesi ilmî sınıflandırma eşliğinde okura sunulmaktadır. Bununla birlikte yazar, dikkat çektiği her bilimsel ve düşünsel geleneğin kendi içerisinde ne derece çeşitliliğe sahip olduğunu göstermek amacıyla her konuda kaleme alınmış en az iki farklı eserden tercümelerde bulunmaktadır. Tefsir içerisinde işâri tefsir ve rivayet tefsirine dair örneklerle, fıkıh konusunda dört mezhebe ek olarak Şîi fıkıh metinlerinden alıntılara, kelamda Mâtürîdiyye, Eş‘ariyye, Mürchie, Mu‘tezile ve İbâdiyye geleneklerinden eserlere, mezhepler tarihi metinlerine, İslam felsefesinde Meşşâi ve İşrâkî geleneğin eserlerinden pasajlara, tasavvuf tarihinde ise *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, *Mişkâtü’l-envâr*, *Keşfü’l-mahcûb*, *Mirsâdü’l-ibâd*, *Mesnevî*, *Mantıku’t-tayr* ve *Hadîkatü’l-hakîka ve şerî‘atü’l-tarîka* gibi metinlere yer verilmektedir. Kitapta yer alan tercümeleme ise Renard’ın da aralarında bulunduğu alanda uzmanlaşmış araştırmacıların -bazıları daha önce yayınlanmış- çalışmalarıdır. Ana başlıkların altında ele alınan müstakil ilme dair bilgi verme amaçlı kısa bir girişin yanı sıra tercüme metinlerinden çoğundan önce müellif ve eser hakkında bilgilendirme yapılmaktadır. Zikredilen hususiyetlerinden hareketle İslam düşünce geleneğinin neredeyse her alanına dair birincil kaynaklardan İngilizce tercümeleme içermesi sebebiyle eserin İngilizce konuşan dünya için faydalı bir çalışma olduğu görülmektedir.

***Crossing Confessional Boundaries: Exemplary Lives in Jewish, Christian, and Islamic Traditions*²⁵⁶**

Karşılaştırmalı dinler tarihine dair çalışmalarından bir diğeri olan bu eserde Renard, veliler ve azizleri konu edinen klasik dinî literatürü merkeze alarak üç İbrahimî inanç geleneğinin karşılaştırmalı incelemesini yapmaktadır. İlk bölümünde söz konusu üç geleneğin tarihsel ve kartografik gelişimini inceleyerek özellikle birbirleriyle karşılaştıkları ve bir arada yaşadıkları yerler üzerinde durmaktadır. Bu vesileyle veli ve aziz kültürleri ile anlatılarının bölgesel kökenleri ve sembolik ortaklıkları gösterilmeye

²⁵⁵ John Renard, *Islamic Theological Themes: A Primary Source Reader*, Oakland: University of California Press, 2014.

²⁵⁶ John Renard, *Crossing Confessional Boundaries: Exemplary Lives in Jewish, Christian, and Islamic Traditions*, Oakland, California: University of California Press, 2020.

çalışılmaktadır. Devam eden bölümde İbrahimî inanç geleneğinde velayet olgusu ve velilerin fonksiyonları ile bu konuda oluşmuş literatür karşılaştırmalı şekilde ele alınmaktadır. Son bölümde ise kişiler ve kurumlar üzerinden konu Yahudi, Hristiyan ve Müslüman dünyadaki örneklerle incelenmektedir. Eser velayet ve azizlik temalarının karşılıklı okunmasının yanında farklı dini geleneklerin bir arada yaşamları sırasındaki etkileşim ve dönüşümlerini görmek açısından dikkat çekmektedir.

***Rumi: A Life in Pictures*²⁵⁷**

Doktora çalışmasının konusu olan Mevlânâ'yı bu çalışmasında Renard, Ahmed Eflâkî'nin (ö. 1360) *Menâkıbü'l-ârifîn*'i üzerinden inceler. Çalışmada Eflâkî menâkıbnâmesinin üç el yazmasında yer alan görseller üzerine de yoğunlaşmıştır. Böylelikle müellif daha önce hakkında birçok eser kaleme aldığı velilerin hayat hikâyelerine dair literatürün (*hagiography*) önemli örneklerinden birini ele almıştır. Yazmalarda bulunan resimler ve minyatürlerden hareketle devlet görevlilerinin sanatkar ve mutasavvıflara yönelik himayesi ile velilerin yöneticiler ve halk nezdindeki konumu gibi konuları değerlendiren Renard, Mevlânâ'nın ve çevresinin hayat hikâyeleri hakkında da çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu bağlamda eser edebî eleştiri ve sanat tarihinden istifadeyle -tarih anlatısında edebî ve görsel sanatların yönlendirici rolünü görmek açısından- disiplinler arası çalışmalara kayda değer bir örnek sunmaktadır.

***III. Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims*²⁵⁸**

Eserde İslam maneviyatının, Müslümanların dinî yaşamı ve kültürü üzerindeki etkisinin gösterilmesi amaçlanmaktadır.²⁵⁹ Renard, çalışması boyunca İslam'ın ruhsal söylemindeki, tecrübeye ve nakle dayalı öğeler ile gelişim hâlindeki unsurları vurgulayacağını belirtmektedir.²⁶⁰ Eser içerisinde İslam maneviyatının etkilediği ve etkilendiği, edebî ve görsel sanatlar arasında somut bağlantılar kurularak İslam maneviyat geleneği izah edilmeye çalışılmıştır.²⁶¹ Tasavvuf tarihi konusunda kaleme alınan metinlerin genellikle kronoloji, coğrafya veya öğretisi merkezli oluşturulduğu düşünüldüğünde Renard'ın bu çalışmasında özgün bir yaklaşım ortaya koyduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda Renard'ın

²⁵⁷ John Renard, *Rumi: A Life in Pictures*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.

²⁵⁸ John Renard, *Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims*, Berkeley: University of California Press, 1996; John Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, trc. Nurullah Koltaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 2006. Çalışmamızdaki atıf ve dipnotlarda Türkçe çeviri-metin esas alınacaktır.

²⁵⁹ Bu eseri doğrudan bir genel tasavvuf tarihi olarak nitelendirilmek mümkün olmasa da Renard'ın İslam tarihine baktığı perspektif ve İslam maneviyatını İslam'ın tabii bir parçası olarak değerlendirip tasavvufla doğrudan irtibatlandırması, eseri çalışmamıza dahil etmemize neden olmuştur. Eseri incelediğimiz bölümde de görüleceği üzere yazar, İslami geleneğin tarihine tasavvufun kazanımları perspektifinden bakmaktadır ve tasavvufun tarihini dinin tarihiyle paralel şekilde ele almaktadır.

²⁶⁰ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 20.

²⁶¹ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 15.

alana en büyük katkılarından biri anlatısının kapsamı ve yöntemiyle ilgilidir. İslam, Batı akademisi tarihinde büyük ölçüde, sonradan dine girmiş halklar tarafından aktarılan ve onlar tarafından şekillendirilen, özünde Arap bir olgu olarak anlaşılmıştır. Renard ise İslam tarihini ele alırken ona zaman, mekân ve ifade biçimlerinin tamamını gözeterek daha üst bir noktadan bütünsel olarak yaklaşmaktadır. Bir başka ifadeyle belirli bir zaman dilimine odaklanmaksızın Müslüman toplumların tamamının edebiyatını, sanatını, mimarisini ve dinî ritüellerini İslam maneviyatı hakkındaki genel bakışına dahil etmektedir. Böylelikle İslam maneviyatının farklı bağlamlardaki dışı vurumu hakkında bilgi edinmek mümkün hâle gelmektedir.

Kitabın başlığı Yusuf ile Züleyha hikâyesine atıfla belirlenmiş olup “yedi kapı”, kitapta yer alan yedi başlığı belirleyen İslam maneviyatının yedi yönüne işaret etmektedir. Her bir başlık altında yazar ilişkili metinsel ve/veya görsel kaynaklara işaretle konuyu irdelemektedir. Atıf yapılan ve üzerlerinde durulan bu kaynakların Müslümanların tarih boyunca inançları ve manevi yaratıcılıkların sonucunda oluştuğu ifade edilerek, okur bu zengin kültür ve inanç geleneğine katılmaya çalışılmaktadır.

“*Foundations/Kurumlar*” başlıklı ilk bölüm²⁶² İslam maneviyatının gelişimini, dinî geleneğin temel metinleri olan Kur’an ve hadisler üzerinden incelemektedir. Vahyin mahiyeti, Kur’an’ın kutsiyeti ve -peyderpey indirilmesindeki- Peygamber ile inananları dönüştürücü etkisi üzerinde durulduktan sonra Kur’an’ın yorumlanması/tefsiri hususuna değinilmiştir. İslam maneviyat geleneğinin ortaya koyduğu bâtinî ve işârî tefsir metotlarının mahiyetine dair açıklamaların ardından Kur’an’ın aslî temaları ele alınmıştır. Bölümün ikinci kısmında İslam maneviyat geleneğinde hadisin etkisi ve kurucu rolü tahlil edilmiştir. Devamında Kur’an ve hadis metinlerinin edebî yönleri -özellikle şiirsel, duygusal ve epik olarak yorumlanan pasajlar öne çıkartılarak- örneklendirilmiştir. Son olarak ise Kur’an ayetleri ve hadislerin görsel ifade edilmesine dair hüsn-i hat, mimari, işleme ve dokuma gibi sanatsal örneklerle yer verilmiştir.

İbadet konulu “*Devotion/Adayış*” bölümü²⁶³ İslam’ın zorunlu kıldığı farz ibadetleri ve kişinin kendi gayretiyle yaptığı nafil ibadetleri ele almaktadır. İbadetlerin mahiyeti üzerinde duran Renard, bireysel olarak ve toplu yapılan ibadetlerdeki bilişsel ve manevi farklar, niyetin sembolik anlamı ve ibadetin maddî manevî çıktılarına değinmektedir. Minber merkezli gelişen hitabet sanatı ile mimari bir yapı olarak medrese, tekke, türbe, cami ve bunlara bitişik olarak ele alınabilecek -süsleme, oyma, hat, halı, lamba, tespih gibi- sanatsal faaliyet ve materyaller kişinin kendini tanrıya adayış sürecinin çıktıları olarak açıklanmıştır. Farz olan ibadetlerin yanında ek bir gayretle namaz, oruç, kıraat ve zikir gibi ferdi

²⁶² Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 19-60.

²⁶³ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 61-110.

veya topluca -özellikle tasavvufi ve Şîî topluluklar tarafından sistemleştirilerek- yapılan ibadetler de bu bölümün sonunda incelenmektedir.

Bir sonraki bölüm²⁶⁴ “*Inspiration/İlham*” başlığı altında örnek şahsiyetlerin İslam maneviyat geleneğindeki rolü ve bu isimlerin çevresinde gelişen edebiyat ve sanat ürünlerini konu edinmektedir. Peygamber ve velileri merkeze alan metinsel materyalin, bu kişilerin hayat hikâyeleri ve hikmetli sözlerini içeren eserlerden müteşekkil olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda öncelikle biyografik metinler ele alınarak Peygamber’in hayatını içeren siyerler, Peygamberler tarihi kitapları, sahabe ve tâbiin tabakatı ile müstakil ve toplu sūfî biyografileri; ikinci olarak da hikemiyât literatürü zikredilmiştir. Üzerinde durulan diğer edebi türler de daha soyut zeminde bir ideal sunma amaçlı kaleme alındığı belirtilen siyasetnâmeler, ahlak kitapları ve kıssa türü yazılı ürünlerdir. Son olarak görsel sanatların eğitici yönlerine odaklanılarak hikâye anlatıcıları, tasvirler, cam boyama sanatı ve resimli el yazmalarından örnekler aktarılmıştır.

İlk üç bölümde kaynakların aslî formlarının korunması ve kayıt amacıyla kaleme alınan, sonraları yorum boyutu da katılarak sözlü, yazılı ve görsel biçimlerde vücut bulan edebî ve sanatsal faaliyetin, devam eden bölümlerde -mahiyet ve muhatap aldığı kitle boyutuyla- ciddi bir kırılma ve değişime uğradığı görülmektedir. “*Aesthetics/Estetik*” başlıklı bölüm²⁶⁵ itibariyle incelenen edebî ve sanatsal eserler toplumun geneline değil daha küçük ve özel zümrelere hitap etmeye başlamıştır. Bu bölümde İslami bir estetiğin yaratılmasında alegorik yöntemin kullanılmaya başlanması öne çıkartılmaktadır. Tarihsel süreçte birincil anlamın esas alındığı, doğrudan anlatımların yerini zamanla mecazlı ve dolaylı anlatımlar almaya başlamıştır. Bu durum hem hutbelerde hem dini konu edinen metinlerde hem de görsel ve mimari yapıtlarda görülmektedir. Öyle ki pek çok tasavvuf klasiğinde Kur’an ve hadis dahi bu bağlamda yorumlanmıştır. Metaforik ve alegorik anlatımın her tür şiirin yanında görsel sembolizmde de yer bulmasına dikkat çekilmiş, bölümün son kısmında²⁶⁶ İslami görsel sanatlardaki sembolizm tartışmalarında İslam sanat tarihi araştırmacılarının görüşlerine yer verilmiştir.

Müslümanların kendi toplumlarını nerede ve nasıl oluşturduklarını ele alan “*Community/Cemiyet*” başlıklı bölüm²⁶⁷, mevzubahis toplulukların oluşum sürecini konu etmektedir. Hususen odaklanılan iki temel mesele, din cemaat ve kültür arasındaki ilişkiler ile dinî değerlerin taşınmasında siyaset ve ekonominin rolüdür.²⁶⁸ Müslüman toplumlardaki cemiyete yönelik

²⁶⁴ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 111-152.

²⁶⁵ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 153-200.

²⁶⁶ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 181-199.

²⁶⁷ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 201-252.

²⁶⁸ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 202.

faaliyetlerde, finansman kaynaklarının başında bağışın bulunduğu belirtilmektedir. Özellikle ciddi masraf gerektiren mimari eserlerde devlet yöneticilerinin doğrudan desteklerinin bulunduğu örneklerle gösterilmektedir. Bunun yanında halkın kendi çaba ve gayretleriyle oluşturduğu vakıflar cemiyetin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır ki İslam tarihinde vakıf kurumunun yeri ve hukuki durumuna genişçe değinilmiştir. Bu bölümde son olarak dinî sanatın ve sanatkârların siyasi güç tarafından himayesinin işlendiği görülür. Cemiyetin inşasında mescit, tekke, medrese ve türbe gibi yapıların önem taşıdığını belirten yazar, bu noktada siyasi erk sahiplerinin katkısı ve beklentilerini ele alır. Özellikle tekke ve medreselerin başında bulunan ilmî ve tasavvufi gruplardan meşruiyet devşirmenin siyasilerin gözettiği amaçlarından olduğu savunulur.

İslam toplumunda neşet etmiş kurumlar ve bireylerin, bilginin nesilden nesile aktarımı ve yayılmasına nasıl yardımcı ve destek olduğu “*Pedagogy/Pedagoji*” başlıklı bölümde²⁶⁹ değerlendirilmektedir. Burada “bireysel manevi ihtiyaçlar, bu ihtiyaçların karşılanması için üretilen pedagojik kaynaklar, bu kaynakları ulaşılabilir kılmak için üretilen stratejiler ve bu stratejilere cevap vermek için tasarlanan edebi biçimler”²⁷⁰ inceleme konusu olarak belirlenmiştir. Kişinin manevi ihtiyacının giderilmesi yolunda pedagojik kaynak olarak, büyük sûfi önderlere ve onların kaleme aldığı yahut onları anlatan tasavvuf klasiklerine işaret edilmiş ve bu şekildeki eserlere örnekler verilmiştir. Bu bağlamda yazar bölüm boyunca büyük ölçüde yazılı pedagojiyi esas almaktadır.

“*Experience/Tecrübe*” başlıklı bölüm²⁷¹ tarihsel veya efsanevi bireylerin deneyimlerini aktaran sözlü ve yazılı edebiyatın, Müslümanlar için örneklik tesis etmedeki rolüne odaklanmaktadır. Renard’ın ifadesiyle bu tarz metinler dinin soyutlayıcı anlatısının ötesinde; insan olarak ne yapmak ve nasıl hareket etmek gerektiğini daha öz bir şekilde ifade ederek, manevi yolculuğu somutlaştırarak şahsileştirmeye imkân tanır.²⁷² Bu bağlamda manevi tecrübeyi ortaya koyan yazılı kaynaklar üç kategoride ele alınmıştır: Allah’a yakınlık iddiasındaki kişilerin oluşturduğu yahut onları konu edinen hikâye benzeri anlatılar, sembolik veya temsili anlatım mahiyetindeki tasavvufi tecrübenin ve şatahâtın yoğun olduğu derlemeler, manevi yöne ait veya onunla alakalı eserler.²⁷³ Bu üç tarzın her birini biyografi, hikâye, şiir, mektup, vâkıât, günlük vb. farklı edebî türlerde görmenin mümkün olduğu ifade edilerek bu yönde klasik metinlerden örneklere yer verilmiştir. Bölümde son olarak yazılı kaynakların ötesinde tasavvufî yolun mürşitsiz yürünmesine dair mutasavvıfların uyarıları zikredilmiştir. İslam

²⁶⁹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 253-298.

²⁷⁰ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 254.

²⁷¹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 299-346.

²⁷² Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 299.

²⁷³ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 300-302.

maneviyatının kitaplarda değil kişisel ilişkilerde aranması gerektiğini savunan²⁷⁴ Renard, “*Reprise/Sonsöz*” başlığı altında Hz. Yusuf’a dair etraflı bir okumanın yer aldığı bölümle²⁷⁵ çalışmasını sonuçlandırmaktadır. Bu bölümde geleneğin farklı cihetlerinin en açık hatırlatıcısı²⁷⁶ olan Hz. Yusuf örneğinde, İslam maneviyatının şahsî boyutundan bir şeyler sunmayı amaçladığını ifade etmektedir.

Kaynaklarına bakıldığında Renard'ın çalışması, İslam coğrafyasında 15 ve 16. yüzyıllara kadar üretilmiş yazılı ve görsel malzemenin kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bu bağlamda metinlerden üretilen anlatının görsel materyalle desteklenmesi de dikkat çekici bir çabadır. Çalışma boyunca dikkat çeken bir diğer husus ise “*Islamic spirituality*/İslam maneviyatı” kavramının kullanımınıdır. Bazen tasavvufu da içine alarak Müslümanların tamamını kapsayıcı İslam’ın manevi yönü olarak kullanılmış, bazen İslam içerisindeki mistik geleneklere atıfla bazen de doğrudan tasavvuf geleneğini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu durum okurun zihninde bir karışıklığa yol açmaktadır.

Çalışmanın eksik yönlerini zikretmek gerekirse İslam tarihinin erken dönemine değinilmemesi ve modern dünyada İslam maneviyatının görünümü ve Müslümanlar üzerindeki etkisi hakkında çok az şey söylenmiş olmasıdır. Bir başka eksiklik olarak yer yer Sünnî ve Şîî gelenekler hakkında ayrıma giderek açıklamalar yapılsa da çoğu yerde Ehl-i Sünnet’in bakışı ve tavrı Şia’yı da kapsayıcı olarak ifade edilmesi zikredilebilir. Bununla birlikte, yazarın giriş bölümünde belirttiği üzere çalışmada analitik bir gaye güdülmemiş, sentetik ve eklektik olmak üzere melez bir yaklaşım öncelenmiştir.²⁷⁷ Belirtmek gerekir ki yazarın “melez” olarak ifade ettiği bu yaklaşımın metin incelendiğinde fenomenolojik yaklaşım olduğu görülmektedir. Bu durum metnin kapsamının genişliğinin yanında, açıklanmak için seçilen temaların ve örneklerin sınırlı olmasını ve dar bir açıdan incelenmesini gerektirmiştir ki bu da eksiklik olarak zikredilen unsurlara bir açıklama olabilmektedir.

Kitabın yazıldığı dönem itibarıyla yenilikçi olarak zikredilebilecek bir özelliği Müslüman dindarlığının farklı tarzlarının görüldüğü kültürlere anlatıda yer verilmesidir. Renard'ın halk dindarlığı, yerel veli kültürleri, Arapça, Farsça ve Türkçenin yanında merkezi olmayan Müslüman toplumların dillerindeki metinleri ve farklı coğrafyalardaki sanatsal eserleri dikkate alarak anlatısına dahil etmesi bu açıdan önem arz etmektedir. Bu durum Müslüman dindarlığını ve hususen İslam maneviyatını tek tip bir formda görmeyi imkânsız kılarak çeşitliliği öne çıkartmaktadır. Bütün bu boyutlarıyla eser; tasavvuf klasikleri ve görsel materyalin uyumlu bir şekilde harmanlanarak oluşturulan anlatının okura sunulduğu,

²⁷⁴ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 345.

²⁷⁵ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 347-366.

²⁷⁶ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 347.

²⁷⁷ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 15.

İslam maneviyatına kapsamlı bir giriş olarak önem kazanmaktadır.

C. Carl W. Ernst

I. Biyografi

Carl William Ernst, 1950 yılında Los Angeles'ta doğdu. Lisans eğitimini Stanford Üniversitesinde din araştırmaları yoğunluklu dersler alarak sosyal bilimler alanında 1973'te aldı. Doktora eğitimi için Harvard Üniversitesinde din çalışmaları programına kaydolan Ernst, burada karşılaştırmalı dinler tarihi, Yunan felsefesi ve İslam araştırmaları alanlarında eğitim gördü. 1981 yılında Annemarie Schimmel danışmanlığında tamamladığı doktora tezinde Orta Çağ İslam toplumunda sekr tavrı baskın sufiler ve toplumun onlara yönelik bakışını ele aldı.²⁷⁸ Akademik kariyerine aynı yıl Pomona College din bölümünde başladıktan sonra, 1992 senesinde hâlen dahi kadrosunda yer aldığı Chapel Hill'deki University of North Carolina'ya geçmiştir. Bunların yanında Ernst, çeşitli dönemlerde Birleşik Devletler dışındaki akademik kurumlarda da eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur.

Öğretici olarak bulunduğu kurumlarda *“Introduction to Islamic Civilization to 1500”*, *“Later Islamic Civilization”*, *“Modern Muslim Literature: the Arabic Writings of Omar ibn Said”*, *“Sufism”*, *“Islam and Islamic Art in South Asia”*, *“Religion and Culture in Iran, 1500-Present”*, *“The Qur'an as Literature”*, *“Readings in Islamicate Texts: Arabic, Persian or Urdu”*, *“Approaches to Islamic Studies”*, *“Genealogies of Middle East Studies”*, *“Islamic Thought”*, *“Re-Introducing Islam”*, *“World Religions”*, *“Mysticism”*, *“Islamic Religion in Thought and Practice”*, *“Comparing Islams”*, *“Globalization and Local Islam in Asia”*, *“Religion, Fundamentalism, and Nationalism”*, *“Issues in Religious Thought”*, *“Survey of World Religions”*, *“Philosophy in World Religions”*, *“Theories of Religion”*, *“Medieval India: Hindu and Muslim”*, *“The Mediterranean and the Middle East”*, *“Sufism”*, *“Critical Inquiry: Religion and Politics in the Modern World”*, *“Traditions of Ecstasy: Mystical and Erotic Poetry”*, *“Classical Islam”* ve *“Modern Islam”* başlıkları altında lisans ve lisansüstü seviyede dersler vermiştir.²⁷⁹

Ernst, akademik görevlerine ek olarak American Academy of Religion, American Society for the Study of Religion, Association for the Study of Persianate Societies, American Institute of Iranian Studies, American Institute of Pakistan Studies, Institute for Central and West Asian Studies, Middle East Medievalists, Middle East Studies Association ve Society for Iranian Studies gibi topluluklarda

²⁷⁸ Carl W. Ernst, *Faith and Infidelity in Sufism: Ecstatic Expressions and Their Repercussions in Medieval Islamic Society*, Ph.D., Harvard University, 1981.

²⁷⁹ “Curriculum Vitae - Carl W. Ernst”, 2023, 15-16, <https://carlwernst.web.unc.edu/wp-content/uploads/sites/17548/2023/03/Ernst-cv-2023.docx>.

üye ve/veya yönetici olarak bulunmaktadır.²⁸⁰

Ernst'in tarih yazımı yöntemi, anlamlarını ve hususiyetlerini ortaya koymak için İslami metinlerin ve geleneklerin tarihsel bağlamını incelemenin önemine dikkat çekmektedir. Yaklaşımının temel ilkelerinden biri, İslami metinlerin üretildiği toplumsal, politik ve kültürel bağlamı anlamının önemine yaptığı vurgudur. İslami metinlerin anlamının ancak yazıldıkları tarihsel bağlamla bağlantılı olarak tam olarak anlaşılabilceğini savunmaktadır.²⁸¹ Yönteminin bir diğer yönü, İslami geleneklerin çeşitliliğinin, zaman içinde ortaya çıkan farklı bakış açılarının ve yorumların dikkate alınması gerektiğidir. Ernst, İslam tarihinin farklı kültürel, dini ve entelektüel geleneklerin karmaşık etkileşimi ile karakterize edildiğini ve bu tarihi anlamaya yönelik herhangi bir girişimin bu karmaşıklık/çeşitliliği hesaba katması gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda İslami metinlerin zaman içinde farklı topluluklar tarafından yorumlanma ve kullanılma biçimlerinin incelenmesinin önemine de dikkat çekmektedir.

Ernst, akademisyenleri farklı kültürel ve tarihsel bağlamlar arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları incelemeyi içeren karşılaştırmalı analiz yapmaya teşvik eder. Bu yaklaşım, tarih boyunca İslami gelenek ve kültürlerin çeşitliliğini ortaya çıkarmaya yardımcı olur. Varsayımları ve hakim anlatıları sorgulamayı, önyargı veya gizli gündemler için kaynakları analiz etmeyi içeren eleştirel sorgulamanın önemini de zikretmektedir. Bu bağlamda oryantalist geleneği sıkça ve pek çok yönden eleştiren Ernst, alandaki bazı akademisyenler tarafından bu konuda önyargı sahibi olmakla itham edilmektedir.²⁸² İslami geleneklerin, siyasi ve sosyal hareketler, ekonomik değişimler ve kültürel eğilimler dahil olmak üzere çeşitli faktörler tarafından şekillendirildiğini savunan Ernst, İslami metinlerin farklı bağlamlarda yorumlandığı ve uygulandığı çeşitli yolları inceleyerek, İslam tarihi ve kültürü hakkında daha incelikli bir anlayış geliştirmeyi amaçlamaktadır.

II. Eserler

Ernst'in araştırma alanına ve makalelerinde ele alınan konulara bakıldığında Batı ve Güney Asya'ya odaklandığı görülmektedir. Arapça, Farsça ve Urduca metinler üzerinden, esas olarak üç alanın incelenmesine yoğunlaşmıştır: İslam araştırmaları sahasındaki genel ve eleştirel konular, modern öncesi ve çağdaş dönemde tasavvuf ve Hint-Müslüman kültürü. Bu bağlamda İslami kavramların zamansal ve mekânsal bağlamdaki gelişim sürecinin incelenmesine önem vermiştir. Kur'an'dan tasavvufa,

²⁸⁰ "Curriculum Vitae - Carl W. Ernst", 13, 15.

²⁸¹ Melinda Krokus, "Review of Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond", *Islamic Studies*, 42/4 (2003): 729.

²⁸² Alexander Knysh, "Review of Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 4/1 (1994): 111-112.

İslamofobi'den Güney Asya İslam'ına, tarihsel ve çağdaş ritüellere kadar İslami ilimlerdeki hemen hemen her ana unsura değinen çalışmalar kaleme almıştır. Çalışmalarının temel iddiası, İslam'ın tek bir yerde, zamanda veya dilde kök salmadığı, sayısız yer, zaman ve dilden geçen geniş bir ağa sahip olduğudur.²⁸³

Words of Ecstasy in Sufism²⁸⁴

Bu çalışmada, tasavvuf tarihinde 9. yüzyıldan beri görülen şathiyat geleneği ele alınmaktadır. Eserde büyük oranda Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö.1209) *Şerh-i Şathiyyât*'ında geçen lafızlar esas alınmıştır. Şatahâtın içeriği, -şath söylemeleri sebebiyle- sapkın oldukları iddia edilen sufilerin suçlanmasındaki siyasi arka plan ve İslam hukukçularının şatahâta karşı tutumları incelenmektedir. Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 908), Hallâc-ı Mansûr (ö. 922) ve Aynülküdat el-Hemedânî'nin (ö. 1131) şatahâtı üzerinde iman ve küfür bağlamında durulmuştur. İbnü'l-Arabî ve sonrasının ilk dönem şatahât geleneğinden önemli ölçüde ayrıştığı savunulmuştur. Çalışmanın son bölümündeki Sokrates ve Pavlus'un deyişleri, Zenon'un paradoksları ve Zen düşüncesindeki koanlar ile şatahât geleneğinin karşılaştırılmalı okuması ve yorumlanması dikkat çekmektedir.

Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center²⁸⁵

Ernst, bu eserinde Hindistan'da İslam ve tasavvufa dair genel bir değerlendirmenin ardından, Dekken bölgesindeki Huldâbâd şehrindeki tasavvufi geleneği ele almaktadır. İncelemede Çiştîyye tarikatına mensup Burhâneddîn-i Garîb'in (ö. 1337) halkasından hareketle bir mikro tarihçilik örneği sergilenmiştir. Eserlerinin, faaliyetlerinin ve yetiştirdiği halifelerin bölgedeki toplumsal, siyasi ve entelektüel bağlamlardan nasıl etkilendiği ve onları ne şekilde etkilediği birincil kaynaklara referansla değerlendirilmektedir. Bu süreçte Hint-Müslüman etkileşiminin sonuçlarına ve tarihine yönelik birçok saptamaya da yer verilmektedir. Bu bağlamda eser, tasavvufi bir topluluğun zaman ve mekânla sınırlı tarihinin, kendi bağlamında ele alınarak yazımına önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Ruzbihan Baqli: Mysticism and the Rhetoric of Sainthood in Persian Sufism²⁸⁶

Baklî hakkındaki monografik incelemesinde Ernst, öncesinde üzerine çalışılmamış Baklî'nin Arapça eseri *Keşfü'l-esrâr*'ı merkeze almakta ve Baklî'nin ortaya koyduğu manevî hayatını analize odaklanmaktadır. Çalışma bölümler hâlinde Baklî'nin hayatı, eğitimi, tasavvufi anlayışı, Ruzbihâniyye

²⁸³ Makalelerinin bir listesine ulaşmak için bk. "Curriculum Vitae - Carl W. Ernst", 6-11.

²⁸⁴ Carl W. Ernst, *Words of Ecstasy in Sufism*, New York: State University of New York Press, 1985.

²⁸⁵ Carl W. Ernst, *Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center*, New York: State University of New York Press, 1992.

²⁸⁶ Carl W. Ernst, *Ruzbihan Baqli: Mysticism and the Rhetoric of Sainthood in Persian Sufism*, New York: Routledge, 1996.

tarikatinın tarihsel süreçteki yeri ve *Keşfü'l-esrâr*'ın metinsel analizine yer vermektedir. Tarikatın kurumsal tarihi ve siyasi yapılarla etkileşiminin ele alındığı kısımda tarikat silsilesinde öne çıkan isimler üzerinde de durulmuştur. Çalışma müellifin belirli bir eseri ve torunlarının yazmış oldukları biyografileri esas alarak bir sufi portresi ortaya çıkartmaktadır. Bu açıdan müellifin diğer metinleri ve çağdaş tabakât kitaplarından istifade edilmeksizin ortaya konan bu gayret, önemli bir çalışma olmakla birlikte eksiklikler içermektedir.

***The Unveiling of Secrets: Diary of a Sufi Master*²⁸⁷**

Ernst, Baklî monografını kaleme alırken çalışmasını üzerine inşa ettiği *Keşfü'l-esrâr*'ı İngilizceye de tercüme etmiştir. Baklî'nin mana âleminde tanrı, melekler, peygamberler ve veliler ile karşılaşmalarına yer vererek manevi gelişimini hikâye ettiği eser otobiyografik bir mahiyet taşımaktadır. Aile üyelerinin yaşadığı doğum, ölüm ve hastalık gibi olaylara da eserinde yer vermesi bu tarz bir metin için sıra dışı bir durumdur. Bu sebeple Ernst metni tercüme ederken başlığa “günlük” ifadesini eklemiştir. Baklî'nin mana âlemindeki görüşlerini aktarırken kullandığı söylem ve görüşlerine dair tasvirleri ve betimlemeleri dikkat çekmektedir. Tercüme için basit ve anlaşılır bir dil kullanımını tercih eden Ernst, ilk geçtiği yerde kavramların Arapça aslına da yer vererek metni daha anlaşılır kılmaktadır.

***Teachings of Sufism*²⁸⁸**

Türkçeye de tercüme edilen²⁸⁹ bu eser bir tasavvuf antolojisi mahiyeti taşımaktadır. Eserde büyük oranda mensur metinlere yer verilmiştir. Ernst bu kitabı, tasavvufu tarihî bir fenomen ve/veya modern dönem için bir yaşam tarzı olarak görenlerin, onu daha iyi anlamaları için kaleme aldığını belirtmiştir. İlahî ve beşerî aşk, Kur'an'a bakış, Hz. Peygamber'in şahsiyeti, semâ', tasavvufî ahlak, irşad ve velilerin hayatları gibi başlıklar altında tasavvuf klasiklerinden derlemeler yapılmıştır. Kullanılan kaynaklar arasında *Lüma'*, *er-Risâle*, *Kitâbü't-Tavâsîn*, *'Abherü'l-âşıkîn*, *Risâletü'l-üns fi rûhi'l-kuds*, *Nefehâtü'l-üns* gibi eserler yer almaktadır.

***Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*²⁹⁰**

Bu çalışmada 13. asırdan çağdaş döneme Çiştîyye tarikatı, dönemselsel olarak farklı boyutlarda siyaseten, toplumsal ve manen etkili olmuş bir tasavvufî gelenek olması açısından incelenmektedir. Bölgede kaleme alınmış birincil literatür üzerinden önemli sufi şahsiyetlerin hayat hikâyelerine,

²⁸⁷ Ruzbihan Baqli, *The Unveiling of Secrets: Diary of a Sufi Master*, trc. Carl W. Ernst, North Carolina: Parvardigar Pr, 1997.

²⁸⁸ Carl W. Ernst, *Teachings of Sufism*, Boston: Shambhala, 1999.

²⁸⁹ Carl W. Ernst, *Tasavvuf Öğretileri*, trc. F. Cangüzel Güner Zülfikar, İstanbul: Sufi Kitap, 2019.

²⁹⁰ Ernst - Lawrence, *Sufi Martyrs of Love*.

tasavvufî anlayış ve pratiklerine, -özellikle sömürge dönemi bağlamında- siyasi ve toplumsal hadiseler etkilerine dikkat çekilmektedir. Eserde öne çıkarılan esas tema tarikatın etkisinin belirli bir coğrafya ve zamanla sınırlandırılmasının yanlış olduğu, tarihin farklı dönemlerinde değişik şahsiyetlerin öne çıktığı ve modern dönemde dahi küresel bağlamda tercih ve tavırlarıyla dikkat çektiğidir. Bu bağlamda çalışmada oryantalistlerin -tasavvufun altın çağı ve çöküş dönemi gibi- tezlerine yönelik bir eleştiri ve alternatif tarih anlatısı kurgulanmıştır. Eser, Çiştîyye özelinde Hindistan bölgesinde tasavvufun tarihsel gelişimini ve sufilerin Hint-Müslüman kültürünün oluşumundaki rolünü anlamak açısından kaynak değeri taşır.

***Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World*²⁹¹**

11 Eylül'ün hemen sonrasında kaleme alınan bu çalışmasında Ernst, Amerikan ve Batı toplumuna Müslümanlığı maneviyat ve özelde tasavvuf merkezli bir anlatıyla tanıtmayı amaçlamıştır. Kitap üniversitelerdeki İslam'a giriş mahiyetindeki dersler için kaynak olarak tasarlanmıştır. İslam hakkında muazzam bir cehalet ve önyargı sahibi olarak betimlediği Amerikan toplumunun gerçek İslam'ın ne olduğunu devlet destekli manipülatif yayınlardan değil, kaynaklarından öğrenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Batı'da tepkilere neden olan "Siyasal İslam" söylemini eleştiren Ernst; bu söylemin -söylem analitik olarak incelendiğinde görüleceği ifade edilerek- sömürgeci ve emperyalist hareketlere karşılık geliştiğini iddia etmektedir. İslam geleneğinin ve toplumunun çok küçük bir bölümünün bu söylem ve tavrın destekçisi olduğu, İslam'ın en önemli meselelerinin ise Kur'an'da ve Peygamber'in hayatında görüleceği üzere manevi hususlar olduğu savunulmaktadır. Bu eserle de Ernst, "gerçek" İslam'ı bulma yolunda Peygamber örneğini öne çıkarmakta ve çağdaş dönemde İslam'la ilişkilendirilen kavramları tartışmaya açmaktadır.

***Rethinking Islamic Studies: From Orientalism to Cosmopolitanism*²⁹²**

İslam araştırmaları alanında araştırmalarda bulunan yazarların makalelerinin derlendiği bu eser "*Islam in Theory and Practice*" başlıklı konferansın çıktısı mahiyetindedir. Sosyal bilimlerin diğer alanlarında kullanılan yaklaşımların İslam araştırmaları alanına katkısının imkânını konu eden bu makaleler, disiplinler arası yaklaşımla alandaki -metinsel analizi merkeze alan- oryantalist bakış açısının etkisini kırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda kitabın giriş bölümünde Ernst ve Martin'in kaleme aldığı sert bir oryantalist eleştirisi yer almaktadır. Devam eden bölümlerdeki makalelerde, post oryantalist

²⁹¹ Carl W. Ernst, *Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World*, North Carolina: The University of North Carolina Press, 2003.

²⁹² Carl W. Ernst - Richard C. Martin, ed., *Rethinking Islamic Studies: From Orientalism to Cosmopolitanism*, Columbia: University of South Carolina Press, 2010.

dönemde İslam araştırmalarının farklı alanlarındaki imkânlar ve yöntemsel denemeler değerlendirilmektedir. Çağdaş dönemde Batı akademisinde İslam araştırmalarının gündemi ve seyrini görebilmenin yanı sıra bu araştırmaların metodolojik analizi ve eleştirel okumasını görmek açısından önemli bir kaynak olan bu eser, İslam araştırmaları sahasının diğer sosyal bilimlerle yöntemsel ve içerik bağlamındaki ilişkisini görmek açısından dikkat çekicidir.

***How to Read the Qur'an: A New Guide*²⁹³**

Bu alışmasında Ernst, bir Kur'an'a giriş metni kaleme almayı amaçlamıştır. Giriş bölümünde uzunca bir metodolojik açıklamaya gidilmiştir ki Kur'an metnine nasıl yaklaşılması ve nasıl yaklaşılmaması gerektiği yazar için çok merkezi bir husustur. Öyle ki bu bölümde -diğer çalışmalarında da sıklıkla görüldüğü gibi- oryantalist geleneğin Kur'an'a yaklaşımına yönelik eleştiriler önemli bir yer tutmaktadır. Ernst'in Kur'an metnine yönelik yaklaşımı, onu ilahî bir mesaj olarak kabul veya reddin ötesinde edebi analize odaklanmaktadır. Kur'an'ı ve söylemini tarihsel olarak daha iyi algılayabilmek için İncil ve Tevrat gibi İbrahimî geleneğin diğer kutsal metinleriyle karşılıklı okumanın önemine de dikkat çekilmektedir. Mushaf tarihi, Mekkî ve Medenî surelerin edebi ve yapısal incelemeleri gibi hususlara yer verilen kitabın amacı, Kur'an'ı Müslüman olmayan okura kısa pasajlardan oluşan tercüme seçkileri ile tarihsel ve edebi bir analiz eşliğinde tanıtmaktır.

***Islamophobia in America: The Anatomy of Intolerance*²⁹⁴**

Ernst'in editörlüğünü yaptığı bu çalışmada bir İslam savunusu yapmadan yahut doğru/iyi Müslüman portresi sunmadan İslamofobi'nin nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmaktadır. Toplumda bir İslam/Müslüman korkusunun varlığından söz edilmekle birlikte bunun büyük ölçüde yersiz olduğu belirtilmektedir. İslamofobi'nin diğer azınlık gruplara karşı da olan benzer bir önyargı tutumunun sonucu olsa da olumsuz yöndeki medya desteğinin bunu tetiklediği ifade edilmektedir. Ulusalçılık, ırkçılık ve cinsiyetçilik merkezli okumaların da yer aldığı kitapta İslamofobi'nin asıl sebebinin -bireysel seviyedeki- İslam'ı tanımama/İslam'a yabancılık olduğu zikredilmektedir. Çalışmada Amerika'daki İslamofobi'yi Amerika Birleşik Devletleri'nin ötesinde daha büyük bir tarihsel ve küresel bağlamda ele almak gerektiği de vurgulanmaktadır.

***Refractions of Islam in India: Situating Sufism and Yoga*²⁹⁵**

²⁹³ Carl W. Ernst, *How to Read the Qur'an: A New Guide, with Select Translations*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.

²⁹⁴ Carl W. Ernst, ed., *Islamophobia in America: The Anatomy of Intolerance*, New York, NY: Palgrave Macmillan, 2013.

²⁹⁵ Carl W. Ernst, *Refractions of Islam in India: Situating Sufism and Yoga*, New Delhi: SAGE Publications, 2016.

Bu kitapta Ernst'in, Güney Asya tasavvufu ve İslam'ın Hindistan kültür ve inanç dünyası üzerine etkileri hakkında kaleme aldığı makaleler derlenmiştir. İlk bölümde tasavvufî grupların birbirleriyle ve siyasilerle ilişkileri, biyografi yazımı, sömürge döneminde tasavvuf faaliyetleri gibi konuların birincil kaynaklar ışığında ele alındığı makalelere yer verilmiştir. Eserin ikinci bölümünde, 18. yüzyıldaki ilk oryantalistlerden itibaren tasavvufun kökeninin Hint mistisizmine dayandığı iddiası ile kaleme alınan çalışmalardan yola çıkarak, bu iddianın sıhhatini sorgulama amaçlı makaleler yer almaktadır. Hint mistisizminin inanışları ve yoga gibi pratik uygulamalarının tarihine dair makalelere yer verilerek bu ilişkilendirme sorgulanmaktadır. Yine bölge dillerinde kaleme alınmış birincil kaynaklardan çevirilere yer verilerek genel kanının tersine -karşılıklı bir etkileşim mutlaka var olmakla birlikte- İslam ve tasavvufun bu olgulara daha büyük bir etkisi olduğu savunulmaktadır. Hint alt kıtasındaki mistik geleneklerin etkileşimine dair önemli bulgu ve tespitlerin yer aldığı bu çalışma, belirli bir coğrafya özelinde karşılaştırmalı din araştırmalarına önemli bir örnek sunmaktadır.

***It's Not Just Academic!: Essays on Sufism and Islamic Studies*²⁹⁶**

Bu kitap, *Refractions of Islam in India* başlıklı eserin ikinci cildi mahiyetindedir. Derleme niteliğindeki eserde Ernst, önceki çalışmasından farklı olarak belirli bir bölgeye odaklanmamış; İslam araştırmalarının temel ve tartışmalı meseleleri, tasavvufî sanat ve edebiyat, erken dönem tasavvuf tarihi, Fars-İslam araştırmaları ve çağdaş tasavvuf gibi konuları inceleyen makalelerine yer vermiştir. Makalelerin yazıldığı dönem ve Ernst'in genel tavrı göz önüne alındığında, tasavvuf merkezli bir İslam anlayışının öne çıkartılmaya çalışıldığı ve bu makaleler yoluyla da tasavvufun tanıtıldığı anlaşılmaktadır. İran İslam Devrimi, Körfez Savaşları ve 11 Eylül sonrası dönemde Ernst'in tasavvufî anlayışın tarihi ve bugününü konu edinen bu çabaları -bizzat böyle ifade etmese de- Amerikan ve Batı toplumunda makbul bir İslam ve Müslümanlık imajı oluşmasına katkı sağlamaktadır. Yazar aksi yöndeki devlet destekli çabalara da sıkça dikkat çekerek, bu faaliyete katkı sağlayan akademisyen ve kurumları da eleştirmektedir. Kitabın başlığında da ifade edildiği gibi bu makaleler yalnızca akademiye yönelik kaleme alınmamış, toplumsal bir çıktı da hedeflenmiştir.

***Hallaj: Poems of a Sufi Martyr*²⁹⁷**

Ernst, bu eserinde Hallâc'ın tevhid, itikat, ilahî ve beşerî aşk, keder, şehadet ve sır gibi konuları ele alan 117 Arapça şiirini İngilizceye tercüme etmiştir. Şiirleri kendi belirlediği konulara göre tasnif

²⁹⁶ Carl W. Ernst, *It's Not Just Academic!: Essays on Sufism and Islamic Studies*, New Delhi: SAGE Publications Pvt. Ltd, 2018.

²⁹⁷ Husayn ibn Mansur Hallaj, *Hallaj: Poems of a Sufi Martyr*, trc. Carl W. Ernst, Illinois: Northwestern University Press, 2018.

eden Ernst, her şiir için bir de başlık tayin etmiştir. Yine her bir şiir için kısa bir giriş ve dipnotlar yoluyla bilgilendirme ve açıklamalarda bulunulmuştur. Kitabın başında Hallâc'ın hayatı, tasavvufî anlayışı, tasavvuf tarihindeki yeri ve tasavvuf düşüncesine etkisini ele alan bir giriş bölümüne de yer verilmiştir. Kitabın son kısmında, ek olarak Hallâc'ın sözlerini ve ona ait hikâyeleri içerdiği belirtilen *Ahbârü'l-Hallâc* metninden yapılan tercümeleler de yer almaktadır.

III. *The Shambhala Guide to Sufism - Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*²⁹⁸

Ernst bu çalışmasıyla tasavvufa tamamen yabancı birine tasavvufu en temel hususiyetleriyle tanıtmayı amaçlamaktadır. Günümüz dünyasında görülen tasavvufun nasıl bir bağlamda ortaya çıktığına ve geliştiğine odaklanarak, okura bir arka plan sağlamak gayesiyle tartışmalı meselelere de değinen tasvirî bir metin oluşturulmuştur.²⁹⁹ Yoruma dayalı betimsel bir deneme³⁰⁰ kaleme almayı planladığını belirten Ernst, önceki akademik çalışmaların ortaya koyduğu tezleri -üzerinde bir ittifak olmadığını belirterek³⁰¹- esas almamış ve kendi görüşlerini ifade etmekten çekinmemiştir. Bu bağlamda modern dönemde Batı'da yapılmış pek çok çalışmanın aksine tasavvuf tarihte kalmış bir fenomen olarak görülmemekte, güncel formlarıyla geçmişteki kökenleri ilişkilendirilerek okunmaktadır.³⁰² Kitabın başlığında da görüleceği üzere bu çalışma gerçek anlamıyla bir giriş metnidir.

Kitap birbirinden bağımsız sekiz bölümden oluşmaktadır. “*What is Sufism?/Sufizm Nedir?*” başlıklı ilk bölüm³⁰³ Batı akademisi ve toplumunun tasavvufa bakışının şekillenme sürecini ele alan bir giriş bölümünü takiben oryantalist geleneğin ortaya koyduğu tasavvuf tanım ve tasvirleri, klasik tasavvuf metinlerinden hareketle tasavvufî geleneğin kendini nasıl tanımladığı ve tasavvufî terminolojinin temel kavramları gibi hususların incelendiği alt başlıklardan oluşmaktadır. Oryantalist araştırmacıların 18. yüzyıldan başlayarak kendi gözlem ve bulgularından hareketle bir tasavvuf tanımı ve tarihi kurguladıklarını -ve bunun olumsuzluklarını- aktaran Ernst, tasavvuf için Batı akademisinde kullanılan *sufism* kavramı üzerinde durmuş ve sonrasında -bu defa- tasavvuf klasiklerinden alıntılarla sufi ile tasavvuf kavramlarının -bir inşa faaliyeti olarak- tarihsel gelişiminden bahsetmiştir. Bölümdeki son alt başlıkta ise ibadet, ahlak, ilim, zühd, irfan, hikmet, seyahat, aşk, sekr, irşat ve velayet gibi tasavvufî terminolojinin merkezi kavramları zikredilmiş, *sufism* ile ihata edilmeye çalışılan içeriğin

²⁹⁸ Carl W. Ernst, *The Shambhala Guide to Sufism*, Boston: Shambhala, 1997; Eser 2010 yılından itibaren isim değişikliğiyle yayımlanmıştır. Carl W. Ernst, *Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*, Colorado: Shambhala, 2017; Türkçe tercümesi için bkz. Carl W. Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, trc. Gülçin Tunalı, İstanbul: Sufi Kitap, 2022. Çalışmamızda yer alan atıf ve dipnotlarda Gülçin Tunalı'nın tercüme metni esas alınacaktır.

²⁹⁹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 19-20.

³⁰⁰ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 19.

³⁰¹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 21.

³⁰² Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 21.

³⁰³ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 25-60.

genişliği ve kavramın muğlaklığı üzerinde durulmuştur.

İkinci bölüm³⁰⁴ “*The Sacred Sources of Sufism/Sufizmin Kutsal Kaynakları*” başlığı altında tasavvufun Kur’an ve sünnetteki kökenleri değerlendirilmektedir. İlk kısımda Kur’an’ın mahiyeti, ne olmadığı ve yorum yöntemleri hakkında bilgiler veren Ernst, tasavvuf geleneğinin sıkça atıf yaptığı ayetlere yer vererek işârî tefsir geleneğinde bu ayetlerin nasıl yorumlandığını aktarmaktadır. Bölümün ikinci kısmında tasavvuf anlatısında peygamberin yeri üzerinde durulmuş, mistik deneyimin idealize edilmiş mükemmel bir modeli olarak tasvir edilmiştir. Bu bağlamda peygamberin manevi şahsiyeti, soyundan gelenlerin ayrıcalıklı konumu, Peygamber merkezli nur-i Muhammedî ve hakikat-i Muhammediyye gibi inançların ortaya çıkışı ve kökeni de incelenmiştir. Son olarak mutasavvıfların sık sık kullandıkları hadislere yer verilmiş, bu hadislerin sıhhat durumu ve genel olarak yazılı hadis geleneğinin eleştirisi değerlendirilmiştir.

“*Saints and Sainthood/Evliyalar ve Velilik*” konulu üçüncü bölümde³⁰⁵ tasavvuftaki Kur’an ve sünnetten sonra bir başka manevi otorite sahasının mahiyeti ve ortaya çıkışı ele alınmaktadır. Velayetin tanımı üzerinde durulduktan sonra Hristiyanlık içerisindeki azizlik ve Şîî düşüncedeki imamet kavramları üzerinden karşılaştırmalı bir okuma yapılmıştır. Devamında velayet merkezli gelişen ricâlül-gayb, abdalân, üçler ve yediler gibi âlemin düzeni üzerinde etkili manevi hiyerarşiler ve şahsiyetlere değinilerek, manevi otoritenin maddi saha üzerindeki etkisi ve genişlemesi incelenmiştir. Velayet ve keramet, nübüvvet ve mucize karşısındaki konumu da değerlendirilerek, Hz. Peygamber’in örnekliğinden velinin model alınması sürecine geçiş bu bağlamda okunmuştur. Veliliğin güçlenmesinde biyografik metinler ve menakıbnamelerin önemine değinildikten sonra, son kısımda velilerin vefat sonrası etkileri bağlamında türbe merkezli bir dindarlık anlayışının gelişimi üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde³⁰⁶ “*The Names of God, Meditation and Mystical Experience/Esmâ’ül-Hüsna, Tefekkür ve Mistik Deneyim*” başlığı altında tasavvufun pratik yönüne odaklanılmaktadır. Modern öncesi toplumlarda sözün/kelamın gücünü vurgulayan Ernst, Kur’an kıraatinin tanrının kelamının tekrarı olarak en büyük ibadetlerden biri olduğunu aktarmakta ve namaz ile duaların da kıraat merkezli olduğunu belirterek duanın Müslüman hayatındaki merkezi yerine dikkat çekmektedir. Devamında Allah’ın isimlerinin dua ve ibadet maksatlı kullanımının sufilerin pratiklerinde daha da öne çıktığı belirtilerek kelamın içselleştirilmesinin ötesinde kelamın sahibine yönelik bir davete geçildiği ifade edilmektedir. Burada esmâ zikri ve halvet gibi ibadetlerin sistemleştirilerek bunlarla manevi hâl

³⁰⁴ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 61-89.

³⁰⁵ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 90-114.

³⁰⁶ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 115-157.

ve makamların hedeflendiğini belirten yazar, tablolarla hâller, makamlar ve latifeleri açıklamaktadır.³⁰⁷ Bu kısımda tasavvufî pratiklerin diğer mistik geleneklerle benzeşen ve ayrışan yönlerine de yer verilmektedir. Kişinin manevi tekâmülü sonucunda ulaşacağı manevi konumu ve tartışmalı ifadeler için meşhur sufilerin görüşlerine de başvurularak çıkarımlarda bulunulmuştur.

“*The Sufi Orders: Mastery, Discipleship and Initiation*/Tarikatlar, Mürşitlik, Müritlik ve İntisap” başlıklı beşinci bölüm³⁰⁸ tarikatların tarihini ve önemli unsurlarını ele almaktadır. İlk olarak bu kurumların Hristiyan tarikatlara benzeşen ve ayrışan yönlerine dikkat çekilmiş ve oryantalistlerin tarikatlara sosyolojik ve siyasi pencereden sınırlı sosyal olgular olarak baktıkları zikredilmiştir. Tarikatların kurumsallaşmasının tarihini ele aldıktan sonra bu anlayışın merkezinde mürşit ve mürit ilişkisinin yer aldığını savunan Ernst, bu ilişkinin mahiyetine dair klasik eserlerden alıntılara yer vermektedir. Tarikatların kurumsallaşmasının, tekke ve zaviyelerin işlevlerinin netleşmesi, silsilelerin belirginleşip meşruiyet kaynağı hâline gelişi ve bağlılıkların güçlenmesi gibi hususları ortaya çıkararak tasavvufî grupların önemli bir siyasi figür hâline gelmesine yol açtığı savunulmaktadır. Bu bölümde Ernst İslam’ın yayılmasında tasavvuf ve tarikatların rolüne ilişkin teze yönelik de tasavvufî grupların misyonerliği amaç edindiğine yönelik kesin bir delil bulunmadığını ifade ederek eleştirilerde bulunmaktadır. Son olarak intisap süreci ve bu süreçteki maddi unsurları tarifleriyle bölüm sona ermektedir.

“*Sufi Poetry/Sufi Şiiri*”ne ayrılan altıncı bölüm³⁰⁹ tasavvufun Batılı araştırmacılar tarafından ilk karşılaşılan ve en meşhur formu üzerinde durmaktadır. Bölümün başında bu duruma dikkat çeken Ernst, bir yeniden üretme faaliyeti olarak tercümelerin de bu durumda önemli katkı sahibi olduğunu ifade etmektedir. İslam edebiyat geleneğinde şiirin biçimsel yapısına dair bilgiler verildikten sonra Arapça ve Farsça tasavvufî şiirin tarihine değinilmiştir. İfade ve belagat yönünden insan üzerindeki güçlü etkisinin yanında; mensur formda ifade edilmesinin sakıncalı olacağı düşünülen ifade ve konseptlerin manzum formda çok daha kolaylıkla ve kabul edilebilir bir biçimde dile getirilmelerinin mümkün oluşu, tasavvufî şiir geleneğini güçlendiren bir unsur olarak zikredilmiştir. Bölüm içerisinde hem Arapça hem de Farsça manzum metin kaleme alan mutasavvıflar ve metinleri örneklenmiş, bu isimlerin tasavvufî anlayışlarına değinilmiştir. Bu metinlerin mutasavvıflar ve tasavvufa ilgi duyan kimseler arasında kutsallaştırılmaları ve başka dillere tercümelerinin sorunları üzerinde de durulmuştur. Son olarak da Müslüman toplumların Arapça ve Farsça dışında kullandıkları dillerde üretilen manzum

³⁰⁷ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 139-143.

³⁰⁸ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 158-187.

³⁰⁹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 188-226.

metinler ve bu konudaki çalışmalar zikredilmiştir.

Yedinci bölüm³¹⁰ “*Sufi Music and Dance/Sufi Musikisi ve Zikir*” başlığını taşımaktadır. Semâ, musiki, ayin gibi tasavvufî tema ve ritüellerin şeriat boyutunda cevazı hususundaki tartışmaları ele alarak bölüme başlayan Ernst, sufilerin semâ amaç değil vecde götüren bir araç olarak gördüklerini belirtmektedir. Yerel musiki ve zikir usullerine değinilen ikinci kısımda Hint alt kıtası tarikatları başta olmak üzere İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinden örnekler yer almaktadır. Mevleviyye ve Çiştîyye tarikatlarında ayinin yeri ve zamanı, ayin düzeni, kıyafetler, sözleri okunan eserler ve kullanılan enstrümanlara dair bilgilendirmeden sonra çağdaş dönemde bu grupların ayinlerinin kendi mekânları dışında gösteri amaçlı tertiplenmelerine değinilmiştir. Bu gibi aktivitelerin, gayrimüslimlerin tasavvufa ve İslam'a yönelik ilgilerinin artmasına vesile olduğu zikredilmiştir.

“*Sufism in the Contemporary World/Çağdaş Dünyada Sufizm*” başlıklı bölüm, kitabın sekizinci ve son bölümüdür.³¹¹ Tasavvuf ve modernizm ilişkisini ele alarak bölüme başlayan Ernst, modern dönemde Müslüman aydınların bir kısmının oryantalist tezlerden de etkilenecek -ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak gördükleri- tasavvuf eleştirisine metinlerinde geniş yer verdiğini öte yandan küçük bir kısmın ise oryantalist tezlerle mücadele etmeye çalıştığını ifade etmektedir. Devamında modern devletlerin tasavvufî gruplarla ilişkisi üzerinde durulmuştur. Sömürge yönetiminin cari olduğu bölgelerde tasavvufî grupların karşı koyma yahut düzene bir yerinden dahil olma şeklinde iki farklı tutum izlediği açıklanmaktadır. Sömürgeci devletlerin bu bağlamda politika oluştururken oryantalist araştırmacıların çalışmalarından ve yerel tasavvufî gruplara yönelik saha çalışmalarından yararlandıkları ifade edilmektedir. Bağımsız devletler ve sömürge sonrası kurulan devletlerin de tasavvufî gruplar üzerinde kontrol sahibi olmaya çalıştıkları ve onları gözetim altında tuttukları aktarılmaktadır. Bölümde ele alınan bir başka konu da modern dönemde ortaya çıkmış köktendinci Müslüman grupların ve siyasal İslam hareketlerinin tasavvufî çatışmacı ilişkisidir. Son olarak tasavvufî bilginin yaygınlaşması ve sufi liderlerin farklılaşan irşat metotları üzerinde durulmuştur. Modernitenin sağladığı imkânların tasavvufî öğretinin ve tasavvuf klasiklerinin tarihte hiç olmadığı kadar yaygınlaşmasını sağladığı belirtilirken bu durumun sufi liderlerin de farklı yöntemleri benimsemesine yol açtığı aktarılmaktadır.

Ernst metni kurgularken hem klasik tasavvuf metinlerinden hem de modern dönemde Batı akademisinde kaleme alınmış çalışmalardan istifade etmiştir.³¹² Bununla birlikte Arapça, Farsça ve

³¹⁰ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 227-251.

³¹¹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 252-288.

³¹² Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 289-297.

Urduca metinlere sıkça referans yapıldığı görülürken Türkçe literatürden yararlanamadığı anlaşılmaktadır. Dikkat çeken bir başka husus ise ele alınan meselelere tarihsel örnekler verilirken Hint alt kıtasının öne çıkmasıdır. Yazarın akademik çalışmalarının bu bölge üzerine yoğunlaşmasıyla bağlantılı düşünüldüğünde anlamlı gözükse de kapsayıcı bir anlatı oluşturma noktasında bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Benzer şekilde bir tasavvufî meselenin ele alındığı esas tasavvuf klasiğine değil, daha önce üzerinde çalıştığı -konu hakkında- ikincil literatür mahiyetindeki bir metne atıf yapmasını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Çalışmanın genelinde oryantalist geleneğin ön yargılı yaklaşımları ve tezleri sıkça eleştirilirken, aksi yönde özcü/essentialist bir okumaya gidilmemiş ve tarihsel bağlamın gözetildiği bir anlatı kurgulanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte tasavvuf geçmiş dönemde yaşanmış ve bitmiş tarihsel bir fenomen olarak görülmeden çağdaş dönemdeki varoluşuna da değinilmiştir.

Ernst bu çalışmasında tasavvufun nazari yönü üzerinde pek fazla durmamış ve ameli tasavvufu vurgulamıştır. Bunu da önceki araştırmaların büyük kısmının nazari tasavvufa odaklanmış olmasıyla açıklamaktadır.³¹³ Muhatap kitlesinin Batılı okur olduğu düşünüldüğünde, her bölümün girişinde ele alınan konu hakkında Hristiyanlık tarihinde yer alan benzer bir fenomen ile karşılaştırmalı değerlendirmeye yer verilmesi anlam kazanmaktadır. Yine ele alınan tasavvufî meselelere yönelik içeriden ve dışarıdan bakışların her birine yer vererek yaklaşımlardaki farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır. Eserden akademik kurumlardaki tasavvufa giriş derslerinde ders kitabı olarak -üzerinden geçen yirmiye aşkın senede benzer konseptte çok sayıda kitap yazılmış olmasına rağmen- halen dahi yararlanılması çalışmanın kıymetini ortaya koymaktadır. Bütün bunlar göz önüne alındığında Ernst'in ortalama okuru hedeflerken basit genellemelere düşmeyen ve tartışmalı konulara eleştirel bir yaklaşımı içeren bir metin kaleme alma amacı³¹⁴ gerçekleşmiş gözükmektedir.

D. Ahmet T. Karamustafa

I. Biyografi

Ahmet Targon Karamustafa 1956 yılında Ordu Fatsa'da doğdu. Akademik hayatını 1974 yılında gittiği Kuzey Amerika'da şekillendirdi. Lisans eğitimini 1978'de Hamilton College'da felsefe üzerine tamamladı. Kanada McGill Üniversitesi İslam Araştırmaları bölümünde 1981'de yüksek lisans, 1987'de doktora tezini verdi. Yüksek lisans tezini³¹⁵ Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 1271) Vilâyetnâmesi üzerine,

³¹³ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 22.

³¹⁴ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 10.

³¹⁵ Ahmet T. Karamustafa, *A Study of Pre-Islamic Survivals in a Turkish-Islamic Text: The Vilâyet-nâme*, M.A., McGill University, 1981.

doktora tezini³¹⁶ ise Hermann Landolt danışmanlığında Vâhidî'nin *Menâkib-ı Hoca-i Cihân*'ı üzerine tamamladı. 1985-1987 yılları arasında İngiltere Exeter Üniversitesinde ve 1987'de Wisconsin Üniversitesinde araştırmacı olarak bulundu.³¹⁷

1987-2012 yılları arasında Washington Üniversitesinde görev yaptı. Bu süreçte “Asya ve Yakın Doğu Dilleri ve Edebiyatı”, “Türk Dili ve Edebiyatı”, “İslam Düşüncesi”, “İslam Toplumu ve Medeniyetleri”, “Din Araştırmaları” ve “Tarih” bölümlerinde çeşitli kadrolarda bulundu. 2012 yılında Maryland Üniversitesi tarih bölümüne katılan Karamustafa hâlen bu bölümde profesör olarak görev yapmaktadır. Öğretim kariyeri boyunca “*Islam: Learning, Piety, and Practice*”, “*History of Iran in the Islamic Period*”, “*History of Sufism*”, “*Late Medieval Middle East*”, “*Middle Eastern History*”, “*Islam in the Medieval and Early Modern Mediterranean*”, “*The New Mediterranean Studies and Islam*”, “*Introduction to Islamic Civilization*”, “*Introduction to Judaism, Christianity, and Islam*”, “*Islamic Civilization*”, “*Islamic Religion: An Introduction*”, “*Theories of Religion*”, “*Islamic History (600-1200)*”, “*Islamic History (1200-1800)*”, “*Middle Eastern Islamic Literatures in Translation*”, “*Islam in Africa*”, “*Sufism: The Struggle with “Self” in Islam*”, “*Approaches to the Qur’an and Muhammad*”, “*Islamic Movements of Reform, Revival and Revolution*”, “*Islamic Religious Traditions*”, “*Judaism and Islam in Comparative Perspective*”, “*Soul, Self, Person in Judaism, Christianity and Islam*”, “*God’s Friends: Saints in Islam*”, “*Religion in Global Context*”, “*Islam and Modernity*”, “*Methods and Approaches in Islamic Studies*”, “*Understanding Islamic Rituals*”, “*Islam in Medieval Asia Minor*”, “*Islamic Legal Traditions*”, “*Islam in North America and Europe*”, “*Pre-Industrial Societies of the Medieval and Early Modern Eras*” ve “*Islam in the Medieval Mediterranean (1000-1500)*” başlıkları altında dersler vermiştir.³¹⁸

Akademik görevlerinin yanında *American Academy of Religion*, *American Association of Teachers of Turkic Languages*, *American Research Institute in Turkey*, *Middle East Studies Association*, *Association for Iranian Studies*, *Turkish Studies Association* gibi kurumlarda üye, yönetici ve/veya danışman olarak bulunmuştur.

Karamustafa, İslam tarihi ve tasavvuf tarihçiliği alanına önemli katkıları olan bir araştırmacıdır. Onun tarih yazımı yöntemi, tarihsel aktörlerin bağlamını ve dünya görüşünü anlama ve tarihsel kaynaklara eleştirel bir şekilde yaklaşma ihtiyacını vurgular. Yaklaşımının kilit yönlerinden biri,

³¹⁶ Ahmet T. Karamustafa, *Vâhidî's Menâkib-i Hvoca-i Cihân ve Ne'ice-i Cân: Critical Edition and Historical Analysis*, Ph.D., McGill University, 1986.

³¹⁷ “Ahmet Targon Karamustafa”, erişim: 09 Mayıs 2023, https://prabook.com/web/ahmet_targon.karamustafa/681703.

³¹⁸ “Curriculum Vitae - Ahmet T. Karamustafa”, 15 Nisan 2023, <https://umcp.academia.edu/AhmetKaramustafa/CurriculumVitae>.

incelenen zaman ve mekânın dini ve kültürel bağlamını anlamaya yaptığı vurgudur. Buna paralel olarak *Sufism: The Formative Period*'da mistik geleneklere bir tarihçi olarak bağlam merkezli yaklaşım gerektiğini şöyle aktarmaktadır: “Elbette ki her dini gelenek mistik ve ruhani boyutlar taşır; ama bu boyutların içerik ve anlamca birbirlerinden farklı olmadıkları ve değişmedikleri düşünülmemelidir. Yapılması gereken şey mistik ve ruhani düşünceyi belirli bağlamlar içinde keşfetmek, betimlemek ve analiz etmektir.”³¹⁹ Karamustafa, eylemlerini ve kararlarını anlamlandırmak için tarihsel aktörlerin dünya görüşünü şekillendiren dini-kültürel değerleri ve inançları anlamının önemli olduğunu savunmaktadır.

Karamustafa'nın yönteminin bir diğer önemli yönü de tarihsel kaynakları eleştirel bir şekilde incelemeye verdiği önemdir. Bu açıdan tarihsel kaynakların genellikle önyargılı ve eksik -bazen de kurgusal- olduğunu ve tarihçilerin bunları daha geniş tarihsel bağlam ışığında dikkatli bir şekilde değerlendirmeleri ve yorumlamaları gerektiğini savunmaktadır.³²⁰ Bu, kaynaklarda mevcut olabilecek varsayımların ve önyargıların sorgulanmasını ve tarihsel olaylara ilişkin çoklu bakış açılarının dikkate alınmasını içerir. Bu bağlamda etnografik tarihçilik metodunu da önemsemektedir. Örnek olarak dönemin entelektüellerinin kaleme aldığı metinlerin yanında halkın gözünden tarihi görmenin önemine vurgu yaparak yerel tipteki popüler dindarlığı önemsemektedir.³²¹ Bu bağlamda tasavvuf tarihine yönelik eserini kaleme almadan önce heterodoks hareketleri de çalışan Karamustafa'nın, Köprülü'nün (ö. 1966) “ortodoksiyi anlamak için heterodoksiyi dikkate almak gerektiği”³²² şeklindeki iddiasından etkilendiği de söylenebilir.

Karamustafa genel olarak tarihsel kaynakları eleştirel bir şekilde değerlendirirken ve yorumlarken, tarihsel olayları bağlamsallaştırmanın ve tarihsel aktörlerin dünya görüşünü anlamının önemini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, geçmişe dair daha nüanslı ve karmaşık bir anlayış sağlamayı ve tarihsel olayların basite indirgenmiş veya tek taraflı yorumlarından kaçınmayı amaçlamaktadır. Özetle tarih yazımı yöntemi, mevcut bilimsel söylemin eleştirel bir incelemesini, farklı bakış açılarının keşfedilmesini ve bulgularının tutarlı ve bilimsel bir şekilde sunulmasını içermektedir.

³¹⁹ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, trc. Nagihan Doğan, 2. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020, xii.

³²⁰ Rabiâtü'l-Adeviyye'yi incelerken, ondan bahseden erken dönem kaynakları arasındaki çelişkilere ve farklı figürleri anlatan hikâyelerin içi içe geçmesine örnekler verilmektedir. bk. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 7-8.

³²¹ “Interview with Ahmet Karamustafa, 2010”, *Sindhi Studies Group*, erişim: 11 Mayıs 2023, <https://sindh.hypotheses.org/120>.

³²² Semih Ceyhan, “Devletin Tasavvufu, Toplumun Tarikatı: İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Tasavvuf Tarih Yazımının Siyasal Açılımları”, *Tarihten Günümüze Süfi-Siyaset İlişkileri*, ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020, 520-521.

II. Eserler

Akademik ilgi alanlarının başında modernite öncesi dönemde Müslüman toplumların entelektüel ve sosyal tarihi, erken dönem tasavvuf, Anadolu’da tasavvuf anlayışı ve tasavvufî yapılar ve heterodoks ekoller gelen Karamustafa’nın çalışmaları da bu konular üzerine yoğunlaşmıştır. Akademik üretimi daha çok makale yazımı alanında olup sınırlı sayıda telif eseri bulunsa da yayınladığı kitapları tasavvuf akademisinde öncü ve etkili metinler olarak görülmüş ve dikkatle üzerlerinde durulmuştur. Makalelerinde işlediği konulara bakıldığında tasavvuf-Şia ilişkisi, velâyet ve kerâmet, Anadolu’da tasavvuf, Anadolu’da heterodoks yapılar, Anadolu’nun İslamlaşması ve Bektaşilik öne çıkmaktadır.³²³

*Vâhîdî’s Menâkıb-i Hvoca-i Cihân ve Neḫce-i Cân: Critical Edition and Historical Analysis*³²⁴

Doktora tezinin kitaplaştırılmış hâli olan bu çalışmada Karamustafa, 1522 yılında yazımı tamamlanan Vâhidî’nin (ö.?) *Menâkıb-ı Hâce-i Cihân*’ını ele almaktadır. Eserde 16. asırda Anadolu’da yaşayan derviş grupları sembolik bir dille hikâye edilerek anlatılmaktadır. Bu bağlamda hem bu grupların dış görünüşleri betimlenmiş hem de görüşleri aktarılmıştır. Karamustafa bu eseri merkez aldığı çalışmasının ilk bölümünde yazarın hayatını ele almış, takip eden bölümde eserin yapısını, edebi özelliklerini ve tarihini incelemiştir. Devam eden bölümde eserin ele aldığı on derviş grubu özetle açıklanmış ve tarihsel bağlamda analiz edilmiştir. Osmanlı coğrafyasında ana akım dışındaki tasavvufî gruplara yönelik Batı akademisindeki yayınların çok sınırlı olduğu düşünüldüğünde, Türkçe bir klasik kaynağın akademik metot ve dille analiz edilerek alana kazandırılması açısından çalışma önem arz etmektedir.

*God’s Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*³²⁵

Türkçeye de tercüme edilen³²⁶ bu eserde tasavvufun marjinal formları olarak görülen ekoller - ve özellikle Kalenderî ve Hayderîler- Türkçe, Arapça ve Farsça kaynaklar da incelenerek ele alınmıştır. Bu açıdan eser, ele alınan döneme ve gruplara yönelik önemli bir monografidir. Batı akademisindeki tarikatlara yönelik çalışmalar büyük oranda 1500’lü yılları kendisine başlangıç noktası seçerken bu çalışma, “sapkın toplumsal feragat” olarak tanımladığı yeni bir dindarlık formunun ortaya çıktığı iddiasıyla 1200-1550 arasındaki döneme odaklanmıştır. Karamustafa bu dindarlık formunu tasavvufî züht anlayışıyla anarşist bireyciliğin sentezi olarak okumaktadır. İslam’ın ameli öğretilerinin

³²³ “Curriculum Vitae - Ahmet T. Karamustafa”, 2-4.

³²⁴ Ahmet T. Karamustafa, *Vâhîdî’s Menâkıb-i Hvoca-i Cihân ve Neḫce-i Cân: Critical Edition and Historical Analysis*, Massachusetts: The Department of Near Eastern Languages & Civilizations Harvard University, 1993.

³²⁵ Ahmet T. Karamustafa, *God’s Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.

³²⁶ Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları: İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, trc. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

reddedildiği, kişinin bedeninde ve giyiminde radikal tutumlar takındığı, sosyal hayatta ise dilencilik ve gezginlik gibi hususların öne çıkartıldığı bu anlayış kurumsal tasavvufa yönelik bir eleştiri olarak da okunmuştur. Eserin esas aldığı kaynakların ortaya koyduğu çerçeveye ve yorumlamalarına olan sadakati, tarihsel ve kültürel bağlamın ihmal edilmesine yol açmış gözükmektedir. Kaynakların, ele alınan gruplara büyük ölçüde muhalif olmaları da kuşatıcı bir anlatıya imkân vermemektedir.

III. *Sufism: The Formative Period*³²⁷

Karamustafa, bu çalışmasıyla Batı akademik literatüründe tasavvufun teşekkül dönemine yönelik kitap boyutundaki ilk monografiyi kaleme almış olup, İslam'ın erken dönemlerindeki mistik akımların ortaya çıkış, yayılış ve gelişim süreçlerini incelemektedir. Tasavvuf tarihinin 9. ve 12. yüzyıllar arasındaki dönemi hakkında -yazıldığı tarihlerde- bu şekildeki hususi bir çalışma bulunmadığından, kitap alanda dikkat çekmiştir. Tarihselci metotla kaleme alındığı belirtilen çalışmada tasavvufun doğru bir tarihsel bağlama yerleştirilmesi amaçlanmıştır.³²⁸ Kitapta, ilgili döneme yönelik kaleme alınan önceki çalışmalar analitik bir yöntemle sentezlenmeye ve tarihselci bir tarih yazımı metoduyla incelenerek bir bağlam içerisinde aktarılmaya çalışılmıştır.³²⁹ Bağdat merkezli bir tasavvuf tarihi okuması görülen kitapta, tasavvufun farklı sosyal sınıfları kapsayıcı bir söylem oluşturmasına dikkat çekilmiştir. Halk dindarlığı/popüler dindarlık kavramı üzerinde de önemle durulmuş ve tasavvufun yaygınlık bulmasında bu dindarlık modeliyle birlikteliğini öne çıkartmıştır. Bu hususta Karamustafa, Horasan tasavvuf anlayışının öne çıkışı ve sonraki dönemlerde tasavvufun ana akım İslam'a yakınlaşması sürecinde melâmet anlayışının etkisini önemle vurgulamaktadır.³³⁰ Bu açılarından uzun bir tarihsel dönemi ele alan, çok derinlikli ve karşılaştırmalı okumalara yer vermemiştir. Bununla birlikte Karamustafa bu çalışmasında kendi bakış açısını da katarak belirli bir dönemi ve belirli bir coğrafyayı merkeze alan bir tasavvuf tarihi kaleme almıştır.

Kronolojik bir biçimde sıralanan altı bölümden oluşan eserin her bölümü tasavvufun gelişiminde bir aşamayı esas alırken önemli kişi ve metinlere de odaklanmaktadır. “*The Sufis of Baghdad/Bağdat Sûfileri*” başlıklı ilk bölüm³³¹ 9. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'taki orta sınıf şehirliler arasında zâhidane bir tavırdansa içsel yönelimi esas almaya dönüşen mistik bir tutumun ortaya çıkış sürecini ele almaktadır. Bu mistik hareketin sosyal ve entelektüel bağlamı Ebû Sâid el-Harrâz

³²⁷ Ahmet T. Karamustafa, *Sufism: The Formative Period*, California: University of California Press, 2007; Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, trc. Nagihan Doğan, 2. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020; Çalışmamızdaki atıf ve dipnotlarda Türkçe tercüme metin esas alınacaktır. Eser üzerine yapılmış karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. Abdullah Taha Orhan, “Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 41 (31 Ocak 2019): 171-182.

³²⁸ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, xii.

³²⁹ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, xiii.

³³⁰ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 215.

³³¹ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 1-44.

(ö.890), Ebü'l-Hüseyin en-Nürî (ö. 980) ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin yaşamları ve öğretileri üzerinden incelenmektedir. Bu bölüm, erken dönem tasavvufunun terminolojileri ve kavramlarının incelenmesi açısından da zengindir. Son kısımda ise -Karamustafa'nın, Ehl-i Hadis geleneği ile sufilerin yakınlaşmasını sağladığı iddiasına temel olan- fıkıh ve kelam geleneğine yakınlaşan bir tasavvufi söylemin oluşumu üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölüm³³² “*Mystics Outside Baghdad/Bağdat Dışındaki Mistikler*” başlığı altında Orta Asya, İran ve Aşağı Irak coğrafyalarındaki sufi olarak tanınmayan mistik grupların ortaya çıkışı incelenmektedir. Bu dönemin önde gelen iki ismi Sehl et-Tüsterî (ö. 896) ve Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 932) hayatı ve görüşlerinin ayrıntılı bir biçimde işlendiği bu bölümde son olarak Nişâbur merkezli melâmet ekolü ele alınmaktadır. Bölümde zaman içerisinde ana akım tasavvuf anlayışının merkezine yerleşecek temalara da değinilmektedir. Bu bağlamda tasavvufi kavram ve ıstılahların çok erken dönemde, önde gelen sufilerin söz ve metinlerinde ortaya çıkıp yaygınlık kazandığı görülmektedir. “*The Spread of Baghdad Sufism/Bağdat Sûfiliğinin Yayılması*”nı ele alan üçüncü bölümde,³³³ tasavvufun - yeni bir dindarlık modeli olarak- Bağdat çevresinden İslam coğrafyasının taşrası diyebileceğimiz kısımlarına yayılışı sürecindeki dinî, siyasi ve toplumsal bağlama odaklanılmaktadır. İbn Meserre (ö. 931), Nifferî ve Sülemî üzerinden, yerel bir gelenek olarak ortaya çıkan melâmet tavrının, Kerrâmî ekolün etkisinde Bağdat tasavvufu ile birleşmesi ve sonuçları incelenmektedir. Yine dönemin toplumsal ve entelektüel bağlamını ortaya koymak amacıyla Serrâc'ın (ö. 988) *Lüma*'ı ve Kelâbâzî'nin (ö. 990) *Tarruf*'u üzerinde durulmaktadır.

Dördüncü bölüm³³⁴ “*Specialised Sufi Literature/Tasavvuf Yazınının Doğuşu*” başlığı altında tasavvuf literatürüne yönelik bir inceleme ve sınıflandırmayı içermektedir. 10. yüzyılda normatif bir tasavvuf anlayışının oluşmasında mutasavvıfların bilinçli bir şekilde giriştikleri bu sürecin etkisini öne çıkaran Karamustafa literatürü genel değerlendirmeye yönelik eserler ve biyografik derlemeler şeklinde ikiye ayırmaktadır³³⁵ ve bu eserlere yönelik sınıflandırma esaslı kullanışlı bir tabloya da yer vermiştir.³³⁶ Bölümün devamında normatif tasavvufu ortaya koyan eserler olarak Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 996) *Kûtü'l-kulûb*'u ve Gazzâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn*'i üzerinde durulmuştur. Genel itibariyle bölümde, zikredilen metinlerin ve bu çevrede oluşan literatürün yardımıyla tasavvufun İslami ilimler geleneğiyle yakınlaştığı ve böylece makbul bir dindarlık formu hâline geldiği savunulmaktadır.

³³² Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 45-68.

³³³ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 69-100.

³³⁴ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 101-140.

³³⁵ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 104.

³³⁶ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 105-108.

“*Formation of Communities/Sûfi Cemaatlerin Teşekkülü*” başlıklı beşinci bölüm³³⁷ tasavvufi bir topluluğun başındaki kişi olarak şeyh ve azizler/veliler kültürü üzerinde durarak, sufi grupların oluşumu ve doğasını ele almaktadır. Karamustafa'nın bölümdeki temel iddiası halk arasında gelişen velilik/azizlik konseptinin, tasavvufi gruplara liderlik eden mürşidin daha otoriter hâle gelmesi ve kurumsallaşma süreciyle paralellik arz ettiğidir. 10. yüzyıl itibariyle mürid-mürşit ilişkisinin doğasının, öğretimden terbiye yönüne kaydığını belirten Karamustafa bu süreci tasavvuf literatürü üzerinden örneklerle delillendirmektedir. Bu değişim ve buna paralel -silsile, icazet, cübbe ve tâc gibi- tasavvufi tema ve ritüellerin de bu yönde gelişiminin sosyal, kültürel ve ekonomik temelleri üzerinde duran Karamustafa, bu sürecin sonunda tasavvufun belirli bir sosyal gruba hitap eden bir dindarlık modeli olmaktan çıkıp halkın tamamını kapsayan bir forma büründüğünü iddia etmektedir.

Son bölüm³³⁸ “*Sainthood Triumphant/Erenlerin Zaferi*” başlığı altında, ele alınan dönemin sonunda sufilerin İslam toplumunda makbul ve meşru konuma gelişlerine işaret etmektedir. Sufi üstatların “halk velisi” şeklinde algılanmaya başlamasının ve türbeleri çevresinde gelişen sosyal yapılara intibakın tasavvufun yayılım ve benimsenmesinde kritik olduğunu ifade eden yazar, Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr (ö. 1049) ve Ahmed-i Câmî (ö. 1049) örnekleri üzerinden bu duruma örnek vermektedir. Ebû Sa'îd örneğinde Nîşâbur bölgesinin manevi iktidarının kendisinde olduğu kabulü ve Selçuklu idarecilerine yönelik manevi bir desteği olduğu inancı aktararak, bu toplumsal algının türbeyi fiili olarak yöneten şeyh ailesince sosyal bir güç olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Benzer şekilde Ahmed-i Câmî merkezli bir inancı da ele alan yazar, üstün bir veli portresi çizen *Makâmât-ı Jendepîl* üzerinden bir sosyal insanın gerçekleştiğini iddia etmektedir. Ahmed-i Câmî için de devrinin siyasi idarecileri üzerinde koruyucu bir veli olduğu inancı taşınmış, bölge halkından müntesipleri için şefaatçi addedilmiştir. Sûfi anlatılarında sıkça rastlanan meczup karakterine de değinen yazar bu kavramın da 11. asırdaki velayet ve veli kültürü etkileşiminin sonuçlarından olabileceği değerlendirmesinde bulunmuştur. Yine bu dönemde sufi şeyhlerin halka açık vaazlara yönelmesinin görünürlük açısından önemli bir gelişme olduğu, Ahmed el-Gazzâlî (ö. 1126) ve Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 1166) gibi isimlerin halk nezdinde bu yolla şöhret buldukları aktarılmaktadır. Bölümün ikinci kısmında ise “ibâhîlik” kavramı üzerinde duran yazar sûfi gruplara yönelik eleştiriler ve verilen cevaplar üzerinde durmuştur.

Karamustafa, -çalışmasının girişinde belirttiği şekilde³³⁹- tarihsel kurguyu oluştururken ağırlıklı olarak güncel tarihsel araştırmaları sentezlemektedir. Bu anlamda en fazla istifade ettiği isimler arasında Nasrullah Pürcevâdî, Bernd Radtke, Fritz Meier ve Richard Gramlich (ö. 2006) zikredilmektedir.

³³⁷ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 141-174.

³³⁸ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 175-210.

³³⁹ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, xiii.

Zikredilen isimlerin metinlerinden yararlanırken bazı görüşlerine yönelik eleştirilere de yer vermesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda körü körüne bir geleneğin takipçiliğini yapmayı, okumalarında ihtiyatlı davrandığı ifade edilmelidir. Tasavvuf geleneğinin inşasında biyografik metinlerin önemine de dikkat çekmektedir. Tasavvuf klasikleri üzerine derinlemesine bir inceleme ve analitik okuma yaparak metin kurgusunda ve çıkarımlarında bu eserlere referanslar vermesi de birincil ve ikincil kaynakları dikkatle sentezlediğini göstermektedir.³⁴⁰

Karamustafa, giriş bölümünde belirttiği hedefi yerine getirmiş ve okura “tasavvufun erken dönem tarihinin kapsamlı ve güncel bir bağlamsallaştırmasını” sağlamıştır. Yer yer bunun ötesine geçerek sosyal tarih perspektifiyle de okumalar sunmuş ve tasavvufun gelişimindeki anahtar kavramların oluşum süreçlerini anlamlandırmaya çalışmıştır. Tasavvuf üzerine kaleme alınmış çok sayıda metnin, onun gelişimini, siyasi bağlam veya toplumsal olaylar gibi dış olaylardan etkilenmeyen, bir boşlukta meydana gelmiş gibi göstermesini eleştirerek, bu çalışmaların birçoğunda özcü/*essentialist* ve bağlamdan koparılmış bir anlatı olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda Karamustafa, tasavvufun ilk yüzyıllarının tarihselci bir eleştirisini toplumsal bir bağlam içinde incelemeyi amaçlamıştır. Eser bir kutsallık anlayışının İslam dünyasının ritüel, kültürel ve sosyal dokusundan nasıl doğduğuna dair tarihsel-analitik bir bakış açısı sunmaktadır.

E. Alexander D. Knysh

I. Biyografi

Alexander Dmitrievich Knysh 1957 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Sasovo şehrinde doğdu. Lisans ve yüksek lisans eğitimini 1974-1979 yılları arasında Leningrad/St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu/Şarkiyat Araştırmaları Bölümünde Arap Edebiyatı ve Kültürü alanında tamamladı. Doktora eğitimini ise 1980-1986 yıllarında SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde Anas B. Khalidov³⁴¹ (ö. 2001) danışmanlığında İslami İlimler alanında aldı. Doktora sürecinde aynı kurumda araştırma görevlisi olarak akademik kariyerine başlayan Knysh, 1988 yılına kadar bu görevde kaldı. 1986-1989 yılları arasında Sovyet misyonunun bir parçası olarak tarihi ve arkeolojik araştırmalar amacıyla Güney Yemen'de bulundu. 1991 yılında Amerika'ya gidene kadar St. Petersburg Din ve Felsefe Koleji ile Leningrad Devlet Üniversitesi bünyesinde Ortadoğu tarihi, İslam

³⁴⁰ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 221-233.

³⁴¹ St. Petersburg Devlet Üniversitesi'nde Profesör olarak bulunmuş ve Rus Bilimler Akademisi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü Başkanı olarak görev yapmıştır. *Encyclopedia Iranica*'ya önemli katkılarda bulunmuş İslam bilim tarihi üzerine çalışmaları olan bir akademisyendir.

medeniyeti tarihi ve İslami İlimler alanında dersler verdi.³⁴²

Princeton, Washington ve North Colorado üniversitelerinde kısa süreli görevlerin ardından 1994 yılında, bugün hala İslami İlimler profesörü olarak bulunduğu Michigan Üniversitesinde göreve başlamıştır. 1997-1998'de İngiltere'de bulunan Exeter Üniversitesi Arap ve Orta Doğu Çalışmaları Bölümünde Sharjah İslam Araştırmaları Kürsüsünde bulundu. Öğretim kariyeri boyunca “*History of the Modern Middle East*”, “*Introduction to Qur’anic Arabic*”, “*Islamic Civilization: From the Rise of Islam to Present*”, “*History of Western Civilization: Since 1600*”, “*Introduction to Islam*”, “*Islam and Europe: Myth and Reality*”, “*Islamic Theology and Law*”, “*Qur’an and Its Interpretations*”, “*Classical Islamic Civilization*”, “*Themes in Middle Eastern History*”, “*Islamic Mysticism: Sufism in Time and Space*”, “*Classical Islamic Texts*”, “*Issues in Islamic Studies*”, “*Islamic Intellectual History*”, “*Classical Arabic Literature*”, “*Qur’anic Studies*” ve “*Islamic Movements in Comparative Perspective*” başlıkları altında dersler vermiştir.³⁴³ Akademik görevinin yanında Knysh, *Encyclopaedia of Islam*’ın üçüncü edisyonunun yayın kurulunda Tasavvuf bölümü editörlüğü, *The Encyclopedia of Islamic Mysticism* projesinin baş editörlüğü ve *Journal of Sufi Studies* danışman kurulu üyeliği yapmaktadır.³⁴⁴

Kendini tasavvuf araştırmaları alanında uzmanlaşmış bir İslamolog olarak tanımlayan Knysh’in akademik ilgi alanları arasında tasavvuf, Kur’an araştırmaları, kelim, felsefe ve hukuk düşüncesi tarihi ile çağdaş Müslüman ve İslamcı hareketlerin karşılaştırılmalı incelemeleri öne çıkmaktadır.³⁴⁵

Knysh’in tarih yazımı yöntemi üç ana noktada özetlenebilir. Öncelikle herhangi bir tarihsel olayı veya olguyu anlamak için, meydana geldiği daha geniş tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamı anlamının gerekli olduğuna inanmaktadır. Bu yöntem zamanın siyasi, ekonomik ve sosyal koşullarının yanı sıra dinî ve entelektüel iklimin incelenmesini içerir. Böylelikle Knysh, olayların meydana geldiği tarihsel ve kültürel bağlamın yanı sıra kaynakların önyargılarını ve gündemlerini anlayarak bağlamsallaştırmanın önemini vurgular. Bunun yanında tam bir tarih anlayışının, farklı sosyal grupların, bireylerin ve ideolojilerin bakış açılarını da içeren çoklu bakış açılarını hesaba katmayı gerektirdiğini savunmaktadır. Bu, tarihçilerin olayları ve olguları hem güçlülerin hem de dışlanmışların bakış

³⁴² “Alexander Knysh CV | University of Michigan - Academia.edu”, erişim: 27 Nisan 2023, <https://umich.academia.edu/AlexanderKnysh/CurriculumVitae>.

³⁴³ “Alexander Knysh CV | University of Michigan - Academia.edu”.

³⁴⁴ “Alexander Knysh | Wilson Center”, erişim: 27 Nisan 2023, <https://www.wilsoncenter.org/person/alexander-knysh>.

³⁴⁵ “Showing Sufism in all its complexity. Alexander Knysh on the new Handbook of Sufi Studies series”, *Brill Blog*, erişim: 27 Nisan 2023, <https://blog.brill.com/display/post/interview/showing-sufism-in-all-its-complexity.-alexander-knysh-on-the-new-handbook-of-sufi-studies-series.xml>.

açılarından incelemeye ve hem egemen kültürün hem de onun içindeki alt kültürlerin bakış açılarını dikkate almaya istekli olmaları gerektiği anlamına gelir. Son olarak Knysh, tarihçilerin kendilerini yalnızca tarihsel metinleri ve kaynakları incelemekle sınırlamamaları gerektiğine, aynı zamanda tarihsel olaylara ve olgulara ilişkin daha incelikli ve kapsamlı bir anlayış kazanmak için antropoloji, sosyoloji, edebiyat çalışmaları ve dini çalışmalar gibi diğer disiplinlerden de yararlanmaları gerektiğini belirtmektedir. Bu yaklaşımın, tarihsel olayların meydana geldiği sosyal, kültürel ve politik bağlamı daha derinden anlamak için gerekli olduğuna inanmaktadır. Knysh'in yönteminin bir başka önemli yönü de tarihsel anlatıları şekillendirmede dil ve edebiyatın rolüne gösterdiği ilgidir. Bir toplumun kültürel ve entelektüel tarihini anlamak için dil ve edebiyatın temel araçlar olduğunu savunurken; tarihçilerin, belirli bir zaman ve yerin dilini ve edebi geleneklerini analiz ederek, orada yaşayan insanların değerleri, inançları ve tutumları hakkında daha sağlıklı fikir edinebileceklerini öne sürmektedir.

Genel olarak, Knysh'in tarih yazımı yöntemi, tarihsel olayları ve fenomenleri anlama ve yorumlamada bağlamsallaştırmanın, çoklu bakış açısının ve disiplinlerarasılığın önemini vurgular. Bununla birlikte eleştirel analize bağlılık ve tarihsel anlatıları şekillendirmede dil ve edebiyatın rolünün farkında olma gibi hususlarla geçmiş hakkında daha incelikli ve kapsamlı bir anlayış kazanılabileceği, aşırı basit veya taraflı yorumlardan sakınmanın mümkün olabileceğini ifade eder.

II. Eserler

Knysh'in akademik ilgi alanlarına bakıldığında başta tasavvuf olmak üzere İslam düşüncesi tarihi, İslam medeniyetleri tarihi ve İslam coğrafyalarında yaşam gibi konular görülmektedir. Makalelerini kaleme aldığı konular arasında Batı'da İslam araştırmaları, Kafkasya'da İslam ve tasavvufun tarihi ve bugünü, Yemen'de tasavvuf tarihi ve çağdaş tasavvufi hareketler, erken dönem tasavvuf tarihi, İbnü'l-Arabî ve tasavvuf anlayışı, Vahhâbilik ve tasavvufi kavramlar yer almaktadır.³⁴⁶ Telif eserlerinde de benzer şekilde tasavvuf merkezde olmak üzere farklı konularda metinler de kaleme aldığı görülmektedir.

*Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam*³⁴⁷

Knysh bu çalışmasında, vefatından sonraki üç yüzyılda (13-15. yy) İbnü'l-Arabî'nin destekçilerinin ve muhaliflerinin kimler olduğuna, konuya dair bilgileri nereden aldıklarına ve niçin buldukları pozisyonu almaları gerektiği üzerinde incelemelerde bulunmaktadır. Fikirleri etrafındaki hararetli tartışmalar incelenirken, tarafların kullandıkları söylemsel stratejiler ve argümanlar, peşinde

³⁴⁶ "Alexander Knysh CV | University of Michigan - Academia.edu", 8-10.

³⁴⁷ Alexander D. Knysh, *Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam*, New York: SUNY Press, 1999.

oldukları gizli gündemleri ve konunun İslam dünyasındaki sürekliliğinin nedenleri ortaya konmaktadır. Knysh, bunu yaparken de özellikle ikincil literatürü, birincil kaynaklarla karşılaştırarak ele almaktadır. Bu bağlamda daha çok Memlûk Mısır'ında kaleme alınmış metinleri merkeze alırken Yemen, Kuzey Afrika ve Semerkant bölgesinden çalışmalara da yer vermektedir.

***Judaism, Christianity and Islam: A Sourcebook*³⁴⁸**

Michigan Üniversitesinde verilen dinler tarihi dersleri için ders kitabı olarak tasarlanmış bu eser, belirlenen temalar bağlamında üç İbrahimi geleneğin karşılaştırmalı okumasını amaçlamaktadır. Her inanç geleneği için, kutsal metinler, kutsal varlıklar, kutsal zamanlar ve kutsal mekânlar şeklinde alt başlıklara yer verilen eserin İslam'a ayrılan kısmı Knysh tarafından kaleme alınmıştır. Eser, üç büyük inanç grubunu birincil kaynak materyallerin ışığında lisans seviyesinde özet bir biçimde anlatmasıyla din ve karşılaştırmalı teoloji çalışmaları açısından önem arz etmektedir.

***Al-Qushayri's Epistle on Sufism*³⁴⁹**

Tasavvuf literatürü içerisinde tanınırlık ve yaygınlık açısından ilk sırada zikredilebilecek metinlerden olan Kuşeyri'nin (ö. 1072) *er-Risâle* adlı eserinin İngilizceye çevirisi olan bu çalışma Knysh'in bu dildeki ilk tercüme metnidir. Eser, dipnotlarda yer alan açıklamalar ve birkaç Arapça neşrin karşılaştırılarak tercümesi göz önüne alındığında nitelik açısından salt çeviri metin olmanın ötesine geçmektedir. Tercüme sırasında, eserin Richard Gramlich tarafından yapılan Almanca çevirisinden³⁵⁰ çokça istifade ettiğini belirten Knysh, İngilizceye yapılan ve Rabia Harris ve Barbara von Schlegell'e ait ilk iki çevirinin³⁵¹ yetersiz ve hatalı olduğunu ifade etmektedir. Eser kullanılan dil ve üslup açısından hem akademik hem de normal okuyucuya hitap etmektedir.

***Islam in Historical Perspective*³⁵²**

Knysh'in bu eseri, bir ders kitabı mahiyetinde kaleme alınmış olup okuyucuya genel İslam tarihi portresi sunmayı amaçlamaktadır. Kitap kronolojik bir seyir izlemekte ve tematik bir yapıyı barındırmaktadır. İslam öncesi Arap yarımadasından başlayarak bugüne ulaşan dönem sosyal, kültürel, entelektüel, siyasi, dini her açıdan ele alınarak aktarılmaya çalışılmıştır. Sadece siyasi olaylar ele alınmamış, onları tetikleyen dini ve toplumsal gelişmelere yer verilerek etraflıca bir anlatı

³⁴⁸ Alexander D. Knysh v.dğr., *Judaism, Christianity and Islam: A Sourcebook*, Iowa: Kendall Hunt Publishing, 2007.

³⁴⁹ Abu 'l-Qasim Al-Qushayri, *Al-Qushayri's Epistle on Sufism*, trc. Alexander D. Knysh, Reading: Garnet Publishing, 2007.

³⁵⁰ Richard Gramlich, *Das Sendschreiben al-Quşayrîs über das Sufitum*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1989.

³⁵¹ Qushayri - Schlegell, *Principles of Sufism*; Abu'l Qasim Abd al-Karim bin Hawazin al-Qushayri, *The Risalah: Principles of Sufism*, trc. Rabia Harris, Kazi Publications, Inc., 2002.

³⁵² Alexander D. Knysh, *Islam in Historical Perspective*, New Jersey: Pearson, 2011.

oluşturulmuştur. Sanat tarihi, kadının konumu, modernitenin etkisi, çağdaş akımlar ve küresel cihat gibi başlıkların da yer aldığı eser, İslam'ı sosyal ve politik bir güç olarak ele alırken aynı zamanda Müslümanların ibadet pratiklerini, sanatsal yaratıcılığını ve gündelik varoluş yapılarını da ele almaktadır. Bu tarihsel anlatı sırasında çok sayıda anekdot ve birincil kaynaklardan doğrudan alıntı ve aktarımlara yer verilmektedir.

Dreams and Visions in Islamic Societies³⁵³

Bu çalışmada İslam geleneğinde ve tasavvuf metinlerinde rüyanın yeri incelenmektedir. Modern öncesi dönemden günümüze kadar İslam toplumlarında rüyaların ve görülerin yerine dair geniş kapsamlı bir değerlendirme olarak nitelendirilebilecek bu kitapta İslam tarihinden örnekler de yer almaktadır. Okuyucu, farklı tarihsel dönemlerde yaşayan çok çeşitli entelektüel ve sosyal geçmişlere sahip Müslümanların deneyimlediği ve tarif ettiği rüyalar ve görülerle tanışmaktadır. İlk bölümde sufi olmayan isimlere yer verilirken, ikinci bölüm mutasavvıflara ayrılmıştır. Böylelikle eser İslam geleneğinde Ehl-i sünnet, Ehl-i hadis, Şia ve mutasavvıfların rüyaya bakışlarını topluca gözlemleme imkânı sunmaktadır.

III. Islamic Mysticism: A Short History³⁵⁴

Eser başlangıcından yirminci yüzyıla kadar tasavvuf tarihine dair tematik bir inceleme yapmaktan ziyade alanla ilk defa karşılaşmış okur için derli toplu bir tarihsel anlatı sunmayı amaçlamaktadır. Knysh, çalışmasını o güne kadar yapılan araştırmaların güncellenerek bir araya getirilmesi ve eksik kalan kısımların tamamlanması amacıyla kaleme aldığını ifade etmektedir.³⁵⁵ Bu bağlamda Batı akademisinde kendisinden önce benzer mahiyette eser kaleme alan isimlere de yer vermektedir. Daha önce kaleme alınan tasavvuf tarihleri arasında Schimmel³⁵⁶ ve Baldick'in³⁵⁷ metinlerini öne çıkaran Knysh'in bu seçimi, kendi tarih yazımı tavrıyla da uyuşur gözükmektedir. Zikredilen iki ismin çalışması da Arap dili ve coğrafyasının merkeze alındığı tasavvuf tarihi araştırmalarının sonrasında kaleme alınan, Hint ve Fars kültürüne de dikkat çekerek konularına dahil eden metinlerdir. Knysh de bu çalışmasında daha önce ihmal edildiğini iddia ettiği Kafkaslar, İslam

³⁵³ Özgen Felek - Alexander D. Knysh, *Dreams and Visions in Islamic Societies*, New York: State University of New York Press, 2013.

³⁵⁴ Alexander Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History*, Boston: Brill Academic Publishing, 2000; Kitap iki defa Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda dipnot ve alıntılarda Nurullah Koltaş tercümesi esas alınacaktır. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, trc. İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, 2011; Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, trc. Nurullah Koltaş, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

³⁵⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 14-15.

³⁵⁶ Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*.

³⁵⁷ Julian Baldick, *Mystical Islam: An Introduction to Sufism*, New York: NYU Press, 1989.

coğrafyasının merkezi beldeleri ve Kuzey Afrika bölgelerine de odaklanacağını ifade etmektedir.³⁵⁸ Eserin genel akışına bakıldığında tarihsel bağlamı okura vermeyi amaçlayan ve kronolojik akışa dikkat eden sentetik bir metin olduğu görülmektedir.

Kendisinden önceki araştırmacıların daha çok tasavvufun pratik yönü üzerinde durduğunu belirten Knysh, çalışmasında tasavvufun geliştiği tarihsel sosyal ve politik bağlamlara ve süreçlere değinerek bir tasavvuf tarihi anlatısı kurmak istediğini aktarmaktadır. Bunu yaparken de önde gelen sufilerin, toplumun ve yöneticilerin dini anlayışlarına ne şekilde etki ettiklerini göstermektedir. Amacının basit bir zühd geleneği olarak doğan tasavvufun, zaman içerisinde etkili ve kompleks bir yapıya dönüşmesine dair anlaşılır bir anlatı sunmak olduğunu belirtmektedir.³⁵⁹ Kitabın yazılma gayesi de göz önünde bulundurulduğunda, Knysh alanın uzmanları arasında sürmekte olan tartışmaların ayrıntılarına girmekten kaçınacağını -bunun okura bir şey katmayacağını savunarak- söylemiştir.³⁶⁰ Knysh tasavvuf tarihine yönelik *essentialist*/özcü okumanın da hatalı bir yaklaşım olacağını savunmaktadır. Bu şekildeki tarih ötesi ve değişmez bir özü öne çıkararak anlatıların yanıltıcı ve çarpıtma amaçlı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre tarihsel bağlama bağlı olarak tasavvuf sürekli bir değişim içerisinde olmuş ve bu süreci bizzat sufilerin kendileri üstlenmiştir. Bu süreçte fikrî sürekliliğin varlığını kabul etmekle birlikte değişmez bir öz iddiası yazar tarafından akademik bir yaklaşım görülmemektedir.³⁶¹

Eser on bölümden oluşmaktadır. Kitabın planına bakıldığında kronolojik bir ilerleyiş söz konusu olmakla birlikte, bu bölümlerde ve devamında konusal ve tarihsel girişkenlikler bulunduğu görülmektedir. Sonraki başlıkta önceki dönem ve coğrafyanın kısmen yer aldığı örnekler mevcuttur. Bölümlerde ele alınan konular bağlamında bölgesel farklılıklar ve doktrinsel özelliklere dikkat çekilmektedir. Bütünsel olarak bakıldığında hacim açısından çalışmanın ilk yarısı şeklinde ifade edebileceğimiz ilk yedi bölüm, net bir dönemselleştirme yapılmadan Hasan el-Basrî'den (ö. 728) başlayarak İbnü'l-Arabî'ye (ö. 1240) kadar bir anlatı sunmaktadır. Bu kısımda “*The Beginnings/Başlangıç*”, “*Asceticism and Mysticism in Western Provinces: Syria and Egypt/Batı Vilayetlerinde Zühd ve Tasavvuf: Suriye ve Mısır*”, “*The Sufism of the Baghdad School/Bağdat Tasavvuf Ekolü*”, “*The ‘Intoxicated’ Mysticism of al-Bistami and al-Hallaj/Bâyezîd ve Hallâc’ın ‘Sekk’i Esas Alan Tasavvufu*”, “*Ascetic and Mystical Movements in Basra and Khurasan/Basra ve Horasan'daki Zühd ve Tasavvuf Hareketleri*”, “*The Systematization of the Sufi Tradition/Tasavvuf Geleneğinin*

³⁵⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 15.

³⁵⁹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 14-15.

³⁶⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 15.

³⁶¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 317.

Sistemleştirilmesi” ve “*Sufism As Literature and Metaphysics: The Grand Masters of Mystical Poetry and Philosophy*/Edebiyat ve Metafizik Olarak Tasavvuf: Tasavvufi Şiir ve Felsefenin Büyük Üstatları” şeklindeki başlıklar altında geleneğin başlangıcı, erken dönem şahsiyetler, kademeli kurumsallaşma ve metafizik geleneğin ifade biçimleri gibi hususlar incelenmektedir.

İlk bölüm isimlendirme meselesiyle başlamış ve ilk zahidlerin hayatı ve görüşleriyle devam etmiştir. Bu bölümde vurgulanan husus ilk dönemden itibaren şahıs bazında başlayarak fikri ve yaklaşımsal çeşitliliğin görüldüğüdür. Bu şekilde yazar, İslam topraklarında gelişen *ascetism* ve *mysticism* geleneği için net bir tanımlama yapmanın güçlüğüne ortaya koymaktadır.³⁶² İkinci bölümde İslamlaşma öncesinde de önemli mistik ve ilmi geleneklerin hüküm sürdüğü Mısır ve Suriye topraklarındaki tasavvuf anlayışın mahiyeti ve kökleri Dârânî (ö. 830) ve Zünnûn (ö. 859) üzerinden ele alınmaktadır.³⁶³ Kitabın üçüncü bölümünde Muhâsibî (ö. 857), Cüneyd (ö. 910) ve Harrâz (ö. 899) üzerinden Bağdat tasavvuf ekolü anlatılmaktadır. Burada yazar Cüneyd-i Bağdâdî merkezli bir ekol resmetmektedir. Bununla birlikte diğer isimlerin tavırlarının da büyük oranda bu geleneği şekillendirmede etkili olduğu ifade edilmektedir.³⁶⁴ Bâyezid Bistâmî (ö.848) ve Hallâc’ı (ö. 922) konu edinen dördüncü bölüm zikredilen isimler bağlamında sekr kavramına odaklanmaktadır. Bu isimlerin anlayış ve söylemlerinin Bağdat ekolünün fena anlayışını şekillendirdiği aktarılmaktadır.³⁶⁵

Basra ve Horasan’daki tasavvuf ve zühhd hareketlerine değinen beşinci bölümde İbn Kerrâm (ö. 869), İbn Meserre, Tirmizî ve Nifferî (ö.977) gibi bölgede yaşamış ve bölgenin tasavvuf anlayışını şekillendirmiş önemli isimlerine değinilmektedir. Özellikle Kerrâmiyye ve Melâmetiyye üzerinde duran Knysh, tasavvufun 9. ve 10. asırlardaki gelişimi ve yayılımını incelemektedir.³⁶⁶ Altıncı bölüm yazarın önceki bölümlerde temelini inşa ettiği tasavvuf anlayışının sistemleşme sürecine dikkati çekmektedir. Yine bu bölümde 10. ve 11. asra kadar kaleme alınan tasavvuf klasikleri olarak zikredilebilecek eserlerin kurucu metinler olarak telakkisi ve tasavvufun meşruiyetini sağlama işlevi üzerinde durulmuştur.³⁶⁷ Knysh’e göre, Bağdat merkezli ortaya çıkan bu gelenek Türkistan coğrafyasında son hâlini almıştır. Yedinci bölümde tasavvuf edebiyatı ve nazariyesi üzerinde durulurken Attâr, Mevlânâ, Molla Câmî (ö. 1492) ve İbnü’l-Arabî’nin tasavvufi anlayışlarına değinilmektedir.³⁶⁸

Sekizinci ve dokuzuncu bölümler “*Unity and Diversity in Sufism The Rise of the*

³⁶² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 19-45.

³⁶³ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 49-55.

³⁶⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 57-77.

³⁶⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 79-94.

³⁶⁶ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 101-127.

³⁶⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 129-157.

³⁶⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 160-175.

Tariqas/Tasavvufta Birlik ve Çeşitlilik: Tarikatların Doğuşu” ve “*Sufi Institutions in Regional Contexts Over the Last Six Centuries/Son Altı Asırda Yerel Tasavvufi Kurumlar*” başlıklarını taşımaktadır. Burada ilk tarikatların ortaya çıkışı, tarikat pirleri, tarikatların doktrin ve yöntemlerin gelişimi ile sistemleştirilmesine yer verilmektedir. Sekizinci bölümde Kadiriyye, Sühreverdiyye ve Şâziliyye, Nakşibendiyye, Kübreviyye ve Ni’metullahiyye tarikatlarına yer verilmektedir. Bu bölümde Knysh tarikatların sosyal, siyasi, iktisadi ilişkileri bağlamında giderek kompleks yapılara dönüşmesine dikkat çekmektedir.³⁶⁹ Dokuzuncu bölümde Kuzey Afrika, Sahra Altı, Hindistan, Endonezya, Balkanlar, Anadolu, Türkistan ve Kafkaslar’da tasavvuf ve tarikatlar incelenirken imkân verdiği ölçüde modern döneme kadar anlatı sürdürülmüştür. Bu bölümde antropolojik bir yaklaşımla tarikatların tarihsel süreçteki gelişimlerine odaklanılmaktadır.³⁷⁰ “*Major Sufi Concepts and Institutions/Başlıca Tasavvufi Kavramlar ve Kurumlar*” başlığını taşıyan son bölümde tasavvufi kavramlar ve uygulamaların kısaca açıklamaları yapılmaktadır.³⁷¹ Kitabın sonunda ise dil kısıtlamasına gidilmeden modern dönemde tasavvuf alanında kaleme alınmış giriş seviyesindeki akademik çalışmaların bir bibliyografyası yer almaktadır.

Knysh’in tasavvuf tarihi yazımı yönteminin en iyi görülebileceği bölüm Şeyh Şamil’i ele alan kısımdır.³⁷² Özellikle Rus devletiyle giriştiği bağımsızlık mücadelesiyle simgeleşen Şeyh Şâmil’in hareketi üzerinden bir okuma yapan yazar, Şâmil’in Hâlidî-Nakşî karakterinin Batı akademisinde “mürîdûn” hareketi olarak kavramsallaştırılan Çeçenistan/Dağıstan silahlı mücadelesine etkisi üzerine yorumlarda bulunmuştur. Şeyh Şâmil’in hayatını ayrıntılı bir şekilde aktardıktan sonra, kendisinin Ruslara karşı saldırgan ve tavizsiz tutumunun Hâlidîyye doktrinleri ile ilişkilendirilmesini ciddi anlamda eleştirmiştir. Dağıstanlı bir Avar olan Şâmil’in ve halkının kültürel karakterinin bu tutuma etkisi olduğunu iddia ederek kendisinden tarikat aldığı şeyhinin kendisinin tamamen aksi yönde, ılımlı ve barışçıl tavrını bu duruma delil göstermiştir. Aynı şekilde Afrika’da yer alan Ticânî grupların bazısının sömürge yönetimleri ile dostane ilişkiler kurarken bazılarının direnişi bizzat örgütleyip yabancı güçlerle savaşmalarını ortaya koyarak, mezkur okumanın ön kabullere dayanan, yanlı ve akademik yaklaşımdan uzak olduğunu savunmuştur. Yazar antropolojik, siyasî, toplumsal ve ekonomik durumların bütününe grupların ve şahısların tavırlarını şekillendirici olduğunu belirterek, bu açılardan eksik bırakılan bir tarihselleştirmenin hatalı ve çarpıtılmaya müsait bir tarih anlayışı doğuracağını ifade etmektedir.

Çalışmanın kaynakları incelendiğinde; Arberry, Trimmingham (ö. 1987) ve Schimmel gibi

³⁶⁹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 181-245.

³⁷⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 247-295.

³⁷¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 297-316.

³⁷² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 289-294.

isimlerin eserlerine³⁷³ yaptığı yoğun atıfların yanında klasik kaynaklara çok az yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda birincil literatür olarak zikredilebilecek menâkıbname ve tabakat eserlerinden ziyade modern dönemde kaleme alınan ikincil literatür mahiyetindeki çalışmaların esas alındığı anlaşılmaktadır. Knysh'in kendisinden önceki literatüre katkı yapacağını belirtmesi ve öncül metinlerin bir sentezini okura sunması açısından tutarlı bir tavır sergilediği söylenebilir. Bununla birlikte tasavvuf klasikleri, menâkıbname ve tabakât kitaplarının akademik güvenilirliği ne kadar tartışmalı olsa da birincil kaynaklara referans vermek çalışmanın ciddiyetini artıracaktır.

Kitap genel olarak incelendiğinde tasavvufun gelişimi hakkında yeni ve şaşırtıcı bir tezin öne sürülmediği görülmektedir. Bununla birlikte erken modern ve modern dönemdeki tasavvufun bir gerileme yahut duraklama şeklinde okunmaması, yazıldığı dönem göz önüne alındığında dikkat çekici bir tercihtir. Özellikle sufi liderlerin ve grupların sömürgeci güçlere karşı direnişleri ve moderniteye karşı belirli ölçüde dönüşerek uyum sağlamalarının takdir edildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁴

Knysh, tasavvufun İslami ibadet pratikleri, teolojik fikirler, dini ve sosyal kurumların genel gelişimi ile ayrılmaz bir şekilde bütünleştiğini ifade etmektedir.³⁷⁵ Bunun yanında tasavvufun genel kategorisi altına giren dini ve entelektüel tutum çeşitliliğinden bahsetmektedir ve bir bütün olarak tasavvuf geleneğinin tamamen zıt olmasa da büyük ölçüde farklı görüş ve ilkeler içerdiğini göstermiştir. Bu çeşitliliğin ise geniş tarihsel bağlamdan kopuk bir şekilde tartışılmasının ciddi çarpıtmalara ve yanlış anlamalara yol açacağını savunmaktadır.³⁷⁶

Knysh'in, tasavvuf geleneğinin bir bütün olarak İslami gelenekten izole müstakil bir gelenek olarak görülemeyeceğine dair yorumu esas alındığında, tasavvufun Kur'an ve hadislerdeki -metinsel açıdan- kökenine çok az değinmesi dikkat çekicidir. Eserde -yazarın üzerine müstakil bir çalışması olmasına rağmen- İbnü'l-Arabî'ye kısa bir bölüm ayrılması belki de en önemli eksik olarak zikredilebilir. Bu durumun ötesinde tasavvuf tarihinin ele alındığı 300 sayfayı aşkın bir çalışmada tasavvufi şiir ve felsefenin ele alındığı bir bölümün 15 sayfa hacminde olması da bir eksiklik olarak belirtilmelidir. Bu durum yazarın giriş bölümünde ifade ettiği şekilde "çalışmasının alandaki eksik kalan kısımları tamamlama amacıyla kaleme alınmış olması" şeklinde izah edilebilir lakin diğer bölümler göz önüne alındığında yeterli bir açıklama olmayacaktır. Tasavvufu İngilizce tanımlamak söz konusu olduğunda *sufism*, *mysticism* ve *ascetism* arasında bir karar kılamaması ve bunlara dair net bir ayırım

³⁷³ Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, New York: Oxford University Press, 1971; Arberry, *Sufism*.

³⁷⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 294.

³⁷⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 317.

³⁷⁶ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 317-318.

yapmaması da eleştirilere yol açmıştır.³⁷⁷ Bir diğer eksiklik olarak zikredilebilecek husus ise Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde tasavvufun gelişimine yer verilmemiş olmasıdır. Sonuç olarak bakıldığında Knysh, eserin başında okura verdiği vaatleri yerine getirmiş gözükmektedir. Eserin alana esas katkısı olacağı vurgulanan, daha önceki çalışmalarda eksik bırakılan coğrafyaların ayrıntılı biçimde ele alındığı görülmektedir. Bu bölümler³⁷⁸ kitabın en özgün tarafını teşkil etmektedir.

IV. Sufism: A New History of Islamic Mysticism³⁷⁹

Knysh'in genel tasavvuf tarihi alanında kaleme aldığı ikinci telif eseri olan bu çalışma ele aldığı konular, inceleme tarzı ve yöntemsel farklılıklar açısından ilk eserden tamamıyla ayrılmaktadır. Kitabın planına bakıldığında klasik bir genel tasavvuf tarihi metninden farklılaştığı görülmektedir. Giriş bölümünden başlayarak, tarih biliminin imkânları ötesine geçilmeye çalışılmış sosyal bilimlerin diğer alanlarına sıkça atıf yapılmıştır. Bu açıdan incelendiğinde esere, tasavvufî meseleleri ve tasavvuf tarihini konu alan bir inceleme metni olarak bakmak daha doğru olacaktır. Kitabın başlığını belirlerken, tarih yönteminde esas aldığı tarihselci ve pozitivist çizgisinden uzaklaşmış olmasının etkisini öne çıkaran³⁸⁰ yazarın şablon değişikliğine gitmesi de bu açıdan anlamlı hâle gelmektedir. Konuyla alakalı olarak kaleme aldığı ilk eserindeki tavrını güncelleştiren yazar, oryantizmi savunma konumuna geçmeyip oryantistleri birkaç kısma ayırarak ele alma çabasıdadır. Akademik gayeyle ve tasavvufu anlama ve anlatma çabasıyla çalışmalarını sürdüren Batılı araştırmacıları devlet aygıtlarının güdümünde hareket eden uzmanlardan ayıran Knysh, ilk grubun çabalarını yok saymanın yanlış bir tutum olacağını savunmaktadır.³⁸¹

Knysh, yanlış bir süreklilik duygusuna ve inşa edilmiş bir anlatıya izin verdiğinden tasavvuf için "gelenek" terimini kullanmayı reddetmektedir. Tasavvufu, öğretiler, söylemler, pratikler, topluluklar, kurumlar ve liderlerden oluşan bir zühdi-mistik akım olarak, İslam'ın bir minyatürü şeklinde ifade etmektedir. Kitabın hedefinin kör bir taraf tutuculuğa düşmeden, tasavvufa içeriden ve dışarıdan bakanların görüşlerini önyargılarla eleştirmeden bu zühdi-mistik geleneği araştırmak olduğu aktarılmaktadır. Kendisini de tasavvufun içine dışarıdan bakan biri olarak tanımlayan yazar ideolojik ve

³⁷⁷ William C. Chittick, "Review of Islamic Mysticism: A Short History", *International Journal of Middle East Studies*, 33/3 (2001): 474; Lloyd Ridgeon, "Review of Islamic Mysticism: A Short History", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 11/1 (2001): 75.

³⁷⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 263-276, 284-294, 247-262.

³⁷⁹ Alexander Knysh, *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*, New Jersey: Princeton University Press, 2019; Alexander Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, trc. Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul: Nefes Yayınları, 2021; Çalışmamızdaki atıf ve dipnotlarda Ömer Saruhanlıoğlu tercümesi esas alınacaktır. Eser üzerine yapılmış bir değerlendirme için bkz. Rabia Egici, "Alexander Knysh. Sufism: A New History of Islamic Mysticism. New Jersey: Princeton University Press, 2017, 408 sayfa.", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60/60 (21 Haziran 2021): 247-252.

³⁸⁰ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 33.

³⁸¹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 22-27.

kişisel tartışmalardan imkân elverdiğince uzak duracağını ifade etmektedir. Bununla birlikte tasavvufu anlamak için insanın onu bütünüyle özümsemesi gerekmediğini, aksine objektivite sağlamak için dışarıda konumlanmanın avantajlı olduğunu savunmaktadır.³⁸²

Kitap “*Introduction/Giriş*” bölümünü takip eden altı bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla “*How and Why Sufism Came to Be/Tasavvuf Nasıl ve Niçin Ortaya Çıktı?*”, “*What’s in a Name?/Tasavvuf İsmi Nereden Geliyor?*”, “*Discourses/Söylemler*”, “*Sufism in Comparison/Karşılaştırmalı Tasavvuf*”, “*Practices, Ethos, Communities, and Leaders/Uygulamalar, Davranış Kalıpları (Ethos), Cemaatler ve Liderler*” ve “*Sufism’s Recent Trajectories: What Lies behind the Sufi-Salafi Confrontation?/Tasavvufun Son Dönem Seyri: Sûfî-Selefi Çatışmasının Ardında Yatan Sebepler*” şeklindedir. İlk bölümde³⁸³ Knysh, tasavvufun kökeni hakkında çeşitli modelleri ortaya koyarak, bunların tezlerini araştırmaktadır. Marksist yorumlardan hareketle geliştirilmiş olanından İslam’ın en orijinal ve hakiki formu olduğunu savunan modele varıncaya kadar, her tezin haklı ve eksik yönlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Diğer dini geleneklerin, özellikle de Hıristiyanlığın mistik geleneğinin benzerliğine ve tasavvufun erken dönemlerindeki gelişimi üzerindeki yadsınamaz etkisine dikkat çekerken, aynı zamanda bu tür bir okumanın ve karşılaştırmanın doğasında var olan yanlış anlama ve çıkarımları da kabul etmektedir. Nihayetinde Knysh, tasavvufun uzun bireysel muhayyilelerin ve insan yaratıcılığının sonucunda vücuda gelmiş; sosyopolitik, pratik, kültürel ve kurumsal gerçeklikleri olan bir hakikat olduğunu belirtmektedir.³⁸⁴

Knysh, ikinci bölümde³⁸⁵ tasavvufun benzersiz bir İslami gelenek olarak nasıl anlaşıldığını ele almayı amaçlamaktadır. Tasavvuf metinleri üzerinde durduktan sonra velayet kavramı üzerinden; tasavvufun gelişiminin sadece metinler aracılığıyla değil, aynı zamanda müridin/öğreticinin canlı örnekliliği aracılığıyla da nasıl sağlandığı üzerinde durmaktadır. Bunun ise silsile anlayışını doğurup güçlendirerek sufi liderleri çevreleyen bir bağlılık kültürünün temelini hizmet edeceğini savunmaktadır. Velayet kavramını ele alırken Ehl-i Sünnet, tasavvuf geleneği ve Şia’nın meseleye bakışını ortaya koyarak Batılı araştırmacıların bu konuya yaklaşırken bu durumu göz önünde bulundurmadan yapacakları karşılaştırmalı okumalarının ortaya çıkaracağı sonuçlara da değinmektedir. Knysh, bu açıklamalarıyla tasavvufi kavramlara ilişkin Müslüman ve Batılı anlayışlar arasındaki farkları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Böylelikle metinlerin, amelî tasavvuf anlayışını ve toplumsal yapıyı göz ardı ederek yorumlanmasının tasavvuf algısını nasıl değiştirdiği gösterilmektedir.

³⁸² Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 29-31.

³⁸³ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 41-72.

³⁸⁴ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 72.

³⁸⁵ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 73-114.

Tasavvufî tefsir geleneğinin merkeze alındığı üçüncü bölümde³⁸⁶ tasavvufî yorum yönteminin tasavvufun gelişimine etkisi incelenmektedir. Knysh, burada Batılı araştırmacıların dikkatini yönelttiği tasavvuf kozmolojisi ve bilgi kuramının izlerinin işârî tefsir metinlerinde görülebileceğini iddia etmektedir. Tasavvufî öğreti ve söylemin Kur'an merkezli geliştiği belirtilmiş, bu söylemin de tasavvuf kozmolojisi ve bilgi kuramını şekillendirdiği ifade edilmiştir. Vahiy metnine anlam verme sürecindeki serbest tavırlarının sufilere geniş yorum alanı açtığı aktarılırken, bu durumun bağlılığı kuvvetlendirici bir etkiye sebebiyet verdiği iddia edilmiştir. Sufilerin Kur'an'ın hakikatini müstakillen sahiplenme söyleminin halk nezdinde itibar kazandırsa da ulema ile gerginliğe sebep olduğunu açıklayan Knysh, tarihsel süreçteki gerilimlere de işaret etmiştir. Ekberî ekol ile Necmeddîn-i Kübrâ'ya (ö. 1221) nisbet edilen Kübrevî ekol içerisinde gelişen tefsir metinlerine odaklanan yazar, iki geleneği bu yönleriyle amelî tarikatlardan ayrı tutmuştur. Bölümün sonunda New Age sufi tarzı olarak betimlenen çağdaş dönemdeki tasavvufî grupların tefsir yaklaşımlarına geniş yer verilmiştir. Sosyal, siyasal ve bilimsel gelişmelerin yorumlarını etkilediği aktarılırken, Kur'ânî hakikatin tekelleştirilmesi tavrının bu gruplarda daha yoğun görüldüğü belirtilmiştir.³⁸⁷

Dördüncü bölümde³⁸⁸ tasavvufun neşet ettiği bölgedeki entelektüel geleneklerle karşılaştırmalı okumasına gidilmektedir. Bu bölümde Knysh dikey bir tarihçilik örneği göstererek tasavvuf geleneği içerisinde Neo-Platonizm'e, oradan da Hermetizm'e uzanan bir anlatı kurgulamaktadır. Akdeniz coğrafyasındaki Helenistik geleneğin İslamlaştırılarak bünyeye dahil edildiği, bu süreçte tasavvufun da önemli bir rolü olduğu aktarılmıştır. Bu anlatı da bir önceki bölümde ele alınan tasavvufî tefsir geleneğinin içerisinde yoğun bir biçimde görülen Neo-Platoncu tavır ve yaklaşımlar üzerinden temellendirilmektedir. Bölümde Yahudi ve Hıristiyan tefsir geleneklerine de sıkça atıf yapan Knysh, ortak coğrafyada gelişen bu inanç ve düşünce gruplarının birbirinden kaçınılmaz biçimde etkilenmiş olduklarını savunmaktadır. Bununla birlikte yazar, Hıristiyan mistisizmi üzerindeki Neo-Platonik etkiyi kolayca kabul etse de aynı etkiyi sufi kozmolojisi üzerinde genişletmek konusunda tereddütlü davranmaktadır. Gayet hacimli olan diğer bölümlere kıyasla daha kısa bırakılmış ve kesin hükümlerden ziyade görüşün çok da zorlama olmadığını savunmaya çalışan bir metin olduğu göz önüne alındığında kitabın en zayıf bölümü olarak buraya işaret etmek mümkündür.

Beşinci bölümde³⁸⁹ tasavvufun amelî, toplumsal ve kurumsal yönleri üzerinde durulmaktadır. Burada İslam ve tasavvuf tarihi araştırmalarında Weberci tezin baskınlığına, özellikle de karizma ve

³⁸⁶ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 115-198.

³⁸⁷ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 193-198.

³⁸⁸ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 199-218.

³⁸⁹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 219-276.

otantik olarak dönüştürücü öğretim ve uygulamalardan kurumlara geçişe değinilmektedir. Knysh sufilerin âdâb literatürü ile dünyada ideal yaşamı formüle ettiklerini, sadece belirli davranış kalıpları değil, kendilerine mahsus geniş kapsamlı bir hayat tarzı da oluşturduklarını belirtmektedir. Bunun yanında zahirde görünen pratik faaliyetlerin uzamsal olarak bâtinî karşılıkları da olduğu böylelikle her fiilin bir sembol ve mecaz aracılığıyla manevi bir değer taşıdığı aktarılmaktadır. Bölümün devamında şeyhin basit bir öğretici ve rehberden, mutlak manevi otorite sahibi lidere dönüşümü ele alınmaktadır. Bu kısımda, giriş bölümünde değinilen içeriden ve dışarıdan tarih yazımı konusu paralelinde İbn Haldun (ö. 1406), İbn Abbâd (ö. 1390) ve Fritz Meier'in (ö. 1998) konu hakkındaki görüşleri karşılıklı olarak ele alınmıştır. İbn Abbâd ile İbn Haldun dönem içerisindeki içeriden ve dışarıdan araştırmacılar olarak tasvir edilmiş ve üç ismin de konuya dair benzer çıkarımları farklı üsluplarla yaptıkları gösterilmiştir.³⁹⁰ Daha sonrasında ise tasavvuf tarihi yazımındaki gerileme ve çöküş tezi ve *ascetism-mysticism* meselesi yine o dönemde yaşamış Müslüman entelektüellerin metinlerinden yararlanılarak ele alınmaktadır.³⁹¹ Bu bölüm Knysh tarafından, giriş bölümünde tartıştığı oryantalizm eleştirisinin boyutuna dair bir şerh mahiyetinde değerlendirilmiştir.

Son olarak, altıncı bölümde³⁹² Knysh, çağdaş tasavvufa yönelik karmaşık bir bakış sunmaktadır. Bu bölüm büyük ölçüde Selefi ve Sufi Müslümanlar arasındaki, özellikle Yemen, Dağıstan ve Çeçenistan'daki sosyo-politik mücadelelere odaklanmaktadır.³⁹³ Yazarın şahsi gözlemleri ve birinci el kaynaklara da dayanarak mezkur gerilime ışık tutulmaktadır. Bu açıdan bir alan ve vaka çalışması mahiyeti taşımaktadır. İlk tasavvuf tarihi kitabında da Şeyh Şamil örneği üzerinden gösterdiği gibi tasavvufî kişiliklerin hareket ve tavırlarının sadece tasavvufî kimlikleri üzerinden incelenmesinin yanlışlığı üzerinde durmaktadır. Knysh'e göre kişinin içinde bulunduğu tarihsel, toplumsal ve siyasi bağlam tasavvufî anlayışını ve ona dayanan aksiyonlarını doğrudan etkilemektedir. Bu bölüm özelinde yazarın tarihselci okumadan bütünüyle vazgeçmediği görülmektedir. Yine siyasi tarihçiliğin önemli örneklerine yer verilmektedir.

Knysh bu çalışmasında da önceki eserindeki tanımlamasını sürdürmüş; tasavvufun İslam'ın erken döneminde ortaya çıkan, zaman içerisinde amel ve inanç gibi yönlerden farklı formları da içinde oluşturan zühdfî-mistik bir akım olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁴ Kitabında tasavvufun toplumsal bir yaratıcı muhayyilenin sonucu olduğunu iddia etmiş ve bunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ortaya atılan temel iddia tasavvufa yönelik okumaların içeriden yahut dışarıdan olmasının büyük bir olumsuzluk

³⁹⁰ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 241-261.

³⁹¹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 262, 270.

³⁹² Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 277-360.

³⁹³ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 303-351.

³⁹⁴ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 17.

oluşturmayacağıdır. Knysh tasavvuf üzerine erken dönemde yapılmış oryantalist çalışmaları kusurlu ve yine de anlamlı olarak gerekli bir kültürel çeviri eylemi olarak tanımlamaktadır. Müslüman araştırmacıların da kendi özellerinde birtakım ön kabul ve önyargılarla tarihsel meseleleri ele aldıklarını iddia etmektedir.³⁹⁵

Sonuç olarak Knysh'in bu eseri genel tasavvuf tarihi metni olmasının ötesinde tasavvufa ve tasavvuf araştırmalarına dair geniş bir değerlendirme mahiyetindedir. Eserde baştan sona bir tarih yazımı yöntemi benimsenmemiş, farklı bölümlerde ele alınan konuların mahiyetine göre bir veya birden fazla yöntem uygulanmıştır. Kitabın bölümleri boyunca ele aldığı konular hakkında da belirli hükümler vermekten çok ortaya konulmuş teorilerin çeşitliliğine odaklanılmaktadır. Çalışma boyunca içeridekilerin ve dışarıdakilerin tasavvufa dair yorum ve anlatılarını sentezleyerek bir tasavvuf tarihi önerisinde bulunmuştur. Bu açıdan yazarın giriş bölümünde ulaşmayı hedeflediği noktaya varmış olduğu söylenebilir.

F. Nile Green

I. Biyografi

Nile Green 1972 yılında İngiltere'de doğdu. Lisans eğitimini King's College London'da 1990-1993 arasında Din Araştırmaları alanında tamamladı. Buradaki eğitimi sırasında tasavvuf tarihi araştırmacısı olan Julian Baldick'ten³⁹⁶ dersler aldı. 1994 yılında girdiği Cambridge Üniversitesi Pembroke College'de, İslam tarihi alanındaki yüksek lisans eğitiminden 1995 yılında mezun olurken bu süreçte Farsça öğrendi. 1998 ve 2002 yıllarındaki doktora eğitimi sırasında University of London bünyesinde bulunan SOAS'ta, (*The School of Oriental and African Studies*) Güney Asya'da İslam tarihi üzerine çalıştı. Doktorasını takiben 2006'ya kadar Oxford Üniversitesinde araştırmacı olarak bulundu. Burada önde gelen sosyal antropologlardan Jack Goody'nin³⁹⁷ asistanlığını yaptı. 2004 Eylül'ünden başlayarak 2007 sonuna kadar Manchester Üniversitesinde Güney Asya araştırmaları alanında dersler verdi. 2008 yılında kadrosuna dahil olduğu UCLA (*University of California, Los Angeles*) tarih bölümünde İbn Haldun Dünya Tarihi kürsüsünde profesör olarak hâlen görev yapmaktadır.³⁹⁸

UCLA tarih bölümünde Orta Asya programının kurulmasına öncülük etmiş, 2008'den 2016'ya

³⁹⁵ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 22-23.

³⁹⁶ Geniş bilgi için bk. Süleyman Derin, "İngiliz Oryantalistlerinin Tasavvuf Araştırmalarına Katkıları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 16/31-32 (18 Mart 2020): 194; Tasavvuf tarihi üzerine yazdığı eserler: Julian Baldick, *Mystical Islam: An Introduction to Sufism*, New York: NYU Press, 1989; Julian Baldick, *Imaginary Muslims: Uwaysi Sufis of Central Asia*, London: I.B. Tauris, 1992.

³⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. "Jack Goody", *Royal Anthropological Institute*, erişim: 17 Nisan 2023, <https://www.therai.org.uk/archives-and-manuscripts/obituaries/jack-goody>.

³⁹⁸ "Curriculum Vitae - Nile Green", erişim: 13 Nisan 2023, <https://www.st-andrews.ac.uk/~anthiran/veneration/images/stories/docs/green-cv.pdf>.

kadar programın müdürlüğünü üstlenmiştir. Güney Asya ve İslam tarihi alanlarında eğitim vermeyi sürdürmektedir. Akademiye paralel alanlardaki kurumlarda da görev yapmış olan Green; Association of Asian Studies'te Güney Asya Kurulu, American Institute of Afghanistan Studies'te Yürütme Kurulu üyeliklerinin yanında *Iran-Nameh*, *Iranian Studies*, *Journal of South Asian Intellectual History*, *International Journal of Middle East Studies* ve *Afghanistan* dergilerinin yayın kurullarında bulunmuştur.³⁹⁹ İslam merkezli bir dinler tarihçisi olarak yetişen Green, tasavvuf tarihi ve diğer geleneksel İslami öğrenme ve örgütlenme formları üzerine detaylı araştırmalar yapmıştır. Araştırmalarında Güney Asya, Horasan ve Orta Asya coğrafyalarını merkeze almaktadır. Çalışmaları, modern öncesi Afganlar arasında gelişen İslami yaşam biçimlerinden, Birleşik Krallık bünyesindeki Müslüman askerler arasında dini anlayış ve sömürge hizmetinin keşişmesine kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda kendisini “Müslüman toplumlar tarihçisi” olarak tavsif etmektedir.⁴⁰⁰ İslam tarihi özelinde coğrafi anlamda Afganistan, Hindistan ve Pakistan; konu olarak ise tasavvuf ve küresel İslam alanlarında uzmanlaşmıştır.⁴⁰¹

Yetiştığı bölgede Hindistan ve Pakistan göçmenlerinden oluşan geniş bir nüfusun bulunmasının, Hint kıtasına ve Hinduizm'e olan ilgisinin erken yaşlarda ortaya çıkmasında önemli bir saik olduğunu belirtmektedir. Öyle ki lise eğitimi devam ederken 17 yaşında Hindistan'a gitmek için yola çıktığını ancak Türkiye'ye kadar gidebildiğini ve orada birkaç hafta geçirdiğini aktaran Green, bu deneyiminin ve sonraki yıl Türkiye'de geçirdiği yaz döneminin akademik ilgisini ve yaklaşımını önemli oranda şekillendirdiğini ifade etmektedir. Bölgedeki dini grupları ve yaşayış tarzlarını yakından gözleme imkânı bulmuş olmasının tarih yapma metodu üzerinde önemli etkileri olduğunu belirtirken İslam tarihi alanına yönelmesini de bu gezilere borçlu olduğunu açıklamaktadır. O dönemden başlayarak her yıl akademik ilgilerine paralel olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde belirli bir zaman geçirdiğini ifade eden Green, bu seyahatler sırasında yaptığı gözlemlerin tarih yazma yöntemi üzerindeki faydalarını öne çıkartmaktadır. Kitaplarda yazılı bilgilerin ötesinde ele alınan tarihin yaşanan çeşitli formlarını yakından gözleme ve ötesinde deneyimleyebilmenin tarihçiliğine önemli bir katkı sunduğunu savunmaktadır.⁴⁰²

İslam dünyası tarihinde uzmanlaşmış ve kendisini tarihsel antropolog⁴⁰³ olarak tavsif eden bir tarihçi olan Green, tarihsel olayları anlamada bağlamın ve olumsuzluğun/rastlantısallığın katkısını vurgulayan bir tarih yazım yöntemi geliştirmiştir. Bu yöntem, birkaç temel bileşene ayrılabilir.

³⁹⁹ “Nile Green | UCLA History”, erişim: 13 Nisan 2023, <https://www.history.ucla.edu/faculty/nile-green>.

⁴⁰⁰ “Biography - Nile Green”, erişim: 13 Nisan 2023, <https://www.international.ucla.edu/cisa/person/751>.

⁴⁰¹ “Profile - Nile Green - The Authors Guild”, erişim: 17 Nisan 2023, <https://go.authorsguild.org/members/4106>.

⁴⁰² Burton, *Religious Entrepreneurs?*, 11-13.

⁴⁰³ Burton, *Religious Entrepreneurs?*, 14.

Multidisipliner yaklaşımı çalışmalarının merkezine alan Green, tarihçilerin geçmişi bütüncül bir şekilde anlamak için antropoloji, coğrafya ve edebiyat dahil olmak üzere çeşitli disiplinlerden yararlanması gerektiğine inanmaktadır.⁴⁰⁴ Genelleştirme esaslı bir kurgunun gözden kaçırmaya neden olduğu yerel perspektiflere odaklanma hususu tarih yazımında önem arz etmektedir.⁴⁰⁵ Tarihçilerin geçmişte yaşamış insanların, özellikle de büyük oranda marjinalize edilen veya geleneksel tarih anlatılarından dışlananların bakış açılarına ve deneyimlerine dikkat çekmektedir. Tarihsel olayları modern bir mercekle yorumlamak yerine, kendi özel sosyal, politik ve ekonomik bağlamlarında anlamamanın önemini vurgularken; bu bağlamda yer yer oryantalist tavra da eleştiriler getirmektedir.⁴⁰⁶ Green, eserlerinde tarihsel olayların şans, bireysel aktör ve çoklu aktörlerin eylemleri dahil olmak üzere çok çeşitli faktörlere bağlı olduğu fikrini vurgulamaktadır. Tarihin determinist açıklamalarından kaçınmak ve bunun yerine tarihsel sonuçlara katkıda bulunan çoklu faktörlere odaklanmak gerektiğini savunmaktadır.⁴⁰⁷ Son olarak, şunu da ifade edebiliriz ki Green tarihçilerin motivasyonlarını ve eylemlerini tam olarak anlayabilmek için kendilerini tarihsel aktörlerin yerine koyabilmeleri gerektiğini savunarak tarihsel araştırmalarda empatiye yer ayırmaktadır.

II. Eserler

Green'in araştırmalarına bakıldığında, özellikle Güney Asya, İran ve Orta Asya'daki Müslüman toplumların tarihine, dinin siyasi ve sosyal yapıları şekillendirmedeki rolüne odaklandığı görülmektedir. Bununla birlikte geniş bir sahada İslam tarihine ve toplumlarına ilişkin pek çok konuya dair metinler kaleme almıştır.

*Indian Sufism Since the Seventeenth Century: Saints, Books and Empires in the Muslim Deccan*⁴⁰⁸

Bu çalışmasında Dekken'deki üç tasavvufi geleneğin son iki buçuk yüzyıl boyunca gelişiminin izi sürülmektedir. Aynı dönemde yaşamış kurucu sufiler Şah Nûr Hammâmî (ö. 1692), Şah Pelengpûş (ö. 1699), Şah Müsâfir (ö. 1715) ve Şah Nizâmeddîn'in (ö. 1729) yönetici elitlerle yakın ilişkileri ele alınmaktadır. Günümüze kadar devam eden bu gelenekler özelinde eser, tasavvufi grupların çeşitli zamanlarda ve çeşitli yerlerde başarı ve başarısızlıklarında rol oynayan faktörleri göstermesi açısından önem arz etmektedir. Green, üç geleneğin tekke ve türbeleri çevresinde gelişen güç ve zenginlik ağlarını dikkatle yeniden inşa ederken kitabın temel amacı sûfileri kendi sosyal çevrelerine geri döndürmektir. Green, Batılı akademisyenlerin tasavvufu maddi dünyadan ayırma ve tartışılan üç isim gibi son dönem

⁴⁰⁴ Burton, *Religious Entrepreneurs?*, 14, 36, 48.

⁴⁰⁵ Burton, *Religious Entrepreneurs?*, 48.

⁴⁰⁶ Burton, *Religious Entrepreneurs?*, 6, 18, 26, 44.

⁴⁰⁷ Burton, *Religious Entrepreneurs?*, 36-37, 44, 50.

⁴⁰⁸ Nile Green, *Indian Sufism Since the Seventeenth Century: Saints, Books and Empires in the Muslim Deccan*, London ; New York: Routledge, 2006.

sûflerin maddi dünyayla ilişkilerini 'gerileme' olarak görme eğilimine karşı çıkmaktadır. Bu nedenle kitap, hem bu sûfleri ortaya çıkaran bağlama bakarak hem de bu üç isim ve halefleri hakkında yazılan metinlerin her birini kendi zamanlarının bağlamına yerleştirerek okumayı amaçlamaktadır.

***Islam and the Army in Colonial India: Sepoy Religion in the Service of Empire*⁴⁰⁹**

Bu eser, 1850-1930 döneminde Haydarabad'da İngiliz subayların altında çalışan Müslüman askerlerin dini ve kültürel dünyasını ele almaktadır. Garnizonların çevresinde bulunan ve askeri hususlarda manevi destek sağladıkları iddia edilen kişiler ile akılcılığı öne çıkararak bu kişilerin varlığını ve asker üzerindeki etkisini eleştiren otoriter subayların arasındaki gerilimli ilişkiyi dönem kaynakları ışığında ortaya koyan yazar, mikro tarihçiliğe örnek olabilecek bir metin kaleme almıştır. Askerlik kurumu çevresinde gelişen bir Müslümanlığa ışık tutulan bu çalışmada; kültür, ordu ve din etkileşimi karşılıklı incelenmektedir.

***Making Space: Sufis and Settlers in Early Modern India*⁴¹⁰**

Eserde, 17. ve 18. yüzyıllarda Hindistan'ın Dekken bölgesinde sûfi liderler ile Hindu ve Müslüman yerleşimciler arasındaki etkileşimler üzerinden yaşanan toplumsal dönüşüm incelenmektedir. Sosyal bilimlerin neredeyse her alanından katkıların görülebileceği bu kitapta; göçmen sûfi grupların hareketlilikleri üzerinden bilinçaltı düzeyde taşıdıkları dini hafızanın, metinsel ve mimari boyutta ortaya çıkışları ortaya konmaktadır. Bu çalışmasında Green, sûfi toplulukların bölgenin sosyal ve siyasi manzarasını şekillendirmeye nasıl yardımcı olduklarını ve zaman içinde değişen siyasi ve ekonomik koşullara nasıl uyum sağladıklarını ayrıntılı biçimde ele almaktadır.

***Global Muslims in the Age of Steam and Print*⁴¹¹**

Birçok açıdan paradigma yıkıcı gelişmelerin yaşandığı ve etkisinin en yoğun biçimde hissedildiği 19. asrın son yarısını ele alan bu eserde; teknolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel devrimlerin Kuzey Afrika'dan Güney Asya'ya, Hint Okyanusu'na ve Çin'e kadar Müslüman topluluklar üzerindeki kalıcı sonuçları ele alınmaktadır. Buharla çalışan motorun sanayi ve ulaşımına etkisi ve matbaanın yaygınlaşmasının fikirlerin dolaşımına katkısı bağlamında İslam dünyasının her noktasında baştan aşağı bir değişim yaşandığı öne sürülürken bu değişimin mahiyeti ve sonuçları makalelerle ortaya konmaktadır. 2009 yılında UCLA'de yapılan konferansta sunulan bildirilerden oluşan bu eser alanında

⁴⁰⁹ Nile Green, *Islam and the Army in Colonial India: Sepoy Religion in the Service of Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

⁴¹⁰ Nile Green, *Making Space: Sufis and Settlers in Early Modern India*, New Delhi: Oxford University Press, 2012.

⁴¹¹ James L. Gelvin - Nile Green, ed., *Global Muslims in the Age of Steam and Print*, California: University of California Press, 2013.

uzman isimlerin çalışmalarını toplaması açısından dikkate değerdir.

Bombay Islam: The Religious Economy of the West Indian Ocean, 1840–1915⁴¹²

Gelişen bir liman kenti olarak on dokuzuncu yüzyılda Bombay, Hindistan'ın dört bir yanından ve ötesinden göçmenleri cezbetmekteydi. Green bu eserde Bombay'ın çevre bölgelerden aldığı Müslüman göçü; sanayileşme, emperyalizm ve din arasındaki bağların izini sürerek incelemektedir. Bu insan akışı sırasında Hıristiyan misyonerlerin Müslüman din adamlarıyla rekabeti ele alınmaktadır. Kolonyal yönetimin dine dair nispi serbesiyetçi politikaları ve sınai kalkınmanın, çevre bölgelere ihracı sırasında dini yaşayış ve anlayışların yeniden şekillenmesi incelenmektedir. Meselelere dair görüşlerini bölgede kaleme alınmış dini ve edebi eserlerin yanı sıra mimari eserler üzerine yaptığı yorumlarla destekleyen Green, Bombay özelinde modernleşme karşısında dinin yerini ortaya koymaktadır.

Religion, Language, and Power⁴¹³

Eser "din" dilinin tarafsız olmaktan uzak olduğunu ve "dini" kavramının iktidar sahiplerince kullanıldığını ifade etmektedir. Din araştırmalarının, çoğu zaman metinsel ve normatif bir yaklaşımla iktidar sahiplerinin gayelerine hizmet ettiği belirtilmektedir. Çalışmada İngilizce kaynaklı sınıflandırmaların doğurduğu yanlış ve olumsuz sonuçlar üzerinde durularak "din" oluşumunda dilin ve gücün rollerine ilişkin karşılaştırmalı bir inceleme yapılmaktadır. Dilin bu yöndeki kullanımları ile etiketlerin nasıl empoze edildiği ve çatışan gruplar arasındaki söylemsel mücadeleler aracılığıyla etkileşimli olarak nasıl ortaya çıktığı örneklerle açıklanmaktadır.

Terrains of Exchange: Religious Economies of Global Islam⁴¹⁴

Eserde amaçlanan küresel tarihe etnografik açıdan bakma girişimidir. Dini alışverişlerin yerel bağlamlarda nasıl gerçekleştiği yakından gözlemlenmiş; başlangıçta yerel olan örgütlenme ve etkileşim biçimlerinin, temsilcileri yeni dini pazarlara erişmek için dünyanın dört bir yanına taşındıkça nasıl giderek genişlediği ortaya konmuştur. Kitabın özünde, dini önderlerin çabalarıyla dini sosyal bir varlık olarak üreten rekabet ve çatışma kadar çeşitli değiş tokuş, adaptasyon ve iş birliği biçimleri gösterilmektedir. Mekanın hem yerel hem de ulusötesi düzeyde dini ve toplumsal etkileşimleri şekillendirmedeki biçimlendirici rolüne dikkat çekilmektedir. Kitabın metodolojik mimarisi küresel tarih alanıyla pek çok ortak noktaya sahip olsa da belirli anlarda belirli insanlar arasındaki farklı

⁴¹² Nile Green, *Bombay Islam: The Religious Economy of the West Indian Ocean, 1840–1915*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

⁴¹³ Nile Green - Mary Searle-Chatterjee, ed., *Religion, Language, and Power*, New York: Routledge, 2014.

⁴¹⁴ Nile Green, *Terrains of Exchange: Religious Economies of Global Islam*, New York: Oxford University Press, 2015.

etkileşimlere odaklanması bir tür mikro tarih aracılığıyla kurgulanmaktadır.

***The Love of Strangers: What Six Muslim Students Learned in Jane Austen's London*⁴¹⁵**

1800'lü yılların başında Londra'ya modern bilimlerde yetişmek amacıyla gelmiş altı İran'lı öğrencinin yıllar içerisinde yaşadıklarını aktaran Green, eserinde günlük ve mektuplardan yararlanmıştır. İran'ı, Rusya tehdidine karşı koruyacak teknolojiyi ülkeye getirmek gayesiyle sanayi devriminin çıktıklarını yakından inceleyen öğrenciler; aynı süreçte kişisel istek ve arzuları ile de mücadele etmektedir. Eser modern öncesi dönemin Batı ve İslam dünyasını İngiltere ve İran üzerinden, altı öğrencinin yaşadıkları bağlamında kişisel planda karşılaştırmaktadır. Altı Müslüman öğrencinin Londra'ya girişinin hikâyesi, bugünün hem çok kültürlü hem de biraz Müslüman olan Britanya ulusunun doğuşuna ışık tutmaktadır.

***The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*⁴¹⁶**

Green, Farsçanın İslam dünyası ve çevresindeki bölgelerde ortak bir ilim ve edebiyat dili olarak kabul edilmesine rağmen üzerinde yeterince araştırmanın bulunmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda eser modern öncesi dünya üzerine coğrafi, edebi ve sosyal sınırlara dair derinlikli bir incelemeyle; Farsçanın bir Avrasya dili olarak durumunu ele almaktadır. 9. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki süreçte Farsçanın statüsünü nasıl elde ettiği, koruduğu ve sonuç olarak rakiplerine nasıl teslim olduğunu göstermektedir. UCLA bünyesinde düzenlenmiş üç konferansta sunulan bildirimlerden hareketle düzenlenen eser Farsça dilini, etkisindeki kültür ve coğrafyalarla birlikte incelemektedir.

***Global Islam: A Very Short Introduction*⁴¹⁷**

Küresel İslam nedir ve nerede ortaya çıkmıştır, sorularına cevap aranan bu eserde Green, bu kavramı derinleştirmeden ele almaktadır. "Küresel İslam" terimi, modern küreselleşme döneminde ulus aşırı dini aktivistler, örgütler ve devletler tarafından desteklenen doktrin ve uygulamaları ifade etmektedir. İslam dünyasının son iki asırlık süreçte yüzleştiği majör sorunlara cevap arama sürecinin bir çıktısı olarak tanımladığı Küresel İslam'ı, ilmî kaynaklı bir cevap değil büyük oranda aksiyon temelli süreçlerde şekillenen bir anlayış şeklinde yorumlamaktadır. Bu çalışmasında Green, zikredilen süreçler sonucu oluşan yeni ve farklı İslam anlayışlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu da İslam coğrafyasının bir bölgesiyle sınırlamadan selefi anlayıştan tasavvufa kadar geniş bir yelpazede İslam'ın

⁴¹⁵ Nile Green, *The Love of Strangers: What Six Muslim Students Learned in Jane Austen's London*, New Jersey: Princeton University Press, 2015.

⁴¹⁶ Nile Green, ed., *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, California: University of California Press, 2019.

⁴¹⁷ Nile Green, *Global Islam: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press, 2020.

çok çeşitli politik ve politik olmayan versiyonlarının doktrinlerini açıklayarak yapmaktadır.

How Asia Found Herself: A Story of Intercultural Understanding⁴¹⁸

Green bu eserde Avrupa devletlerinin maddi çıkarlarını artırmak amacıyla Asya’da yaptıkları yatırımların, kıta halkının kendilerine ve çevrelerine dair anlayışlarını nasıl değiştirdiğini incelemektedir. Tespitlere göre on dokuzuncu asırda iletişim ve ulaşımın hızlı gelişimi kıtanın kendisini yeniden keşfine yol açarken, yekpare Asya anlayışını da ortadan kaldırmıştır. Kıtanın bütününe hakim bir dil ve inancın olmamasının birlikteliğe darbe vurduğu belirtilirken, bu durum farklı dil ve inanç gruplarından kişilerin ürettikleri metinler ve haritalar üzerinden ortaya konmaktadır. Kültürlerarası etkileşimi farklı bir veçheden ele alan yazar, yirminci asrın başında Asya kavramının, çeşitlilik ve kültürlerarası yabancılaşma üzerinden yeniden tanımlanma sürecini aktarmaktadır.

III. Sufism: A Global History⁴¹⁹

Eserde tasavvuf tarihi ilk ortaya çıktığı dönemden bugüne kadar, belirli bir bölgeyle ve zamanla sınırlı olmadan küresel çapta ele alınmaktadır. Çalışmayı benzer tasavvuf tarihi metinlerinden ayıran temel hususlardan biri tasavvuf tarihini incelerken her döneme eşit derecede önem verileceği iddiasıdır.⁴²⁰ Bölümler içerisinde küresel tarih yönteminin yanı sıra tarihselci okuma tarzında değerlendirmelere yer verilmektedir. Analitik ve sentetik bir okuma yapılmaktadır. Bu açıdan da Karamustafa’nın çalışmasıyla⁴²¹ benzerlik göstermektedir. Dikey bir tarih okuması yapmakla eleştirdiği oryantalist geleneğin aksine, tarihsel bir olguyu değerlendirirken tarihsel bağlamı esas alan yatay bir okumayı esas aldığı görülmektedir.⁴²²

Green’in kullandığı materyali ele alışı genel olarak ansiklopediktir. Zaman içinde tasavvufu şekillendiren sosyal ve tarihsel olaylardan hareketle, günümüzde tasavvufa yönelik popüler tutumları şekillendiren tarihi bağlamları ortaya konmaktadır. Her bölüm, her birinin tarihsel dokusuyla bütünleştiği bir dönemi ve tavrı karakterize eden önemli kişiler, hareketler ve eğilimler hakkında ayrıntılı anlatımlar içermektedir. Her bölümün ve kitabın sonundaki⁴²³ “*Further Reading*/Ek Okumalar” kısmında alanla ilgili son çalışmaların bir bibliyografyası yer almaktadır.

Kitapta, sufilerin toplumun kenarında kalmış, alt sınıf bireyler şeklinde değil güçlü ve etkili

⁴¹⁸ Nile Green, *How Asia Found Herself: A Story of Intercultural Understanding*, Connecticut: Yale University Press, 2022.

⁴¹⁹ Nile Green, *Sufism: A Global History*, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2012; Eser üzerine yapılmış bir değerlendirme için bkz. Cennet Ceren Çavuş, “Sufism: A Global History”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 32 (01 Temmuz 2014): 159-164.

⁴²⁰ Green, *Sufism*, xi.

⁴²¹ Karamustafa, *Sufism*.

⁴²² Green, *Sufism*, 17.

⁴²³ Green, *Sufism*, 243-244.

sosyal aktörler olarak ele alınacağı belirtilmektedir.⁴²⁴ Buradan hareketle Green, “karşıt” ve “marjinal” yönlerini öne çıkarmadan tasavvufu güçlü bir ilmi, ameli ve insani geleneğe sahip toplumsal ve dini bir yapılanma olarak tanımlamaktadır.⁴²⁵ Müslümanların bireysel ve toplu yönelimleri için “söylemsel”, “mucizevi” ve “ekonomik” bağlamda üç farklı otorite alanı içinde hüküm süren “dini bir kurum” olarak tasvir etmektedir.⁴²⁶ Bu yönelim süreci için anahtar faktör öğretim yönteminin doğasında bulunan usta çırak ilişkisi bağlamında formüle edilmektedir. Peygamber ve inananlar, veliler ve takipçileri gibi bağlılıkların tasavvuf geleneğinin temelini teşkil ettiği belirtilmiştir.⁴²⁷

Giriş, kronolojik olarak düzenlenmiş, her biri tasavvufun sosyal, politik ve ekonomik etkisinin yanı sıra gelişimindeki bir aşamaya, karaktere ve edebi çıktıya karşılık gelen dört bölümün temelini oluşturmaktadır. Her bölümde değerlendirilen coğrafya da genişlemektedir. İlk bölümde⁴²⁸ Green, 850–1100 yılları arasını -bugün tasavvufun teşekkül dönemi olarak adlandırılan dönemi- “*Origins, Foundations and Rivalries/Kökenler, Temeller ve Rekabetler*” başlığı altında ele almaktadır. Bu bölümde tasavvufun ortaya çıkışına dair bir anlatı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Evvela tasavvuf ve sufilerin bu kavramsallaştırmadan önce de var oldukları vurgulanmaktadır.⁴²⁹ Sonraki dönemde sufi müelliflerin tasavvuf geleneğini inşa etmek için erken dönemin öne çıkan isimlerini sahiplendikleri,⁴³⁰ tasavvufun Ehl-i Hadis ve kurrâ meclislerinde doğduğu⁴³¹ ifade edilmektedir. Bu bağlamda tasavvuf İslam geleneğine karşı çıkan marjinal bir tavır olarak değil, gelişen ilim geleneğine paralel ve onu destekleyen bir gelenek olarak ele alınmıştır.⁴³² Takip eden dönemlerde Irak ekolünün diğer bölge anlayışlarıyla rekabet ettiği ve nihayetinde bünyesine alıp bazılarını da bastırdığı ve ana akım tasavvuf hâline geldiği savunulmuştur.⁴³³

Green, erken dönemde gelişen çeşitli bakış açılarını örnekleyen Harrâz, Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc’ın yaşamlarını ve öğretilerini tasvir etmektedir. Bu kısmıyla, tasavvuf söylemini erken bir dönemden itibaren tanımlayan ve ayırt eden anahtar terim ve kavramların incelenmesi açısından da zengindir. Bölüm dönemde ortaya çıkan rekabet hâlindeki dini hareketlerin özetlenmesiyle sona ermektedir. Özellikle Irak tasavvuf geleneği, melâmeti esas alan tavrıyla Horasan tasavvufu ve zühdün baskın olduğu Kerrâmiyye bu noktada öne çıkartılmaktadır. Green, Horasan’da tasavvuf üzerine

⁴²⁴ Green, *Sufism*, 5-6.

⁴²⁵ Green, *Sufism*, 3.

⁴²⁶ Green, *Sufism*, 6.

⁴²⁷ Green, *Sufism*, 9-10.

⁴²⁸ Green, *Sufism*, 15-70.

⁴²⁹ Green, *Sufism*, 16.

⁴³⁰ Green, *Sufism*, 15-18, 42-44.

⁴³¹ Green, *Sufism*, 25-26.

⁴³² Green, *Sufism*, 28.

⁴³³ Green, *Sufism*, 44-52.

gelişen el kitabı ve biyografik derlemeler mahiyetindeki yazılı geleneği, daha sonraları ortaya çıkacak silsileler, tasavvufî kaideler ve kurumsallaşacak ana akım tasavvufun öncüsü ve habercisi olarak zikretmektedir. Aynı zamanda bu eserlerin apolojetik mahiyetin ötesinde Horasan bölgesinde -tasavvufu tanımayan bölge ilim adamlarına- tasavvufun tanıtımı işlevini de gördüğü belirtilmektedir. Bu geleneğin teşekkül döneminde İslam dünyasının her köşesinde kurumsallaşarak benimsenmesinin ortaya çıkardığı sosyal ve ticari ağlara da değinilmektedir.

“*An Islam of Saints and Brothers/Veliler ve Dervişlerin İslam’ı* (1100-1400)”⁴³⁴ şeklinde başlıklandırılan bölümde önceki dönemin (850-1100) entelektüel ve kurumsal sentezi ve sonuçları ele alınmaktadır. Bu sentez nihayetinde ortaya çıkan çeşitlilik, kurumsallaşma, kutsallaşma ve yerelleşmedeki gelişmeler ele alınmaktadır. Çeşitlilik bağlamında edebi araçların artışı, tartışılan teorik konuların genişliği öne sürülmektedir. Kurumsallaşma için örgütlü yapılanmaların çoğalması, kutsallaştırma için ise özellikle mezar ve türbelerin yanı sıra bu konularda yoğunlaşan edebi türlerin sonucunda ruhani otoritenin artan önemine dikkat çekilmiştir. Yerelleştirme ise bölgesel dillerdeki hem metinsel hem söylemsel ürün artışı bağlamında zikredilmiştir. Green, bu değişim ve gelişim sürecini “gerileme” ve “çöküş” gibi ifadelerle niteleyen önceki dönemde kaleme alınan bazı çalışmaları da eleştirmektedir.⁴³⁵

Tasavvufun bu dönemde İslam coğrafyasının tamamına yayıldığı ve çok farklı toplulukların sosyal ve entelektüel temel taşlarından biri haline geldiği aktarılmaktadır.⁴³⁶ Öyle ki Green’in iddiasına göre, tasavvuf öğretileri İslam coğrafyasındaki daha çeşitli insanlara ulaştıkça, dil bariyerleri giderek aşılmış ve yerel dillere yapılan çeviriler, topluluk oluşturmanın bir aracı haline gelmiştir. Green, bu süreci yöneticilerin edebi metinler ve söylem gücü üzerinden sufi grupları himayesi, ulemanın bölge halkı için metinleri anlaşılır biçimde yeniden üretimi ve halkın geleneksel motif ve anlatılarını tasavvuf üzerinden uyarlayarak yaşatması açısından ele almaktadır.⁴³⁷ Yine bu bağlamda tasavvuf zikir, evrad ve ayin gibi ameli ritüeller yoluyla; ilmi yeterliliği olmayan halk kitleleri için manevi makamlara ulaşma imkânı sağlamaktadır. Bu açıdan tasavvuf siyasi ve etnik gerilimleri de önemli ölçüde zayıflatan, birliktelik ve entegrasyonu kolaylaştıran bir toplumsal enstrüman olarak yorumlanmıştır.⁴³⁸ Bu bölümde tasavvufun kurumsallaşma süreci ve tarikatların ortaya çıkışı süreci de açıklanmakta⁴³⁹ Velayet/vilayet kavramının tasavvufun halk nezdinde tanınırlık, kabul ve otorite kurmak için kritik olduğu, bu bağlamda

⁴³⁴ Green, *Sufism*, 71-124.

⁴³⁵ Green, *Sufism*, 72.

⁴³⁶ Green, *Sufism*, 71.

⁴³⁷ Green, *Sufism*, 104.

⁴³⁸ Green, *Sufism*, 114-115.

⁴³⁹ Green, *Sufism*, 81-91.

azizler kültü ve silsilelerin, evliyanın kutsallaştırılması sonucu ortaya çıkan unsurlar olduğu belirtilmektedir.⁴⁴⁰

1400–1800 arası dönemin incelendiği üçüncü bölüm⁴⁴¹, “*Empires, Frontiers and Renewers/İmparatorluklar, Sınırlar ve Müceddidler*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde tasavvuf ile erken modern dönemin büyük devletleri ve bölgesel güçleri arasındaki etkileşim ele alınmaktadır. Bu açıdan kitabın isminde yer alan global bakış açısının en açık biçimde görülebileceği kısımdır. Green burada, İslam coğrafyasındaki geniş imparatorlukların yöneticileri ile tarikat liderlerinin karmaşık ilişkilerini incelemektedir. Yazarının Güney Asya coğrafyası uzmanlığıyla paralel düşünüldüğünde kitabın en güçlü yönünü bu bölüm oluşturmaktadır. Green’in iddiasına göre mutasavvıflar -meşruiyetleri İslam'a verdikleri kamusal desteğe bağlı olan İslam coğrafyasındaki- devletlere teolojik otorite alanı, toplumsal denge kurma ve emperyal genişleme hususlarında destek vermektedir.⁴⁴² Bu birliktelik de tasavvufun, İslam’ın klasik döneminde ana akım dini anlayışın merkezine yerleşmesini ve tüm coğrafyaya yayılım sağlamasını mümkün kılmıştır.

Bu bölümde ele alınan bir diğer mesele ise tasavvuf eleştirisini de söylemlerinde barındıran reformist hareketlerin yükselişidir. Tasavvufa yönelik “bidat” ithamı temelli bu eleştirilerin tarihsel açıdan yeni olmadığını belirten Green, bu ithamın sufiler tarafından da muhataplarına yönelik sıkça kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁴³ Bu eleştirilerin nihayetinde şeriata sıkça atıf yapan, savunmacı bir tasavvuf anlayışının doğuşuna neden olduğunu belirten yazar, bu süreçteki öncü isimleri müceddid olarak nitелеmektedir. Bu noktada Green, 18. asrın, peygamberi ve şeriati merkeze alan *neo sufi* anlayışı doğrultusunda bir reform dönemi olduğu tezini eleştirerek -Hicri bininci yılın ertesi olan- 1591 yılının çok daha önemli bir dönüm noktası olduğunu iddia etmektedir.⁴⁴⁴ Bu reformist hareketlerin, Müslümanların maddi sahadaki gerilemelerinin dolaylı bir sonucu olduğunu savunmaktadır.

Son bölüm⁴⁴⁵ “*From Colonization to Globalization/Kolonyalizmden Küreselleşmeye (1800–2000)*” başlığını taşımaktadır. İlk olarak Avrupa sömürgeciliğinin zaten savunma pozisyonuna geçmiş olan tasavvuf üzerindeki etkisi ve Avrupalı güçlerle bazen direniş ve bazen uzlaşma şeklindeki ilişkiler ele alınmaktadır. Devamında İslamcı ve modernist ideolojilerle ilişkiler de incelenmektedir. Green’in belirttiğine göre kolonizasyon sonrası dönemde; önceleri -erken döneme atıfla- reformun önemli bir ayağı olarak görülen tasavvuf, kısa zaman içerisinde reformun önündeki önemli engellerden biri olarak

⁴⁴⁰ Green, *Sufism*, 92, 103-113.

⁴⁴¹ Green, *Sufism*, 125-186.

⁴⁴² Green, *Sufism*, 126-128.

⁴⁴³ Green, *Sufism*, 154-157.

⁴⁴⁴ Green, *Sufism*, 175, 188.

⁴⁴⁵ Green, *Sufism*, 187-238.

görülmeye başlanmıştır ve tasavvuf karşıtı söylem güçlenmiştir. İslam coğrafyasının pek çok yerinde yükselişe geçen köktendinci anlayışın doğrudan hedefi hâline gelen tasavvuf geleneği, ana kaynaklara dönüş anlamında ciddi bir engel teşkil etmekteydi ve terki basit bir fedakârlık olarak görülmekteydi.⁴⁴⁶ Bu vaziyette tasavvuf geleneğinin nihayete ermesi beklenirken yeni ulusal kimlikler içerisinde kendisine ne şekilde yer bulduğunu aktarırken Green, tasavvuf geleneğinin dirençli olma, değişebilme ve yeni biçimlerde kendini sunma yeteneğini öne çıkartmaktadır.⁴⁴⁷ Yazar, 20. asırda tasavvuf geleneğinin bütün kurumlarıyla İslam coğrafyasının dışında yer bulma sürecine de değinmektedir.

Bu çalışmasıyla Green, başlıkta da vadettiği gibi küresel bir tasavvuf tarihi yazımını gerçekleştirmiştir. Tasavvuf ve onun sosyo-tarihsel yansımaları, dini, bölgesel ve sosyo-politik açılardan bir anlatı dahilinde okura iletilmektedir. Kitap, tasavvufa ve onun fikirlerinin, ritüellerinin ve kurumlarının; Müslüman dünyasının dini, kültürel ve sosyal dokusu içerisinde nasıl doğup geliştiğine dair küresel bağlamda ve tarihsel-analitik bir bakış açısı sunmaktadır.

Çalışmanın dikkat çekici yönlerinden birisi sosyal bilimlerin farklı alanlarını tarih anlatısında aktif olarak kullanmasıdır.⁴⁴⁸ Green'in eser boyunca öne sürdüğü bazı iddialar ise eleştiriye açıktır. Tasavvuf ve zühd kavramlarını katı bir şekilde yan yana koyması⁴⁴⁹ Batı akademisinde de tartışmalıdır. İkisi görece bir uyum içinde bir arada var oldularsa da yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi, erken dönemdeki sufi önderler birini ya da diğerini öne çıkartmayı seçtiler.⁴⁵⁰ Devamında, “hakîm” ifadesiyle zikredilen isimleri mistik bir geleneğin parçası olarak zikretmektedir. Şafii mezhebi ve tasavvuf arasında bulunduğu varsayılan bağlantı da dikkat çekici olmakla birlikte daha fazla kanıtı muhtaçtır.⁴⁵¹ Modern döneme ait bazı terimlerin kullanımı eserin dikkat çekici yönlerinden biridir. İslam toplumunun zanaatkârları, ulema ve tüccarların “entelijansiya”;⁴⁵² tarikatların ve mutasavvıfların “franchise”⁴⁵³ ve İmam Gazzâlî vb. ulemanın “halk entelektüeli”⁴⁵⁴ şeklinde ifade edilmesi tartışmaya açıktır. Knysh bu ifadelerin anakronik ve abartılı yorumlar olduğunu belirtirken, Çavuş ise bunların eleştiriye açık olsa da modern okur için ilgi çekici ve anlamayı kolaylaştırıcı olduğunu savunmaktadır.⁴⁵⁵

Metnini kurgularken literatür içerisinde öne çıkan bazı eserlere yer vermemesi de dikkat

⁴⁴⁶ Green, *Sufism*, 189-190.

⁴⁴⁷ Green, *Sufism*, 214-220.

⁴⁴⁸ Green, *Sufism*, 102. Antropolojik tespitleri tasavvuf tarihindeki millet esaslı bazı farklılaşmaları açıklarken kullanmıştır.

⁴⁴⁹ Green, *Sufism*, 23.

⁴⁵⁰ Alexander Knysh, “Review of Sufism: A Global History”, *Comparative Studies in Society and History*, 56/2 (2014): 546.

⁴⁵¹ Green, *Sufism*, 50, 52.

⁴⁵² Green, *Sufism*, 42-43.

⁴⁵³ Green, *Sufism*, 62-87.

⁴⁵⁴ Green, *Sufism*, 101.

⁴⁵⁵ Çavuş, “Sufism”, 163.

çekicidir. Giriş bölümünde Batı'daki tasavvuf okumasını eleştirirken doğrudan Arberry'in tezlerini hedef almakta ve onları çürütmeye odaklanmaktadır.⁴⁵⁶ Lakin sonraki süreçte yirminci asrın başında üretilen birçok akademik kabul, yine Batı'da üretilen metinler ışığında terk edilmiş olmasına rağmen bunlara değinilmemektedir. Çavuş'un da belirttiği gibi⁴⁵⁷ Alexander Knysh ve Carl W. Ernst'in çalışmalarına -sonraki dönemde kaleme alınmış bir çalışma olmasına rağmen- referans verilmemesi de bir diğer dikkate değer husustur.

Sonuç olarak Green, eserinin giriş kısmında belirttiği şekilde tasavvuf geleneğinin çeşitli tarihsel ve sosyo-ekonomik aktörlerle ilişkilerinde kapsamlı ve bağlamsal olarak temellendirilmiş bir inceleme sağlama sözünü yerine getirmektedir. Renard'ın da incelemesinde belirttiği gibi Green'in yaptığı özetle Marshall Hodgson'un İslam tarihi için yapmaya çalıştığını tasavvuf tarihine uygulamaktır.⁴⁵⁸ Bütünleyici bir resim çizme gayreti içerisinde olan Green, geniş anlamları taşıyabilecek kalıplar inşa ederek tarihsel hadiseleri birbiriyle ilişkilendirmeye gayret etmiştir. Eserde tasavvuf tarihinin fikirler ve pratikler tarihi olarak değil sosyal bir fenomenin tarihi olarak okunduğu görülmektedir.

Değerlendirme

Kuzey Amerika akademisine mensup, genel tasavvuf tarihi mahiyetinde metin kaleme almış tasavvuf araştırmacılarını ve eserlerini incelediğimiz bu bölümde; her bir yazarın tasavvufu belirlemiş oldukları yaklaşım ve yöntemlerden hareketle tarihselleştirdikleri görülmektedir. Chittick, Renard ve Ernst'in tarih yazım yöntemlerine bakıldığında fenomenolojik yaklaşımdan önemli ölçüde yararlandıkları görülmektedir. Karamustafa, Knysh ve Green'in ise kronolojik akışı esas aldıkları çalışmalarında filolojik metottan istifadeyle tarihselci yaklaşımı kullandıkları görülmektedir.

William Chittick, tasavvuf geleneğinin daha kuramsal ve entelektüel yanlarını öne çıkardığı eserinde tasavvufî olgular üzerinden bir anlatımı esas almaktadır. Belirlediği olgular ve öne çıkardığı kavramlar incelendiğinde, -diğer çalışmalarından aşına olunan- nazarî tasavvufu tasavvufun merkezine koyduğu görülmektedir. Bu bağlamda tasavvuf tarihindeki kişi ve kurumlar kendi içlerinde bir değer taşısalar da İbnü'l-Arabî'ye ve onun çevresinde gelişen Ekberî geleneğe yaklaştıkları ölçüde anlam ve değer kazanmaktadırlar. Özcü bir anlatımın merkezde olduğu bu çalışmada sufi müelliflerin tarih anlatısı doğrudan kabullenilmektedir. Chittick'in giriş mahiyetindeki bu eserinde tasavvufun merkezi görüş ve uygulamalarını didaktik bir tavırla özet olarak tanıtmakta, İslam'ın ayrılmaz ve merkezinde yer

⁴⁵⁶ Green, *Sufism*, 1, 6.

⁴⁵⁷ Çavuş, "Sufism", 163.

⁴⁵⁸ John Renard, "Review of Sufism: A Global History", *Journal of the American Oriental Society*, 134/4 (2014): 735.

alan bir parçası olarak ele almakta ve hâlâ yaşayan bir fenomen olduğunu zikretmektedir.

John Renard Müslümanların manevi ve dini yaşamını tasavvufi perspektifle ele aldığı eserinde, İslam dindarlığında öne çıktığını belirlediği olgular merkezinde bir tarih anlatısı ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu eser fenomenolojik yaklaşımın en net görülebildiği çalışmadır. Eser boyunca İslam'ın ruhsal/manevi söylemindeki, tecrübeye ve nakle dayalı öğeleri vurgulayacağını belirten Renard, bu noktada tasavvufi tecrübeye ve literatüre önemli bir yer ayırmaktadır. Renard tarih yazımında zaman, mekân ve ifade biçimlerinin tamamını gözetererek daha üst bir noktada bütüncül bir yaklaşımı esas almaktadır. Başka bir ifadeyle belirli bir tarihsel döneme odaklanmaksızın Müslüman toplumların tamamının edebiyatını, sanatını, mimarisini ve dinî ritüellerini İslam maneviyatı hakkındaki genel bakışına dahil etmektedir. Böylelikle İslam maneviyatının farklı bağlamlardaki görünümünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ernst'in, tasvirî bir anlatımla tasavvufu en temel hususiyetleriyle tanıtan, tasavvufun nasıl bir tarihsel bağlamda ortaya çıktığına ve geliştiğine odaklanan, buna paralel tartışmalı meselelere de değinen bir giriş kitabı kaleme aldığı görülmektedir. Kendisinden önce üretilmiş akademik çalışmaların anlatılarını büyük ölçüde görmezden gelen ve kendi anlatısında onların tezlerini eleştiren yahut dikkate almayan Ernst'in eserinin tartışmacı bir zeminde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle çağdaş dünyada tasavvufu ele aldığı bölüm, modern dünyada tasavvufun karşısında duran farklı akım ve kurumlarla hesaplaşma mahiyetindedir. Bu bağlamda Ernst'in bu çalışmasında tasavvuf tarihi anlatısı zayıf kalmakta ve daha çok olgusal tartışmalara odaklanılmaktadır.

Ahmet Karamustafa'nın tasavvufun erken dönemine ilişkin çalışmasında yazılı literatüre özel bir ilgi gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda kullanılan kavramlar ve alıntılarla metinler arası irtibatları kurmaya çalışması dikkat çekmektedir. Metinlere yönelik yoğun incelemesinden filolojik yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte anlatısını salt metinsel analize dayandırmadığı ve tarihsel bağlamı gözetererek bir tarih kurguladığı anlaşılmaktadır.

Alexander Knysh'in incelediğimiz ilk kitabı bir *textbook*/ders kitabı olarak hazırlanmasının da etkisiyle çok planlı ve akıcı bir tarih anlatısını içermektedir. Bu çerçevede tartışmalı meseleleri göz ardı etmemekle birlikte, konuya dikkat çekerek fazla üzerinde durmamayı tercih etmektedir. Kendisinin de belirttiği gibi Knysh, çalışmasını o güne kadar yapılan araştırmaların güncellenerek bir araya getirilmesi ve eksik kalan kısımların tamamlanması amacıyla kaleme almış, bu bağlamda başarılı bir sentez ortaya çıkmıştır. Tasavvuf tarihi hakkında kaleme aldığı ikinci kitapta ise, tasavvuf ve tasavvuf araştırmaları disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. İlk kitabın aksine bu çalışmada sık sık polemik

dili görülmekte ve Knysh ele aldığı konu hakkındaki görüşlerini açıkça dile getirmektedir. Bu noktada din araştırmaları alanındaki teorik yaklaşımlara sık referansların verildiği ve tarihsel problemlere verilen cevapların tartişıldığı bu eserde Knysh, Batılı tasavvuf tarihi yazımını meseleler üzerinden incelemektedir. Oryantalizm eleştirisinin, tarih anlatısının önemli bir parçası hâline geldiği modern çalışmalarda; haklı bulduğu oryantalist tezleri savunma ve İslam tarihindeki benzer yorumları getirme çabası çalışmanın özgün yönü olarak zikredilebilir. Bu çerçevede incelediğimiz iki eser birlikte ele alınarak Knysh'in filolojik metodu sıkça kullanan, tarihselci yöntemi esas alan ve tarihçilik yaparken ön kabullerin tamamını reddeden bir yaklaşıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Nile Green'in "*global history*/küresel tarih" bakış açısıyla kaleme aldığı, geniş bir coğrafyayı ve farklı milletleri içeren kapsamlı araştırmasının merkezinde tasavvuf tarihindeki güç dinamiklerine odaklandığı görülmektedir. Kendisini tarihsel antropolog olarak tanımlayan Green, tarihçiliğinin hususi yönünü özellikle 15. yüzyıl ve sonrasındaki dönemde göstermektedir. Geniş imparatorlukların hüküm sürdüğu bu dönemde ve 21. yüzyıla gelinceye kadarki zaman diliminde, tasavvufi kişi ve kurumların hızla değişen dünyaya ne şekilde uyum sağladıkları ve hangi fonksiyonları üstlendiklerini küresel çapta ele alan Green; böylelikle tasavvufun toplumsal ve siyasal tarihini ortaya koymaktadır. Bu anlamda alanda farklı bir yere konumlandırmanın mümkün olduğu Green'in çalışmasında tasavvufun nazari yönünün pek işlenmediği anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KUZEY AMERİKA TASAVVUF TARİHİ YAZICILIĞINDA ANA TEMALAR

Kuzey Amerika akademisinde görev yapan akademisyenlerin tasavvuf araştırmaları incelendiğinde “Tasavvufun Kökeni ve Yabancı Etkisi”, “Tasavvuf Tarihini Dönemlendirme Problemi”, “Sufi Dilin Oluşumu ve Terminolojik Açılım”, “Tasavvufun Kurumsallaşma Süreci ve Tarikatlar” ile “İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd” temalarının, akademisyenler tarafından üzerinde durulan ortak konular olduğu görölmektedir. Bu konular Kuzey Amerika akademisinin ötesinde Batı’da yapılan tasavvuf araştırmalarının da başlıca konuları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda üçüncü bölümde, Kıta Avrupası tasavvuf araştırmaları alanından Kuzey Amerika’ya intikal eden temaların ikinci bölümde incelenen eserlerde ne şekilde ele alındığı ortaya konulacak, önceki dönemde yapılan çalışmalarla ve kendi aralarında karşılaştırılarak incelenecektir.

A. Tasavvufun Kökeni ve Yabancı Etkisi

Batılı araştırmacılar tarafından kaleme alınmış tasavvufu konu alan metinlerin ilk örneklerini 18 ve 19. yüzyılda görmek mümkündür. Hristiyan inancı ve kültürüyle şekillenmiş zihinlere sahip isimlerin metin merkezli olan ve filolojik yöntemi esas alan bu çalışmalarını, zaman içerisinde karşılaştırılmalı dini okumalara doğru evrilmiş olmakla birlikte zihnî önyargıları yazınlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Tasavvuf araştırmaları sahasında çalışanlar içerisinde İncil araştırmaları, alan incelemeleri ve oryantalizm tetkikleri gibi akademik alanların mensupları olduğu gibi; diplomatlar, seyyahlar ve sömürge yöneticileri gibi amatör araştırmacılar da yer almaktadır.⁴⁵⁹ Tasavvufun kendisine ve çevresinde gelişen edebî literatüre yönelik olumlu bir bakışın ve etkilenmenin görüldüğü bu metinlerde, araştırmacıların ele aldıkları mistik geleneği İslam’a nispet etmek söz konusu olduğunda çekimser kaldıkları ve gönülsüz oldukları görölmektedir. Bunun ötesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan metinlerin çoğunda tasavvuf ile Sünnî İslam geleneği arasında net bir ayrıma gidildiği hatta tasavvufun Hinduizm, Budizm, Maniheizm, Neo-Platonizm ve Hristiyan mistik geleneği gibi İslam dışı bir dinî ve/veya düşünsel gelenekten alındığı şeklinde yorumlar görölmektedir.⁴⁶⁰

20. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan metinler göz önüne alındığında da köken probleminin, tasavvuf araştırmaları alanının merkezî konularından biri olmayı sürdürdüğü görölmektedir. Ignaz Goldziher (ö. 1921), Edward Browne (ö. 1926), Carl Becker (ö. 1933), Christiaan Snouck Hurgronje (ö. 1936), Arendt Wensinck (ö. 1939), Duncan Macdonald, Miguel Asin Palacios (ö. 1944), Reynold A.

⁴⁵⁹ Knysh, “Historiography of Sufi Studies in the West”, 107.

⁴⁶⁰ Knysh, “Historiography of Sufi Studies in the West”, 109.

Nicholson (ö. 1945), Max Horten (ö. 1945), Tor Andrae (ö. 1947), Louis Massignon, Richard Hartmann (ö. 1965), Margaret Smith (ö. 1970) ve Henrik Nyberg (ö. 1974) gibi tasavvuf araştırmaları alanının kurucu isimleri arasında zikredilebilecek akademisyenler köken problemine farklı açılardan yaklaşmışlar ve eserlerinde bu meseleyi tartışmışlardır.⁴⁶¹ Sir William Jones, John Malcolm (ö. 1833), James William Graham (ö.?) ve De Lacy O’Leary (ö. 1957) tasavvufun Hint kaynaklı olduğu iddiasını taşımaktadırlar. Hristiyanlık ile benzeşim kuranlar arasında David Samuel Margoliouth (ö. 1940), Graham, Alfred von Kremer (ö. 1889), Goldziher, Theodor Nöldeke (ö. 1930), Wensinck, Palacios, O’Leary ve Margaret Smith bulunmaktadır. Bu isimler tasavvufi uygulama ve yaklaşımlar ile Hristiyan inancı ve ruhbanlığı arasındaki benzerliklere dikkat çekmişlerdir. Tholuck, Edward Henry Palmer (ö. 1882), Arthur de Gobineau (ö. 1882) ve Ernest Renan (ö. 1892) ise tasavvufun nazarî yönü üzerinden İnan/Ârî kaynaklı olduğunu savunmuşlardır. Richard Hartmann da Maniheizm etkisine vurgu yapmıştır. Neo-Platoncu düşünceinin etkisini öne çıkaranlar arasında Edward H. Whinfield (ö. 1922), Edward Granville Browne (ö. 1926) ve Reynold Nicholson vardır. Massignon ve Arberry tasavvufun Kur’an kaynaklı olduğunu belirtmişler, Nicholson da son döneminde tasavvufun İslam kaynaklı oluşunu ifade etmiştir.⁴⁶²

Genel eğilime bakıldığında tasavvufun yabancı bir kökene dayandırıldığı görülse de, İslam’ın içinden neşet etmiş bir zühdfî-mistik gelenek olarak yorumlayan çalışmalar da görölmektedir. Bununla birlikte İslami bir kökene sahip olduğunu savunan araştırmacılar dahi tasavvufun tarihin bir noktasında yabancı etkiye maruz kalarak “bozulduğunu/değiştiğini” ortaya koymaktadır.⁴⁶³ Kuzey Amerika akademisinde üretilmiş tasavvuf tarihi metinlerine bakıldığında tasavvufun kökeni ve yabancı etkisi probleminin, merkezî temalar arasında yer almaya devam ettiği görölmektedir.

Chittick bu konuyu ele alırken henüz çalışmasının başında Cibril hadisine referansla tasavvufun doğrudan İslam’ın bir parçası olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁴ Bu bağlamda tasavvufun Kur’an ve sünnetten doğal biçimde ortaya çıkan bir gelenek olduğu, eylemlerini ve söylemini de nassın belirlediği vurgulanmaktadır.⁴⁶⁵ Chittick tasavvufun kökenine dair yapılan spekülasyonları anlamlı

⁴⁶¹ Tasavvufun kökeni konusunda erken dönem oryantlizmin görüşlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bk. Feyza Ketenci, *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

⁴⁶² Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011; Güngör çalışmasında oryantlistlerin köken sorununa dair görüşlerini ele almış, sonuç olarak tasavvufu bir yabancı etkisi olsa da İslam çerçevesini zorlamayacak şekilde özümsemiğini ve tasavvufun aslının İslam’ın özünden neşet ettiğini ifade etmiştir. bk. Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Yer-su Yayınları, 2018, 39-50.

⁴⁶³ Arthur J. Arberry, *An Introduction to the History of Şūfism: The Sir Abdullah Suhrawady Lectures for 1942*, Londra: Longmans, Green and Company, 1943, 62-65. Arberry, bu eserinin “The Present and Future of Sufi Studies” başlıklı bölümünde, diğer araştırmacıların konu hakkındaki görüşlerine de yer verirken, köken meselesinin tasavvuf araştırmaları alanında sürekli bir sorun olarak var olacağını ve nihai bir çözüme kavuşmasının mümkün olmayacağını belirtmektedir.

⁴⁶⁴ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 38-42.

⁴⁶⁵ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 65-67.

bulmadığını ve bu konuda sufilerin kendi gelenekleri hakkında söylediklerine bakmak gerektiğini belirtmektedir:

“Sufilerin kendilerine ilişkin anlayışlarını ciddiye alanlar Tasavvuf’u genellikle İslam’ın aslı bir bileşeni olarak tasavvur ederler. Tasavvuf’a antipatiyle bakan, veya Tasavvuf’a sempatiyle bakmakla birlikte İslam’a hor bakan, ya da çalışma alanlarıyla ilgili içeriden verilmiş anlayışlar konusunda skeptik bir tutum içinde olanlar, Tasavvuf’u genellikle asr-1 saâdetten sonra İslam’a yapılmış bir ilave olarak tanımlar ve takdim ederler. Tasavvufun mahiyet ve kökeni konusunda modern ilim adamları tarafından ortaya atılmış farklı kuramları, her ne kadar bunlar Oryantalizm tarihinde ilgi çekici bir bölüm oluştursa da, burada özetlemek mümkün değildir. Amacımız açısından, Tasavvuf’un kendi nazariyecilerinden çoğunun onu İslâmî geleneğin yaşayan ruhu olarak anladıklarını tekrar etmek yeterlidir.”⁴⁶⁶

Bu ifadelerden sonra da Chittick, Gazzâlî’nin *İhyâü ulûmi’-d-dîn*’ine atıfla tasavvufun mahiyetini açıklama yoluna gitmektedir. Chittick’in bu konu bağlamında üzerinde durduğu bir başka husus ise isimlendirme meselesidir. “Islamic” ön ekiyle kullanılan “mysticism”, “esoterism” ve “spirituality” gibi kavramların; tasavvufu ve kökenini anlamlandırma noktasında bazen darlığa bazen de genişliğe neden olarak yanlış anlamalara yol açtığını savunmaktadır. *Sufism*’i tasavvufun doğrudan bir karşılığı olarak kullanmanın tasavvufun kökenini Yahudi mistisizmi, Hıristiyan mistisizmi, Budizm ve Hinduizm gibi geleneklerde aramanın önüne geçeceğini ifade etmektedir.⁴⁶⁷ Bununla birlikte Chittick çalışması boyunca ele aldığı tasavvufî meseleleri açıklarken Hinduist ve Budist geleneğin kavramlarını kullanmış ve benzerliklere işaret etmiştir. Bunu yaparken farklılıklara da dikkat çekerek, inançların özgün kavramlarını birebir karşılık olarak kullanmadığını göstermeye çalışmıştır.⁴⁶⁸

Renard, tasavvuf tarihi alanındaki çalışmalarının yanında karşılaştırmalı dinler tarihi uzmanı olarak da ikinci bölümde tanıttığımız önemli eserler kaleme almıştır. Bu uzmanlığı doğrultusunda tasavvuf araştırmaları sahasında ürettiği metinlerde de ele aldığı konuda özellikle Hristiyan ve Yahudi geleneklerindeki paralellik arz eden unsurları yeri geldiğinde zikretmektedir.⁴⁶⁹ O Hinduizm’in tasavvuf üzerindeki etkisinden bahsederken, bu iki geleneğin ciddi olarak ilk defa 12. yüzyılda karşılaştığını belirtmekte ve tasavvufun kökeninin Hinduizm’le ilgisi hakkında bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bununla birlikte iki geleneğin karşılıklı olarak birbirilerini önemli ölçüde etkilediğini ifade etmektedir.⁴⁷⁰ Öyle ki İslam öncesi dönemde Hindu ve Budist grupların kutsal addedip ziyaret

⁴⁶⁶ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 68.

⁴⁶⁷ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 36.

⁴⁶⁸ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 141-142.

⁴⁶⁹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 29, 115, 138, 162, 181, 224, 308; Renard, *Friends of God*, 173, 187, 220.

⁴⁷⁰ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 109-110.

ettikleri türbelerin zamanla sufi gruplar tarafından da ziyaretgah kabul edildiği, coğrafyada aynı durumun tam tersi örneklerin de bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁷¹ Renard, Neo-Platoncu geleneği incelerken sufi kozmolojisi ve bilgi teorisi üzerinde önemli etkileri olduğunu belirtmektedir. Özellikle erken Orta Çağ'daki tercüme çalışmalarının, İbn Seb'în (ö. 1270) ve İbnü'l-Arabî gibi sufilerin dil ve söylemlerini biçimlendirerek panteistik ve monistik görüşlerine doğrudan etki ettiği aktarılmaktadır. Bunun yanında Renard, "insân-ı kâmil" anlayışının şekillenmesinde Neo Platoncu fikirlerin önemli etkisi olduğunu zikretmektedir:

"Tasavvuf ile bir Neo-Platonik bağlantının bir diğer önemli örneği, İber'li mistik İbn Seb'în'in eseri ve İbnü'l-Arabî'nin Neo-Platonik dille dolu düşüncesidir. Şii düşünürler ile siyasi kurumlarla tarihi bağlantıları olan tarikatlarla ve "*perfect person/insân-ı kâmil*" kavramına bakıldığında tasavvuf düşüncesi üzerinde olası Neo-Platonik etkiye dair kanıtlar vardır. Son olarak, akademisyenler, Güneydoğu Asyalı büyük sufiler Hamza Fansûrî ve Şemseddîn-i Sumatrânî düşüncesindeki Neo-Platonik unsurları belirlediler."⁴⁷²

Bu bağlamda Renard, her inanç geleneğinin tarihsel süreçte etkileşim içinde bulunduğu ve beraber yaşadığı kültür ve inançlardan etkilenmesinin doğal bir süreç olduğunu belirtmektedir. Farklı inanç gruplarında paralellik arz eden olgu ve pratikleri de bu şekilde açıklamaktadır. Bununla birlikte, tasavvufun kökeni söz konusu olduğunda; Müslümanların zühd geleneğini ve/veya tasavvufu Hristiyanlardan yahut Hint inanışlarından tevarüs ettikleri şeklindeki oryantalist görüşlere anlatisında yer vermemektedir.

Oryantalist geleneğe yönelik sert eleştirileriyle tanınan ve Annemarie Schimmel ekolünün takipçisi bir araştırmacı olarak Carl Ernst, eserinde bu konuyu işlerken de genel tavrına benzer şekilde oryantalizmi hedef almaktadır. Kitabında tasavvuf kavramını, "bütün dinlerin kalbinde yer alan evrensel mistisizm ruhu" şeklindeki tanımını esas alarak imkân dahilindeki en geniş anlamda kullanacağını belirtmektedir.⁴⁷³ Buradan hareketle köken ve yabancı etkisi tartışmalarını bir anlamda rafa kaldırması beklenmektedir. Bununla birlikte tasavvufun kökeni ve gelişimi meselesini, eserin ilk konusu olarak ele almaktadır.

Batılı araştırmacıların zihinlerindeki din kavramının büyük ölçüde Hristiyanlık ve hususen Protestanlık anlayışına dayandığını iddia eden⁴⁷⁴ Ernst, tasavvufa yönelik yaklaşımların temelinde de

⁴⁷¹ Renard, *Friends of God*, 207, 222, 226.

⁴⁷² Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 169-170.

⁴⁷³ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 19.

⁴⁷⁴ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 25.

bunun etkilerinin görüldüğünü aktarmaktadır.⁴⁷⁵ Erken dönem oryantalistlerin sufilere yönelik gözlemleri ve tasavvuf literatürü okumaları sonucunda, bu grubu -estetik ve mistik unsurları içermesi mümkün olmayan katı dindarlık örnekleri sunan- Müslümanların geneliyle aynı kategori altında değerlendiremediklerini ifade eden Ernst; tasavvufî anlayış ve uygulamalardaki Hristiyanlık, Hint mistisizmi ve Yunan felsefesiyle olan paralelliklerin araştırmacıların dikkatini çektiğini ve -İslam'a yakıştıramadıkları- “*sufizm*”i kendi gelenekleriyle ilişkilendirmeyi amaçladıklarını belirtmektedir.⁴⁷⁶ Erken dönem oryantalistlerin tasavvufu İslam'dan ayrı bir anlayış olarak gördüklerini metinlerinden alıntılarla ortaya koyan Ernst, tasavvufî unsurların İslam'ın özündeki muhtemel köklerine dair bir görüşün -zayıf da olsa- ilk defa 1821'de Tholuck tarafından ortaya atıldığını aktarmaktadır.⁴⁷⁷ Ernst, takip eden iki asırlık sürede tasavvufun kökenini İslam dışında aranmaya devam eden Batılı araştırmacıların, yeni kaynakların ortaya çıkışına rağmen tasavvufun ana akım İslam inanç ve pratikleriyle bağımlı, sosyal ve siyasi rollerini göz ardı ederek onu tamamen soyut bir mistik gelenek olarak ele almalarını da eleştirmektedir:

“Oryantalistler tarafından sufizmin “keşfi”nin üzerinden geçen senelerde hatırı sayılır bir ilerleme kaydedilmiştir...Avrupa dillerine giderek artan sayıda okunabilir çeviri, okuyucuların araştırma veya intisap için sufizme yaklaşmasını mümkün kılmıştır... Mevcut sufizm araştırmalarına bakıldığında, nispeten daha geniş bilgi tabanına rağmen, erken oryantalistlerin dayandıkları varsayımların çoğunun hala etkin olduğu [görölmektedir]... Hâlâ Hindu, Budist veya Hristiyan “tesiri” açısından sufizmin gerçek “kaynaklarını” keşfedebilecekleri ve duyurabilecekleri fikrini önemseyen alimler mevcut.”⁴⁷⁸

Daha somut örnekler üzerinden yabancı etkisi ve köken konusu üzerinde duran Ernst; sufilerin bazı uygulamaları ve Hint yogası arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. İlk bakışta görülen paralelliklerden hareketle -indirgemeci bir okuma yaparak- doğrudan köken birliği çıkarımı yapmamak gerektiğini ifade eden Ernst, ideolojik kabullere şüpheyle yaklaşmak gerektiğini belirtmektedir. Yoga üzerine yaptığı okumaya devam eden Ernst, “uygulamanın sufilerce bilindiğine dair tarihsel kanıtlar olduğunu lakin pratikte sınırlı bir etkiye sahip olduğunu” ve “sufî meditasyon tekniklerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamadığını” tarihî kaynaklara referansla aktarmaktadır. Yogada esas alınan manevi noktaların, letaif merkezleri ile hem fiziksel hem de sembolik olarak alakasız olduğunu da ekleyen Ernst, indirgemeci okumalara yönelik derinlemesine analizler yapıldığında gerçeğin ortaya çıktığını bu örnekle

⁴⁷⁵ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 26-28.

⁴⁷⁶ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 33-34.

⁴⁷⁷ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 36-43.

⁴⁷⁸ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 44.

göstermektedir.⁴⁷⁹

Tasavvufun başlangıç noktasının vahiyde bulunabileceğini ifade eden Ernst, tanrı insan irtibatında metafizik bir iniş ve yükseliş örneği olarak ilk vahiy ve miracı örnek verirken, mistik bilginin imkânı hususunda da Musa-Hızır kıssasına değinmektedir.⁴⁸⁰ Tasavvuf geleneğinde Hz. Peygamber'in örnek bir mistik karakter olarak sunulduğu ve sahabe ile ilişkisinin mürşit-mürit ilişkisi için esas alındığını belirten⁴⁸¹ Ernst, peygamberin Müslümanların tamamı için manevi bir rehber oluşunu şöyle açıklamaktadır: “Oryantalistler ve modern reformistler tarafından tercih edilen Protestan Hz. Muhammed imajının aksine, modern öncesi siyer kitaplarının çoğunda bulunan Hz. Muhammed portresi onun kozmik ve mucizevi özelliklerini vurgular.”⁴⁸²

Ernst, tasavvufun kökeni ve yabancı etkisi meselesinin sadece oryantalist geleneğin bir teorisi olarak kalmayıp bazı köktendinci Müslümanların da tasavvufu “azizlere tapan Hristiyanların putperest uygulamalarından ve panteist Yunan filozoflarının sapkın doktrinlerinden türetilmiş” İslam dışı bir unsur olarak gördüklerini aktarmaktadır.⁴⁸³ Buradan hareketle 18. asra kadarki süreçte yaşamış tasavvufa muhalif ulemanın, görüşleriyle oryantalistleri yüreklendirdiğini söylerken; çağdaş dönemdeki modernist görüşlere sahip Müslüman aydınların ise tasavvuf karşıtı görüşlerinde oryantalizmin teorilerini önemli bir kaynak olarak gördükleri belirtilmektedir.⁴⁸⁴ Sonuç olarak Ernst'in tasavvuf tarihi araştırmalarındaki köken ve yabancı etkisi temasının ortaya çıkışını, oryantalistlerin ve “köktendinci” olarak tavsif ettiği Müslümanların ön yargılı yaklaşımlarının bir sonucu olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Kendisinin de tespit ettiği tasavvuf tarihindeki paralelliklerin ayrıntılı incelendiğinde, insanlık tarihinde görülebilecek kurumlar-gelenekler arası sıradan etkileşimlerin bir başka örneğini ortaya çıkaracağını savunmaktadır.

Karamustafa tasavvufun erken dönemini ele aldığı kitabının önsöz bölümünde çalışmasının odağı ve hacmi nedeniyle yeterince değinemediği konuları zikrederken, tasavvufun kökeni ve yabancı etkisi meselesine de yer vermektedir. Karamustafa konunun tasavvuf araştırmaları için en önemli ve tartışmalı meselelerden olduğunu ifade ettikten sonra -eserinin önceki çalışmaların bir sentezi mahiyetinde olmasından ötürü- ikincil literatürün yetersizliğinin de konuyu dışarıda bırakmasının önemli sebeplerinden olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁵ Tasavvuf üzerindeki yabancı etkisi hakkında ayrıntılı

⁴⁷⁹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 145-147.

⁴⁸⁰ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 61-68.

⁴⁸¹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 76-89.

⁴⁸² Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 84.

⁴⁸³ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 13.

⁴⁸⁴ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 45.

⁴⁸⁵ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, xiv.

bir analize yer vermese de Karamustafa iddiaların “özü itibariyle varsayımsal” olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁶

Islamic Mysticism: A Short History'de Knysh tasavvufun kökeni meselesine hususi bir bölüm ayırmamakla birlikte yeri geldikçe konuya ilişkin Batı akademisinin ortaya koyduğu teorileri aktarmış yer yer de şahsi görüşlerini açıklamıştır. Knysh konu hakkındaki genel yaklaşımını kitabın en başında şöyle açıklamaktadır: “Başlangıçtan itibaren İslam'da zımnen mevcut olan zühd ve tasavvuf unsuru, İslâm'ın ilk asırları esnasında (Milâdi 7. ve 8. yüzyıllar) aşikâr hale gelmiştir.”⁴⁸⁷ Buradan hareketle Knysh'in tasavvufun kökeni hususunda ön yargılı bir görüşe sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çalışması boyunca bazı tasavvufî unsur, pratik ve inanışların diğer inanç gelenekleriyle benzeştiği noktalara yeri geldikçe dikkat çekmiştir:

“İhlasla zikredenler tarafından bıkip usanmadan tekrar edilen bir evrad olarak zikir, Sina ve Yunanistan'ın Athos Dağı'ndaki Doğu Hristiyanlarının "İsa Mesih Duası" ile birçok benzerlik barındırır. Her ne kadar ortak bir kökenden geldiklerine ilişkin tarihi bir delil olmasa da Hinduların japa-yoga'sı ve Japonların nembutsu'sunu da andırır. Bu dua tarzları arasındaki olası etkiler ve nedensel ilişkileri inkâr etmeden, coğrafi bölgeleri ve dini akidelerin ötesine geçen evrensel bir eğilimin söz konusu olduğu öne sürülebilir.”⁴⁸⁸

Zikir konusundaki tarihsel tespitine karşın bir benzerlik bulamadığı farklı tasavvufi uygulamalar hakkında da ön yargılı davranmamış ve bunu belirtmiştir: “İlk defa Bağdat sufileri arasında kayda geçirilen semanın kadim Orta Doğu dinlerine ait dini ritüel ve uygulamalardaki kökenlerini tespit etmek imkânsızdır.”⁴⁸⁹ Hakîm et-Tirmizî'yi ele aldığı bölümde Knysh, Tirmizî'nin pek çok farklı gelenekten etkilendiğini savunmaktadır. Sünnî olsa da bazı Şîî bâtınî fikirleri benimsediği⁴⁹⁰, dönemin simya görüşlerinden etkilendiği⁴⁹¹ ve kozmolojik anlayışının Neo-Platoncu ve Pisagorcu fikirleri içerdiği⁴⁹² aktarılmaktadır. Burada dikkat çeken bir başka husus ise Knysh'in Tirmizî üzerinden tasavvuf Şîa ilişkisine dair söyledikleridir: “Tirmizî'nin tâliminde [...] değinmeye çalıştığımız Şîî unsurlar, sufi ve Şîî bâtınîliğin ortak kökenlerinin belîğ birer delilidirler.”⁴⁹³ Knysh, İbnü'l-Arabî'yi ve düşüncesini incelediği bölümde ise köken konusuna dair yorumlarını ortaya koymaktadır:

⁴⁸⁶ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, xv.

⁴⁸⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 13.

⁴⁸⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 310.

⁴⁸⁹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 315.

⁴⁹⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 117.

⁴⁹¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 118.

⁴⁹² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 118.

⁴⁹³ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 122.

“İslam öncesi düşünme biçimlerinin bileşenlerini, hepsinden önemlisi başta Neo-Platonizm'in ve Aristoculuğun tabiat görüşleri olmak üzere klasik antikitenin mirasını bir araya getirerek ilk döneme ait irfanî bir sistem geliştiren İranlı sufi Hakîm et-Tirmizî'nin görüşlerini önce ele almıştık. Genelde Müslümanlar ve özelden ise sufiler, 3/9. yüzyılın başlarından itibaren Arapçaya tercüme ya da serbest aktarımlar yoluyla sözü edilen İslam öncesi düşünce sistemlerinin etkilerine maruz kalmışlardır. Bunlara ilaveten, muhtemelen sözlü olarak yayılan Zerdüştlük ile Mani dinleri ve mitolojilerinin etkilerini de tecrübe etmişlerdir. İbnü'l-Arabî de tüm varlıkların temelindeki birliği (vahdetü'l-vücut) ile biricik ve bölünmez uluhiyetteki ortak kökenlerini vurgulayan karmaşık bir Neo-Platonist-İrfani sistem inşa etmiştir.”⁴⁹⁴

Bu yorumlarının yanında Knysh, İbnü'l-Arabî'nin doğrudan bir nakilci olduğunu ve İslam'a tamamen yabancı bir anlayışı ürettiğini düşünmemektedir:

“...İbnü'l-Arabî'nin felsefi ve metafizik sistemleri klasik sufi geleneğinin saf bedenine nakledilen yabancı dokular oldukları anlamına gelmez. Onları İslam geleneğinin başlangıçtan itibaren özünde olan ve dolayısıyla sonraki dönem tasavvufunun gittikçe artan karmaşıklığını yansıtan bazı eğilimlerin tabii bir gelişimi olarak ele almak daha yapıcı bir yaklaşım gibi görünmektedir.”⁴⁹⁵

Knysh *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*'de zühd ve mistisizm arasındaki ilişkiyi ele aldığı bir giriş bölümüne yer vermektedir. Burada zühd olarak adlandırılan unsurları mistik olanlardan ayırmak istemediğini belirtirken tasavvufu da İslam'ın içindeki zühdi-mistik bir hareket olarak tavsif etmektedir.⁴⁹⁶ “*The Vexed Issue of the Origins/Kökenlerin Çetin Meselesi*” başlığı altında köken ve yabancı etkisi meselesi üzerinde duran Knysh, öncelikle İslam'ın doğduğu dönemde coğrafyada bulunan zühdi-mistik gelenekleri ele almakta ve tasavvuf üzerindeki etkisini ihmal etmemek gerektiğini belirtmektedir:

“İnsanoğlunun düşünce, teknoloji ve uygulamalar gibi ortak müktesebatı birbirinden ödünç aldığına dair yeteri kadar belgelenmiş ve son derece doğal olan eğilime bakıldığında, ilk Müslüman topluluğunun bazı mensuplarının, Hıristiyan keşişleriyle Mısır, Suriye, Arabistan ve Mezopotamya'daki çöl münzevilerinin inanç ve davranışlarında cazip bir şeyler bulmuş olduğu düşüncesi makul görünüyor. ... Müslüman-Hıristiyan etkileşimlerini ve aralarındaki alışverişi inkâr etmek mantığa aykırı olduğu gibi tarihin akışına ve insanın doğasına da aykırıdır.”⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 179.

⁴⁹⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 179.

⁴⁹⁶ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 33-38.

⁴⁹⁷ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 51-53.

Sonrasında Knysh, kuvvetle muhtemel gördüğü tasavvuf üzerindeki yabancı geleneklerin etkisi hususunda, modern dönemde aksi yönde görüş belirten araştırmacıların neden bu şekilde yorumlarda bulduklarına dair tespitlere yer vermektedir:

“İslam'a ve onun zühdî-mistik damarına yabancı ve özellikle Hıristiyanlıktan gelen etkilerin olabileceğini kabul etmek, İslam topluluğunun içindeki ve dışındaki kamuoyunda bir kesim tarafından İslam'ın kendi kendisine yeterliliğine ve sufi İslam'ın temsil ediyor görüldüğü kendi "yüksek kubbeli maneviyatı" ile "sofistike felsefesini" geliştirme kabiliyetine karşı şüphe doğurucu girişimler olarak görülebilir. Gerek Müslüman gerekse Müslüman olmayan bazı günümüz tasavvuf hayranlarının, "İslam'ın (bir zamanlar sahip olduğu) ihtişamına" ters düştüğü için tasavvufun "yabancı kökleri"ne dair açıklamaları yanlış bulmaları şaşırtıcı değil.”⁴⁹⁸

Knysh bu doğrultuda Massignon, Ernst, Chittick ve Green'e sert eleştiriler yöneltmektedir. Bu isimlerin İslam'ın itibarını korumak gayesiyle açıkça görünen bir hususu görmezden geldiklerini yahut gizlediklerini iddia eden Knysh, nesnel bir yorumlama için araştırmacıların bir tarafa angaje olmamaları gerektiğini belirtmektedir.⁴⁹⁹ Tasavvuf üzerindeki yabancı etkisi için ise son olarak şöyle söylemektedir:

“Tasavvufun kökenleri üzerinde yürütülen şiddetli tartışmaların ideolojik payandası olmaktan kendimizi sıyrırırsak, kökleri Akdeniz havzasındaki İslam öncesi inanç sistemlerine derinden bağlı olan İslam'ın, bölgedeki Hıristiyanlığın zühdî-mistik eğilimlerine karşı kendisini korumuş olduğu düşüncesinin imkânsızlığını teslim etmek zorunda kalırız. Aynı şey, biraz daha düşük ölçüde de olsa, Musevi, Yeni Platoncu, Mani etkileri için olduğu gibi "Hermetizm" olarak bilinen şekilsiz, bâtnî/hikmet geleneği için de doğrudur.”⁵⁰⁰

Green, kitabında yer alan “*The Problem of Sufi Origins/Tasavvufun Kökeni Meselesi*” başlığı altında yabancı etkisi konusuna değinmektedir. Tasavvufun kökeni meselesinin Batılıların tasavvuf tarihi araştırmalarının önemli konularından biri hâline gelmesini, 19. yüzyılda gelişmiş din ve şarkiyat araştırmaları alanındaki arkeoloji ve metin analizi yöntemlerinin etkisine bağlayan Green; bu dikey tarihçilik anlayışının Hristiyanlık ve Yahudilik araştırmalarından başlayarak İslam ve tasavvuf araştırmalarına sıçradığını belirtmektedir. Bununla birlikte içinde bulunduğumuz dönemde, 20. yüzyılda gelişen sosyolojik bakışın da etkisiyle bu tavrın ve kısır tartışmaların terk edilerek bağlamsal okumayı esas alan yatay tarihçiliğe yönelmek gerektiğini savunmaktadır.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 53.

⁴⁹⁹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 54-56.

⁵⁰⁰ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 55.

⁵⁰¹ Green, *Sufizm*, 17.

8. ve 9. yüzyılda Müslümanların, Hristiyanlığın baskın inanç grubu olduğu Irak ve Suriye havzasına yerleşerek bu bölgede bir medeniyet kurmaları sürecinde tabii olarak bir etkileşim olacağını ve olduğunu ifade eden Green, bu etkileşimde aynı kültürel ve sembolik dili kullanmanın etkisini öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda Green, “sufi” kelimesinin ortaya çıkışı üzerinde durarak 7. ve 8. yüzyılda Hristiyan cemaatlerde bu kelimenin “yün” anlamındaki Süryanice karşılığının kullanımına rastlandığını; -Müslümanların bu kavramın ortaya çıkışında pek çok farklı anlam ve kökene işaret ettiklerini ifade ettikten sonra- bu durumun bir etkileşime işaret etmekle birlikte doğrudan bir geleneğin kökenine delalet etmeyeceğini iddia etmektedir.⁵⁰² Bunun ötesinde Green Hristiyan zahidlerin, Müslüman zahidlerin öncüsü olarak kabul edilmesinin dahi -zühhd geleneğine yönelik eleştirileri ve onları rakip olarak görmeleri sebebiyle- sufilerin kökenini buraya dayandırma noktasında yetersiz bir delil olacağını savunmaktadır.⁵⁰³ Biyografik anlatılar ve metafizik öğretiler arasındaki benzerlik iddialarını da inceleyen Green, bu hususta Ninovalı İshak (ö. 700) ve Rabiütü'l-Adeviyye örnekleri üzerinde durmaktadır. Ninovalı İshak'ın Hristiyan mistisizmi üzerine yazdıklarının benzerlerinin daha sonraları mutasavvıfların metinlerinde görüldüğü, Rabia hikâyesinin de Hristiyan anlatılarındaki tövbekâr kadınların kıssalarıyla büyük oranda örtüştüğü iddialarını ele alan Green; bu paralelliklerin doğrudan Hristiyanlardan Müslümanlara tek taraflı bir geçiş şeklinde yorumlanamayacağını belirtmektedir.⁵⁰⁴

Alternatif bir ilk dönem tasavvuf tarihi anlatısı olarak Serrâc, Hücvîri (ö. 1072?) ve Kuşeyrî gibi sufi müelliflerin kitaplarında tasavvufun kökeni hakkında yazdıklarını da değerlendiren Green, bu yazarların -oryantalist araştırmacılara benzer şekilde dikey tarih metodu kullanarak- kendilerinden iki veya üç asır önce yaşamış kişilerin biyografilerini kaleme alarak tasavvufu zahidlere dayandıran geriye dönük bir tarih kurguladıklarını ifade etmektedir. Green, sufi müelliflerin tarihte -net bireysel ilişkilerinin görülmediği- bir kuşağı kendilerine öncü olarak görme çabalarını, bir meşruiyet kaynağı aramak şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰⁵ Bu öncüllerden hareketle Green; tasavvufun kökenini öğrenmek için modern tarih yöntemleriyle çalışan araştırmacılara yahut birkaç yüzyıl sonrasında geriye dönük yazan sufi müelliflere değil, kendini sufi olarak adlandıran az sayıda kişinin hayatına, söylemlerine ve yaşadıkları tarihsel bağlama bakmak gerektiğini savunmaktadır.⁵⁰⁶ Sonuç olarak Green, Hint ve Neo-Platoncu köken iddiasını da diğer yabancı etki anlatılarına benzer şekilde reddederek⁵⁰⁷; Bağdatlı

⁵⁰² Green, *Sufism*, 17-18.

⁵⁰³ Green, *Sufism*, 20-21.

⁵⁰⁴ Green, *Sufism*, 21-22; Râbia ve çevresinde gelişen tasavvufi anlayışın tasavvuf tarihindeki yeri ve Râbia anlatısı hakkında yapılmış geniş bir değerlendirme için bk. M. Nedim Tan, *Bir Dini İdealin İfade Biçimleri: Râbia el-Adeviyye'den Kalanlar*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.

⁵⁰⁵ Green, *Sufism*, 22.

⁵⁰⁶ Green, *Sufism*, 23.

⁵⁰⁷ Green, *Sufism*, 19, 32-33.

sufilerin söylemlerine dayanarak tasavvufun kökeni hususunda Kur'an ve sünnete işaret etmektedir.⁵⁰⁸

B. Tasavvuf Tarihini Dönemlendirme Problemi

Tarih yazıcılığı söz konusu olduğunda en önemli meselelerden biri olarak *periodization*/dönemlendirme ön plana çıkmaktadır. Tarihi yazılan konu bir kişi, millet, devlet ve kültür olabileceği gibi bir ilim olması da bu durumu değiştirmemekte, ilim tarihleri yazılırken de dönemlendirme yoluna gidilmektedir. Bu aşamada ele alınan konuyu dönemlere ayırırken tarihsel süreç içerisinde pek çok iç ve dış etkenin varlığı göz önünde bulundurulduğunda, tarihçilerin ideolojik ve/veya ilmî tercihleri doğrultusunda farklı birçok dönemlendirme teklifinin veya dönemlendirme mantığının tarihsel akışı oluşturan pek çok dinamiği eksilteceği düşüncesiyle dönemsizleştirme düşüncesinin ortaya çıkması kaçınılmazdır.⁵⁰⁹

Bu bağlamda Batılı araştırmacıların üzerinde durduğu başlıca konulardan biri de tasavvuf tarihini dönemlendirme problemidir. Yapılan çalışmalara bakıldığında farklı dönemlendirme teklifleri görülmekle birlikte, zühd-tasavvuf ayrımı ile zühd tasavvufu ve felsefi tasavvuf gibi tasnifler öne çıkmaktadır. Zikredilen bu iki tasnifin köken sorunundan hareketle ortaya çıktığını belirten Demirli, konuyu ele aldığı makalesinde üçüncü bir yöntem olarak -daha çok Türkiye’de kaleme alınan tasavvuf tarihi metinlerinde görülen- “züht dönemi, tasavvuf dönemi, tarikatlar dönemi ve vahdet-i vücûd dönemi” şeklindeki tasnifi de zikretmektedir.⁵¹⁰ Tasavvufun teşekkül dönemini incelediği tezinde zühd dönemi-tasavvuf dönemi ayrımını ele alan Başer, ilk tasavvuf klasiklerinden alıntılarla zühd ve tasavvufu birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını göstererek inanç ve pratiklerde bir süreklilik olduğunu ve isimlendirmedeki değişimin dönemlendirmeye taşınmasının yanlış olduğunu savunmaktadır.⁵¹¹ Zühd dönemi-tasavvuf dönemi ile zühd tasavvufu ve felsefi tasavvuf şeklindeki tasnifleri Goldziher’in, Duncan Macdonald’ın ve Arberry’nin çalışmalarında da görmek mümkündür.⁵¹² Bu isimlerden bazıları zühd tasavvufunun İslam’ın kendi içinden, bazıları da Doğu Hristiyanlığının keşişlik geleneğinden çıktığını savunmaktadır. Felsefi tasavvuf söz konusu olduğunda ise Neo-Platonculuk, Hinduizm ve Budizm gibi geleneklerin kaynaklığı öne sürülmektedir.

⁵⁰⁸ Green, *Sufism*, 24-29.

⁵⁰⁹ Tarihi dönemlere ayırma problemi hakkında kapsayıcı bir inceleme için bk. Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, trc. Ali Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

⁵¹⁰ Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4 (2016): 7-8.

⁵¹¹ Hacı Bayram Başer, *Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicr III. ve IV. yüzyıllar)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, 15-20.

⁵¹² Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, 134-135, 141-146; Duncan Black Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York: Charles Scribner’s Sons, 1903, 180-181; Duncan Black Macdonald, *Aspects of Islam*, New York: The Macmillan Company, 1911, 190-193; Macdonald, *The Religious Attitude and Life in Islam*, 159; Arberry, *Sufism*, 9.

Tasavvuf tarihi dönemlendirmelerinde görülen bir diğer yaklaşımda ise erken dönem oryantalist araştırmacılardan bazıları; tarihsel süreçte başlayan ve sona eren lineer bir anlatı kurgulayarak tasavvufun başladığı, zirveye ulaştığı ve düşüşe geçtiği dönemler belirlemişlerdir. Bunu yaparken de *golden age*/altın çağ, *dark ages*/karanlık çağlar, *decline*/gerileme ve *degeneration*/yozlaşma kavramlarını ön plana çıkarmışlardır. Arberry (ö. 1969), tasavvuf tarihini ele aldığı eserinin “*The Decay of Sufism/Tasavvufun Çürümesi-Bozulması*” başlığını verdiği bölümünde İbnü’l-Fârız, İbnü’l-Arabî ve Mevlâna’nın tasavvufun zirve dönemini temsil ettiğini ifade ederken, -bölgeden bölgeye değişmekle birlikte- 13. yüzyıl sonlarından itibaren bozulma ve gerilemenin başladığını ifade etmiştir. Bu gerilemenin göstergeleri arasındaysa erken dönemde sıkça vurgu yapılan ibadet ve ritüellerin terki; mucize, keramet ve büyü gibi olağanüstü hadiselerle önem verilmesi; evliya kültü ve hurafelerin yaygınlık kazanması ile tarikatlar vesilesiyle katı bir hiyerarşik yapının belirginleşmesi gibi hususlar zikredilmiştir.⁵¹³ Benzer şekilde von Grunebaum da İslam tarihinin Moğol istilasına kadarki ilk altı asrını ele aldığı eserinin son kısmında “*Withdrawal and Mysticism at the end of the Caliphate*” başlığı altında, İbnü’l-Arabî’nin nazarî tasavvuf anlayışının ortaya çıkışı ve sufi çevrelerce benimsenmesi ile tarikatların -Abbâsî hilafetinin zayıflaması sonucu oluşan kurumsal otorite boşluğunda- cemiyetin liderliğini üstlenmesi bağlamında 13. yüzyılı tasavvufun zirve dönemi olarak zikretmiştir.⁵¹⁴ Fritz Meier, 9. ve 14. yüzyıllar tasavvufunu karşılaştırarak geçen süreçte kurumsallaşma, İslami ilimler arasına kabul, felsefî boyut kazanma, literatürde kullanılan dillerin artışı ve siyasi erkin takdirini görür konuma gelme üzerinde durarak bu tarihsel süreci tek bir dönem olarak ifade etmenin yanlışlığına dikkat çekmiştir.⁵¹⁵ Bununla birlikte tasavvufun gerileme dönemi söylemlerini, sufi müelliflerin asr-ı saadetî dünya hayatının zirvesi ve sonraki süreci -zirveden sürekli bir- gerileme olarak görmeleriyle bağdaştıran Meier, bir gelişme ve gerileme döneminin yaşandığını belirtmiş; tasavvufun 1500’lü yıllarda yüksek felsefe ve edebiyat içeren bir özden kolektif bir halk hareketine dönüştüğünü iddia etmiştir.⁵¹⁶

Knysht, oryantalist gelenek bünyesinde “gerileme” dönemi şeklinde gelişen bu anlatının gerçekliğine şüpheyle yaklaşmakta ve bu tavrın muhtemel sebepleri üzerinde durmaktadır. Orta Çağ’da eser kaleme almış sufi müelliflerin tasavvufî dindarlığın bozulduğuna yönelik ifadeleri, 20. yüzyıl başındaki modernist Müslüman aydınların tasavvufa yönelik suçlamaları ve İslam’ın altın çağının 11.-12. yüzyılda sona erdiğine dair klasik oryantalist kabul araştırmacıların tasavvuf tarihine bakışlarını

⁵¹³ Arberry, *Sufism*, 119-122.

⁵¹⁴ Gustave E. von Grunebaum, *Classical Islam: A History, 600 A.D. to 1258 A.D.*, trc. Katherine Watson, New Jersey: Routledge, 2009, 191-198.

⁵¹⁵ Fritz Meier, “Horasan ve Klâsik Tasavvufun Sonu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, trc. Ramazan Muslu, V/13 (2004): 443-468.

⁵¹⁶ Fritz Meier, “Süfilik ve (İslâm) Kültürünün Sona Erişi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, trc. Ahmet Aslan, XXVIII/1-2 (1970): 197-201.

etkileyen sebepler arasında zikredilmiştir. Diğer taraftan Knysh, oryantalistlerin erken dönemde kaleme alınmış tasavvuf klasiklerini otoriter metinler olarak kabul edip sonraki dönemlerdeki metinleri dikkate almamaları ve metinlere fazla gömülerek tasavvufun sosyal, siyasal ve ekonomik işlevlerinin tarihini göz ardı etmelerinin de bu okumaya yol açtığını ifade ederek; tasavvuf tarihinin tamamına yönelik zaman ve mekan gözetmeksizin, sosyal bilimler metodolojilerini dikkate almaksızın yapılan bu tasnifin yanlışlığına dikkat çekmektedir.⁵¹⁷

Chittick'in çalışmasına bakıldığında, eserin planlamasında ve işleyişte belirgin bir dönemlendirmeye gidilmediği görülmektedir. Tasavvufî fikir ve uygulamaları ele alırken bunların dönemlere ayrılarak tarihsel bağlamda gelişim sürecine değinilmemesini eksiklik olarak değerlendirmek mümkün görünse de kitabın yazılma amacı düşünüldüğünde anlaşılmaktadır. Chittick kitabının gayesini "Batılı bir muhataba İslâmî geleneğin daha kuramsal ve entelektüel olan yanlarını tanıtmak"⁵¹⁸ şeklinde belirlemiş, bu bağlamda dönemlere bölünmüş ve bunlar arasındaki farklılıkları öne çıkaran bir anlatımı tercih etmemiştir. Keskin sınırları olan bir dönemlendirmenin, -ikinci bölümde belirttiğimiz üzere- kitapta tasavvufun daha savunmacı ve bütünsel olarak işlenmesi gayretine de ters düşeceği açıktır. Bu açılardan Chittick'in tarih kurgusu kendi içinde anlam kazanmaktadır.

Chittick, kendisi bir dönemlendirmeyi esas almasa da alanda ortaya konan dönem tasniflerini eserinde ele almıştır. Bazı dönem tasniflerinin başka dinî geleneklerin tarihlerinden hareketle oluşturulduğuna da dikkat çekmiştir. Özellikle zühdün esas olduğu bir dönem sonrasında mistik anlayışın merkeze alındığı döneme geçiş ve nihayetinde felsefî tasavvufun tesisi tezini incelemektedir:

"Tarihçiler yaygın olarak, Tasavvufun, bir zühd ve korku mistisizmi olarak başlamış, giderek aşk ve takvaya yönelik bir vurguya dönüşmüş ve sonra da bilgi ve marifete önem ve öncelik veren bir hal almış tedricî bir gelişmesinden söz ederler. Bazıları Allah'a kavuşmanın bu üç yolunun üç temel Hindu yola tekabül ettiğini ileri sürmüşlerdir – karma yoga, bakti yoga ve jnana yoga."⁵¹⁹

Chittick çalışması boyunca tasavvufî kavram ve öğretilerin diğer geleneklerdeki karşılıklarını ve benzerlikleri normal karşılayarak metni içerisinde kendisi de kullanmakla birlikte, bu durumun tasavvufun bütünüyle Kur'an ve sünnet kaynaklı olduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini ifade etmektedir:

"[Bir önceki alıntıda benzerliğe işaret] Bu tür programların keşfi değeri ne olursa olsun, Allah'a yakınlık elde etme özlemi içinde olan Müslümanların ta ilk zamanlardan itibaren eylem, aşk ve bilgi

⁵¹⁷ Knysh, "Historiography of Sufi Studies in the West", 23.

⁵¹⁸ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 15.

⁵¹⁹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 141.

aracılığıyla bunu gerçekleştirmeye çalıştıkları konusunda asla şüphe yoktur. Kur'an'ın daha derin bir dikkatle okunması, onun, nefsin açılmasının farklı imkânlarını göz önüne serdiğini açıkça ortaya koyacaktır. Ve Tasavvufî edebiyatın yakından okunması, her dönemde nefsin karmaşıklığı konusunda incelikli bir vukufun olduğunu gösterecektir”⁵²⁰

Son olarak belirtmek gerekir ki Chittick'in -çalışmasında açıkça ortaya koymuş olmasa da- zihninde bir dönemlendirme fikri taşıdığı anlaşılmaktadır. Çok keskin sınırları olan bir tasnif olmasa da vermiş olduğumuz alıntıda görüldüğü gibi kitabın farklı bölümlerinde, sosyolojik değer ve yüklemden bağımsız “erken dönem”, “ilk dönem”, “her dönem” benzeri ibareleri kullanmaktadır.⁵²¹ Bunları bazen bir sūfinin yaşadığı dönemi ifade etmek için bazen bir eserin kaleme alındığı devri belirtmek için bazen de bir kavramın kullanım sürekliliğini kanıtlamak için kullandığı görülmektedir. Nazarî tasavvuf ve İbnü'l-Arabî'ye olan ilgisi ve tasavvuf tarihinde onu koyduğu yer düşünüldüğünde, Chittick'in müteakdimin ve müteahhirin şeklinde İslami ilimlerin birçok alanında görülen ayrıma paralel şekilde İbnü'l-Arabî öncesi ve sonrası şeklinde bir dönem fikrine sahip olduğunu söylemek de mümkündür.

Renard, çalışmalarında belirgin çizgileri olan bir tasavvuf tarihi klasifikasyonuna gitmese de geleneğin seyrinin farklılaştığı önemli kırılma noktalarına ve tarihsel kesitlere dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından 8. yüzyılın sonuna kadarki dönemi çileci bir zühdün baskın olduğu bir dönem olarak tavsif etmiş⁵²² ve Hasan el-Basrî ile özdeşleştirmiştir. 8. yüzyılın sonunda Rabiâtü'l-Adeviyye ile bu geleneğin mistik bir yön kazandığını ifadeyle tasavvufun başlangıç noktası olarak Rabia'ya işaret etmektedir ki, iddiasına göre ondan ilham alan mistik tavrılı şahsiyetlerle birlikte tasavvuf gerçek anlamıyla kendini göstermiştir.⁵²³ Renard, Hz. Peygamber'den 950 yılına kadarki zaman dilimini “içsel manevi deneyimin çeşitli tezahürlerine karşı ortaya çıkan bir duyarlılığın gelişimi” şeklinde tanımlamış ve tasavvufun *formative/teşekkül* dönemi olarak betimlemiştir. 10. yüzyılın ikinci yarısından 12. yüzyılın başına kadar süren, tasavvuf klasiklerinin kaleme alındığı ikinci dönem için ise Paul Nwyia (ö. 1980) ve Schimmel'e atıfla *elucidation/izah* ve *consolidation/sağlamaştırma* dönemi ifadeleri kullanılmıştır.⁵²⁴

12. ve 14. yüzyıl arası döneme tasavvuf açısından kritik üç alanın tesisi anlamında hususi değer veren Renard bunların kurumsallaşma, entelektüelleşme ve sanat olduğunu belirtmektedir. Kurumsallaşmanın 12. ve 13. yüzyılda tarikatlarla vücuda geldiği açıklanırken,⁵²⁵ entelektüelleşmenin

⁵²⁰ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 141.

⁵²¹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 15, 19, 32, 39, 141, 196, 282, 283, 286.

⁵²² Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 85.

⁵²³ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 3.

⁵²⁴ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 4.

⁵²⁵ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 86.

nazarî tasavvufun ortaya çıkması ve özellikle İbnü'l-Arabî ile oluştuğu aktarılmaktadır. Son olarak sanat alanını ele alan Renard, tasavvufun İslam medeniyetine edebiyat ve görsel sanatlar alanında büyük katkısının olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁶ 1400'lerden 1750'lere kadar, tasavvufun özellikle tarikatlar aracılığıyla İslam coğrafyasının her köşesinde siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan en parlak dönemini yaşadığını belirten Renard; bu dönemi, tasavvuf tarihinde bir “duraklama” veya “gerileme” çağı olarak nitelendiren araştırmacıları eleştirirken, çağdaş akademik çalışmaların da durumun tam tersi yönde olduğunu gösterdiğini savunmaktadır. Bu zaman dilimini aynı zamanda “*precolonial*/kolonileşme öncesi” dönem olarak betimleyen Renard, Müslüman siyasi yapıların zirve dönemlerini bu tarihsel süreçte yaşadığını aktarmaktadır.⁵²⁷ 19. yüzyıldan bugüne hızlı değişen bir dünyada tarikatların da bu duruma uyum sağladığını söyleyen Renard, çoğunun sömürge yönetimleri altında siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan zayıflamakla birlikte bazen de anti-kolonyal hareketlerin merkezi olarak cazibesini artırdıklarını ifade etmektedir. 20. ve 21. yüzyılda da tasavvufun kurumları, uygulamaları ve öğretileriyle modern dünyaya uyum sağlamış küresel çapta görünürlüğe sahip bir gelenek olduğu açıklanmaktadır.⁵²⁸

Ernst kitabında “İslami maneviyat ve mistisizmin kadim tarihini güvenle yeniden inşa etmek son derece zordur, ben de doğrusu burada böyle bir projeye girişmeyi düşünmüyorum.”⁵²⁹ diyerek, anlatısında tarihsel dönemlendirme yapmamakta ve kronolojik bir akışı esas almamakta, buna karşın tematik bakışını anlatısının merkezine yerleştirmektedir. Bununla birlikte benzer çalışmalarda dönem olarak ele alınan tarikatlar ve çağdaş dünyada tasavvufu incelediği iki bölüme yer vermektedir. Bu da - net sınırları olmasa da- belirli bir dönemlendirme fikrine sahip olduğunu göstermektedir. Zira bir tarihsel aralıktan bahsetmemekle birlikte “dindar Müslümanlar olarak tanımlanabilecek erken dönem sufiler”⁵³⁰ ve “ilk zahidler”⁵³¹ gibi ibarelerine bakılarak Ernst’in zihninde zühd dönemi ve devamındaki ilk sufiler arasında bir ayırım yapıldığı söylenebilir. Benzer şekilde tasavvuf tarihinin tarikatların doğuşuna kadarki periyodunda yaşamış bir figürden bahsedilirken “erken dönem” ibaresi sıkça kullanılmaktadır.⁵³² Tarikatların kurumsallaşması sürecinin işlendiği 12. yüzyıl ve sonrasının tarihi aktarılırken de “Orta Çağ” ifadesine yer verilmektedir.⁵³³ “modern öncesi” ve “modern” ifadelerinin kullanımı⁵³⁴ da dikkate alındığında, Ernst’in Batı merkezli tarih yazımının dönemlerini tasavvuf tarihi için kullandığı

⁵²⁶ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 6.

⁵²⁷ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 8.

⁵²⁸ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 9-10.

⁵²⁹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 49.

⁵³⁰ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 45.

⁵³¹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 72.

⁵³² Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 49, 50, 53, 69, 72.

⁵³³ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 153, 158, 168.

⁵³⁴ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 180, 181, 190, 211 vd.

anlaşılmaktadır.

Kitabının başlığı *Sufism: The Formative Period* olan Karamustafa, tasavvufun oluşum/teşekkül dönemi olarak belirlediği 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadarki tarihsel aralığı ele almaktadır. Yazar ele aldığı tarihsel aralığı “tasavvuf tarihinin ilk safhası” ve “klasik” dönem olarak betimlemektedir.⁵³⁵ Tasavvuf tarihinin, ele aldığı erken dönem dışındaki kısımları hakkında bir yorum yapmayan Karamustafa, çalışmasında tasavvufun tarikatlar dönemine kadarki doğuş ve gelişimini incelemektedir. Bununla birlikte bu başlığın girişinde de görüldüğü üzere Karamustafa'nın teşekkül dönemi olarak incelediği kesiti zühd ve tasavvuf dönemi olarak ayıran araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu konu hakkında Karamustafa'nın yaklaşımına bakıldığında keskin çizgilerle bir ayırım yapmadığı ve iç içe geçmiş bir yapıdan bahsettiği görülmektedir. Buna karşın tam anlamıyla tasavvufun 9. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat sufileri ile başladığı ifade edilmektedir.⁵³⁶

Karamustafa, tasavvufun ilk dönemini ele alan çalışmasının sonraki bölümlerinde Bağdat tasavvufundan başlayarak çevredeki sufi gelenekleri incelemiş, Bağdat tasavvuf anlayışının esas kabul edilerek çevreye yayılmasını ve tasavvuf literatürünün ilk örneklerinin ortaya konmasını işlemiş ve böylece tasavvufun İslam toplumunda öne çıkan dini ve sosyal bir olgu hâline geldiği on ikinci asra kadarki süreci işleyen bir anlatı kurmuştur. Kitabının son bölümü için “*Sainthood Triumphant/Erenlerin Zaferi*” başlığını uygun gören Karamustafa, bir anlamda ele aldığı dönemin sonunda tasavvufun ve temsilcilerinin İslam toplumunda meşru ve makbul bir konuma geldiğine işaret etmektedir.

Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History*'de başlangıcından 20. yüzyıla bir tasavvuf tarihi anlatısı ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kitap tarihsel dönemlere ayrılarak planlanmıştır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, sınırları birbirinden kesin tarihlerle ayrılan bir dönemlendirmeye yer verilmemektedir. Hasan el-Basrî ile başlayan “zühd dönemi” karşılığı bir “*The Beginnings/Başlangıç*” dönemiyle tasavvuf tarihini başlatan Knysh, bu kısımda ilk zahidler ve tasavvufi anlayışlarını inceleyerek ekollere geçmiştir. Burada Cüneyd-i Bağdâdî ile yeni bir anlayışın ortaya çıktığı ifade edildikten sonra Bağdat, Suriye, Mısır, Basra ve Horasan bölgelerinin tasavvufi anlayışları üzerinde durulmuştur. Bu bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla Knysh çeşitli yerlerde “ilk”, “erken” ve “klasik” dönem olarak tavsif ettiği 11. yüzyıla kadarki dönemi zühd dönemi ve erken tasavvuf dönemi şeklinde ele almaktadır.⁵³⁷

“*The Systematization of the Sufi Tradition/Tasavvuf Geleneğinin Sistemleştirilmesi*”

⁵³⁵ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, xii.

⁵³⁶ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 14.

⁵³⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 22, 44, 61, 302, 308.

başlığında 11. ve 12. yüzyılda kaleme alınmış tasavvuf klasiklerini ve yazarlarını inceledikten sonra, “*Sufism As Literature and Metaphysics: The Grand Masters of Mystical Poetry and Philosophy*/Edebiyat ve Metafizik Olarak Tasavvuf: Tasavvufi Şiir ve Felsefenin Büyük Üstadları” başlığı altında Mevlânâ ve İbnü’l-Arabî’yi ele almıştır. Felsefi tasavvuf veya metafizik tasavvuf gibi tabirlerle İbnü’l-Arabî etkisindeki tasavvufa işaret eden bir dönemden bahsetmeyen Knysh, bu iki başlıkta üzerinde durulan “müteahhirin ya da sonraki dönem sufi müellifler”⁵³⁸ şeklinde tavsif edilen isimlerin yaşadığı dönemi tasavvuf tarihinin “post-klasik dönem”i⁵³⁹ olarak isimlendirmiştir.

12. yüzyılda “*Tarīqa Sufism*/Tarikatler Dönemi Tasavvufu”nun⁵⁴⁰ başladığını belirten Knysh, bu dönemin ne zaman nihayete erdiği konusunda net bir bilgi vermemektedir. Tasavvufun 19. ve 20. asırlardaki gelişimi ve durumunu ele alırken tarikatları merkeze alarak anlatısını sürdürmesi ise tarikatlar döneminin devam ettiği izlenimini uyandırmaktadır. Bunun yanında tasavvuf ve tarikatların 12. ve 16. yüzyıllar arasında, Müslümanların sosyal hayatlarındaki başlıca etkili unsurlardan biri olduğunu belirtmektedir.⁵⁴¹ Bu da 16. yüzyıl sonrasında -sosyal ve siyasi hayat üzerindeki etki bağlamında- bir gerilemeye işaret olarak yorumlanabilmektedir. Zikredilen tasavvuf tarihi dönemlendirmesine paralel olarak eser boyunca “Orta Çağ”⁵⁴², “İslâm’ın Altın Çağı”⁵⁴³ ve “modern dönem”⁵⁴⁴ gibi farklı tarihsel dönemlendirme yöntemlerine de atıf yapıldığı görülmektedir.

Sufism: A New History of Islamic Mysticism’de Knysh “*The Decline Thesis in Sufism’s History*/Tasavvuf Tarihinde Çöküş Tezi” başlığı altında tasavvuf tarihindeki “gerileme” dönemi algısını ele almaktadır. Tasavvufun “çöküşü” algısının teorik açıdan ciddi anlamda şüpheli olduğunu zikrettikten⁵⁴⁵ sonra; Hurgronje, Massignon, Andrae, Hodgson, Arberry ve Meier’in 11. yüzyıl civarı tasavvufta değişim ve bozulmanın başladığı yönündeki iddialarını inceleyen Knysh, bu isimlerin tamamının sabit fikirli ve Avrupa merkezci anlayışlarından dolayı gerileme tezini savunduklarını söylemenin hatalı olacağını belirtmektedir.⁵⁴⁶ Bu bağlamda İslam geleneğinin içindeki müelliflerin de kaleme aldıkları klasik eserlerde tasavvuf tarihinde bir bozulmanın vaki olduğunu zikrettiklerini belirten Knysh bu konuda Kuşeyrî, İbn Abbâd er-Rundî, Şâtıbî (ö. 1388) ve İbn Haldun’u (ö. 1406) örnek göstermektedir. Bu bağlamda tasavvuf tarihinin dönemlendirilmesi sırasında kullanılan “gerileme” gibi

⁵³⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 24.

⁵³⁹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 180.

⁵⁴⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 188.

⁵⁴¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 13.

⁵⁴² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 13, 81, 150, 207 vd.

⁵⁴³ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 110.

⁵⁴⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 187, 219, 232 vd.

⁵⁴⁵ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 258.

⁵⁴⁶ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 262.

kavramların oryantalistlerin “icadı” olduğunu belirten Ernst’i eleştirmiş⁵⁴⁷ ve Müslüman müelliflerin de tasavvuf tarihine yönelik okumalarında benzer yaklaşımların görüldüğünü ifade etmiştir:

“Postmodern oryantalist eleştirmenlerin bizi ikna etmeye çalıştığına tersine, Müslüman araştırmacılar modern Batılı emsallerine son derece benzer şekilde davranıyorlardı: Hem Müslümanlara hem başka halklara ait ‘mitleri, ayinleri ve diğer dikkate değer gelenek ve alışkanlıkları büyük bir şevkle topladılar, düzenlediler, karşılaştırdılar ve sistematik hale getirmeye çalıştılar.’ Evet, farklı kavramlar ve terimler kullandılar fakat çoğu zaman özü itibarıyla Avrupalı Oryantalistlerle aynı sonuca ulaştılar.”⁵⁴⁸

Knysh bu eserinde de tasavvuf tarihinin dönemlerinden bahsederken *Islamic Mysticism: A Short History*’deki tutumunu sürdürmüş, başlangıç ve bitiş noktaları hakkında kesin tarihlere yer vermemekle birlikte “ilk”, “erken”, “geç”, “son”, “modern”, “modern öncesi”, “erken modern” dönem ile “Orta Çağ” ve “geç Orta Çağ” gibi belirli tarihsel dönemlere işaret eden kavramsallaştırmalara gitmiştir. Bunun yanında bu kavramları tamamen bir muğlaklık içerisinde ve sebepsiz kullanmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda zahidler ve ilk sufileri kapsayıcı olarak “ilk dönem” kavramını kullanma sebebi hakkında şunları söyleyerek Green’i eleştirmiştir: “Burada ‘ilk dönem-tasavvuf’ terimini ilk Müslüman zahidlerle onların çok değerli mirasına sahip çıktığını iddia eden sufi halefleri arasında kopukluk olduğunu öne sürenlere yönelik olarak kullanıyorum.”⁵⁴⁹ Buradan görülmektedir ki Knysh, tasavvuf tarihini kesin çizgilerle dönemlere ayırmış değildir. Bununla birlikte okura belirli bir fikir verebilecek tarihsel dönemlere işaret eden ifadeleri kullanmaktadır.

Green “*global history*/küresel tarih” bakışıyla kaleme aldığı çalışmasını dört tarihî döneme işaret eden ana başlıklarla planlamıştır. Tasavvuf tarihinin dönemlerini; 800-1100 arası “Erken Orta Çağ”, 1100-1400 arası “Orta Çağ”, 1400-1800 arası “Erken Modern Çağ”, 1800-2000 arası da “Modern Çağ” olarak sıralamıştır. Green tasnif ettiği bu dört bölümün de eşdeğer tarihi kesitlere işaret ettiğini ve kendisinden önceki çalışmaların aksine her birine eşit miktarda yer ayırdığını söylemektedir.⁵⁵⁰ İlk dönemde “*Origins, Foundations and Rivalries (850-1100)*” başlığı altında ilk sufilerin hayat ve tasavvufî anlayışları ile ilk tasavvuf klasiklerinin mahiyeti, bunların tasavvuf düşüncesine ve tarihine etkisi bağlamında ele alınmaktadır. Bunların yanı sıra ekollerin oluşumu ve sonraki dönemde yerleşecek ana akım tasavvufa nasıl şekil verdikleri açıklanmaktadır.⁵⁵¹

“850 ile 1100 yılları arasındaki dönemde, tasavvufun yalnızca yerel bir grubu ifade eden “yün

⁵⁴⁷ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 261-262.

⁵⁴⁸ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 265.

⁵⁴⁹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 55.

⁵⁵⁰ Green, *Sufism*, 10-11.

⁵⁵¹ Green, *Sufism*, 24-60.

kıyafetler giyenleri" belirten bir kelime olmaktan çıkıp, giderek artan sayıda metinde detaylandırılan bir bilgi yöntemine ve son olarak da kolektif aidiyet ile yeniden üretimin kurumsal mekanizmaları tarafından sağlanan bir geleneğe dönüştüğünü gördük."⁵⁵²

Başlığı "*An Islam of Saints and Brothers (1100-1400)*" şeklinde belirlenen ikinci bölümde, tasavvuf geleneğinin farklı coğrafi ve sosyal bağlamlara uyum sağlayıp yayılabilmesini sağlayan süreçlere odaklanılmaktadır.⁵⁵³ Green, kurumsallaşma bağlamındaki bu değişim ve gelişim sürecini, maneviyat alanındaki "gerileme" ve "çöküş" gibi ifadelerle niteleyen önceki dönemde kaleme alınmış çalışmaları da eleştirmektedir.⁵⁵⁴

"1100 ile 1500 yılları arasındaki dönemde kurumsal dayanaklarını Fas'tan Bengal'e kadar geniş bir bölgede kuran sufiler; bu geniş alana nüfuz eden çok farklı toplulukların sosyal ve entelektüel temel taşları olarak hareket ederek olağanüstü bir yükselişe geçtiler."⁵⁵⁵

Üçüncü bölüm⁵⁵⁶ "*Empires, Frontiers and Renewers (1400-1800)*" başlığı altında tasavvufi kişi ve kurumlarla erken modern çağın büyük devletleri ve bölgesel güçleri arasındaki etkileşimi ele almaktadır. Anadolu Selçuklu, Osmanlı, Safevî ve Babür Devletleri, Malay Sultanlıkları, Orta Asya Emirlikleri, Fas Krallıkları, Afrika'daki Songhay İmparatorluğu ve Func Sultanlığı gibi İslam coğrafyasının her köşesindeki siyasi yapıların kendi topraklarındaki tarikat yapıları ile kurdukları sosyal, yönetsel ve ekonomik ilişkilerin incelendiği bu bölüm; Green'in kitaptaki küresel bakış açısının en açık biçimde görülebileceği kısımdır:

"Bu bölümde mutasavvıflar ile devletler arasında müphem ilişkilerinin olduğu, sufilerin bazen kendilerinin devletler kurduğu bazen de devletler tarafından daha sıkı kontrol altına alındığı bir dönem gördük. İslam'ın dünyanın büyük bir bölümünde yayılmaya devam ettiği bu dönemde sufiler aynı zamanda sınır muhafızları olarak hareket ettiler ve etraflarında Müslüman toplumlar geliştikçe kurumları devletlerin vekili olarak hizmet etti."⁵⁵⁷

Son bölümde "*From Colonization to Globalization (1800-2000)*" başlığını kullanan Green, öncelikle Avrupa sömürgeciliğinin tasavvuf üzerindeki etkisi ve tarikatların Avrupalı güçlerle ilişkilerini ele almaktadır. Bölümün devamında tasavvuf düşüncesi ve tarikatların İslamcılık ve

⁵⁵² Green, *Sufism*, 62-63.

⁵⁵³ Green, *Sufism*, 10.

⁵⁵⁴ Green, *Sufism*, 72.

⁵⁵⁵ Green, *Sufism*, 71.

⁵⁵⁶ Green, *Sufism*, 132-173.

⁵⁵⁷ Green, *Sufism*, 174.

modernizmle ilişkisi incelenmektedir.⁵⁵⁸ Son olarak da çağdaş dönemde tasavvuf geleneğinin İslam coğrafyasının dışında -özellikle Batı’da- yer bulma sürecine değinilmektedir:

“Sömürge döneminde, Batı Afrika’dan Orta Asya’ya ve Hindistan’a kadar birçok sufi grubu, Müslümanların iktidarının çalkantılı çöküşünün ortasında Avrupa yayılmacılığının karşısında kendilerini ön saflarda buldu. Bu noktada [sufi liderler], sömürgeci ilerlemeye karşı zaman zaman militanca muhalefet biçimleri inşa etmek için tarikatların sadakat ve lojistik [imkanlarından] yararlandılar... Bazı sufi gruplar ise sömürge yöneticileriyle uzlaşma yollarını bulmaya daha istekliydiler...[Sonuçta] sufiler kolonizasyondan önemli ölçüde sağ çıkabilen birkaç modern öncesi Müslüman kurum arasında kaldı... 20. yüzyılda İslam’ın daha ‘modern’ biçimlerinin saldırı dalgası altında yakında kaybolacağına dair beklentilere rağmen tasavvuf hayatta kaldı...Bu süreçte çok sayıda takipçisini kaybetmiş olsa bile gayrimüslim dünyada yaygınlık buldu.”⁵⁵⁹

C. Sufi Dilin Oluşumu ve Terminolojik Açılım

Tasavvufun bir ilim olarak teşekkülü ve kurumsallaşması sürecindeki önemli unsurların başında sufi dilin oluşumu gelmektedir. Tasavvufi ıstılahların ne zaman ve neden ortaya çıktığı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Sufi dilin oluşumunun sebepleri arasında tasavvufun İslami bir ilim olması için gerek şart olması, ilim oluşunun doğal bir getirisi olarak dilin zaman içerisinde gelişmesi, tasavvufun gruplar hâlinde yaşanmaya başlanması, tasavvufi hakikatleri yabancılardan saklama gayesi, tasavvufu yeni topluluklara tanıtırken bir anlatı oluşturma ihtiyacı, kelimelere yeni anlamlar yüklemek isteği ve eğilimi, bazı hakikatlerin ancak sembolik bir anlatımla ifade edilebilecek olması ve yabancı kökenli anlayışların İslami dille kavramsallaştırılması ihtiyacı gibi gerekçeler öne sürülmüştür.⁵⁶⁰ Sufi dilin oluşum sürecinde ise sıklıkla bilgi ve eylem kaynaklı gelişim konu edilmektedir. Tasavvufun bilgi teorisiyle değil de fiil ve tavırla ortaya çıktığı göz önüne alındığında, kavramların ortaya çıkışını bu noktadan okumak gerektiği belirtilmektedir. Zühdün eyleme dönük yönü bu hususa ışık tutmaktadır. Bireysel planda farklı uygulama ve yaklaşımların görüldüğü dünyevi hayata sırtını dönme pratiği için kullanılan zühd kavramı zaman içerisinde genişlemiştir. Zühd sonucunda bireyin manevi makam ve hâlleri yaşayarak, bilgi ve marifete eylem zemininde ulaşmasına dikkat çekilmiştir. Bu süreçteki uygulama, tecrübe ve ulaşılan bilgilerin, zahidlerden itibaren kavramsallaştırılmaya başlandığı görülmektedir.⁵⁶¹ Tasavvufi kavramların çoğunun dinî anlatıda kullanılmaması dikkat çeken bir husus

⁵⁵⁸ Green, *Sufism*, 191-206.

⁵⁵⁹ Green, *Sufism*, 226.

⁵⁶⁰ Mehmet Uyar, “Tarikatlar Öncesi Dönemde Tasavvufi Dilin Oluşum ve Gelişim Süreci”, *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim” Tebliğler Kitabı*, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019, 157-160.

⁵⁶¹ Uyar, “Tarikatlar Öncesi Dönemde Tasavvufi Dilin Oluşum ve Gelişim Süreci”, 160-162.

olmakla birlikte, sufiler -tevbe, tevhit, şükür gibi- bu kavramlara farklı ve/veya daha derin anlamlar yüklemişlerdir. Bunun yanında sufiler literatüre -havf, recâ, yakîn, müşâhede gibi- yeni kavramlar da eklemişlerdir.⁵⁶²

Tasavvuf klasikleri olarak zikredilen eserlerde kavramların ele alındığı bölümler önemli yer tutmaktadır. Buna paralel olarak tasavvufu konu alan araştırmalarda da tasavvufî kavramlar sıklıkla incelenmektedir. Serrâc *el-Lüma*'da “hâller ve makamlar”, “adab”, “semâ”, “vecd”, “mucize”, “kerâmet” ve “şatahât”ı;⁵⁶³ Kelâbâzî (ö. 990) *et-Ta'arruf*'ta “tasavvufî istilahlr” ile “hâller ve makâmalar”ı;⁵⁶⁴ Hücvîrî *Keşfü'l-mahcûb*'da “ilim”, “fakr”, “tasavvuf”, “melâmet”, “adab” ile “hâller ve makamlar”ı;⁵⁶⁵ Kuşeyrî *er-Risâle*'de “Tasavvufî İstilahlar” ve “Sûfîlerin Makâm ve Hâlleri”ni;⁵⁶⁶ Herevî (ö. 1089) *Menâzilü's-sâ'irîn*'de 100 tane tasavvufî kavramı;⁵⁶⁷ Gazzâlî *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*'de “evrâd”, “ezkâr”, “semâ”, “vecd”, “nefs”, “ruh”, “kalp”, “akıl” ve “ahlak” gibi kavramları özellikle Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb*'undan⁵⁶⁸ istifadeyle ele almıştır.⁵⁶⁹

Çağdaş dönemde İngilizce kaleme alınmış genel tasavvuf tarihi metinlerine bakıldığında, Arberry'nin çalışmasında klasik kaynaklarda geçen tasavvufî kavramlar için “*The Structure of Sufi Theory and Practice/Sufî Teorisi ve Pratiğinin Yapısı*” başlıklı bir bölüm ayırıp Kuşeyrî'den aldığı “tevbe”, “mücâhede”, “halvet”, “takva”, “verâ”, “zühd”, “havf” ve “recâ” gibi bazıları zikrederek anlamlarını açıkladığı ve Serrâc ile Gazzâlî gibi müelliflerle karşılaştırdığı;⁵⁷⁰ Schimmel'in “*Stations and Stages/Hâller ve Makamlar*” başlığı altında “tevbe”, “verâ”, “zühd”, “nefs”, “tevekkül”, “fakr”, “sabır” ve “şükür” gibi kavramları Serrâc, Hücvîrî, Herevî ve Mekkî'den alıntılarla açıklayıp karşılaştırdığı⁵⁷¹ ve Baldick'in kavramlar için özel bir bölüm ayırmayıp ele aldığı dönemde öne çıkan kavramları yeri geldikçe açıklayıp değerlendirdiği görülmektedir.⁵⁷²

Chittick kronolojik bir tarih anlatısını esas almadığı tematik giriş mahiyetindeki çalışmasında,

⁵⁶² Uyar, “Tarikatlar Öncesi Dönemde Tasavvufî Dilin Oluşum ve Gelişim Süreci”, 163.

⁵⁶³ Ebu Nasr Serrac Tusi, *İslâm Tasavvufu*, trc. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, 41-72, 163-270, 309-515.

⁵⁶⁴ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, 143-246.

⁵⁶⁵ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, 77-128, 329-470.

⁵⁶⁶ Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, trc. Muhammed Coşkun, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013, 121-555.

⁵⁶⁷ Hâce Abdullah el-Ensari-el Herevi, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menâzilü's-Sâirîn*, trc. Abdurrezzak Tek, Bursa: Emin Yayınları, 2017, 75-150.

⁵⁶⁸ Ebu Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*, trc. Dilaver Selvi, 4 c. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2011.

⁵⁶⁹ Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *İhyâ Tercüme ve Şerhi*, ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi, 8 c. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

⁵⁷⁰ Arberry, *Sufism*, 74-83.

⁵⁷¹ Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, 109-129.

⁵⁷² Baldick, *Mystical Islam*.

tasavvufun tarihini ve mahiyetini açıklarken tasavvufî kavramlara hem başlıklandırmada hem de kurgusunda önemli yer ayırmaktadır. Bu bağlamda “rahmet”, “marifet”, “zikir” “aşk”, “sekr”, “sahv”, “semâ”, “hicap” ve “isimler” gibi kavramlar öne çıkmaktadır. Anlatısının tasavvufî kavramlar üzerine kurgulamasının sebebi olarak da şu görüşünü aktarmaktadır: “Tasavvufa, daha aşına olduğumuz bir tanım vererek, onu evcilleştirmeye çalışmak yerine, henüz işin başındayken, Tasavvuf geleneğinde tanım ve tasarrufa alınmaktan hazzetmeyen bir şey bulunduğunu kabul etmek durumundayız.”⁵⁷³ Öte yandan Chittick’in dil ve edebiyat uzmanlığı onun kavramsal hassasiyetini pekiştirmektedir.

Tasavvuf geleneğinin kendi içerisinde gelişen kavramların aslına yer vermeden İngilizce karşılıklarının esas alınmasını “ilim adamları dışarıdan kendi kavramsal kalıplarını empoze etmekte”⁵⁷⁴ diyerek eleştiren Chittick, bu durumun tasavvufun mahiyetini anlamada en önemli engellerden biri olduğunu ve sübjektif okumaya imkân tanıdığını belirtmektedir. Bu bağlamda öncelikle *sufism* karşılığını önerdiği tasavvuf kelimesinin kendisi ele alınmaktadır:

“Tasavvufun gerçekliğini araştırmaktan kaçınmanın kolay bir yolu bir ismi başka bir isimle değiştirmektir. Batı’da sık sık, Tasavvufun, genellikle önüne bir de ‘Islamic’ sıfatı getirilerek, ‘mysticism’ veya ‘esoterism’ ya da ‘spirituality’ olduğunu iştiriz. Bu tür etiketler bir istikamet sağlayabilir; ama bunlar, tarih boyunca Tasavvufla özdeşleşmiş farklı öğreti ve olaylara delalet etmek açısından, hem oldukça geniş, hem de fazlasıyla dar kavramlardır.”⁵⁷⁵

Yazar çalışma boyunca tasavvufî kavramları tutarlı bir yaklaşımla ele almaktadır. Öncelikle incelediği konunun sufi müellifler tarafından nasıl değerlendirildiğini açıklamakta, devamında o bağlamda hangi kavramı kullandıklarını belirtmektedir. Kavramın kökenine dikkat çekerek, -varsa- hangi ayet ya da hadisten alındığını metni de vererek göstermektedir. Daha sonra İngilizceye nasıl tercüme edildiği zikredilmekte ve bir yanlışlık yapıldığını düşünüyorsa tashihe gitmektedir.

Chittick’in bu husustaki yöntemini görmek açısından “tezkiye” kelimesi üzerinden gidebiliriz. Kitabın başında Cibril hadisine referansla ortaya koyduğu “*doing what is beautiful/ihsan*”a ulaşmanın kişinin “*to open up their eyes/gözünü açarak*” mümkün olacağını ifade eden yazar, sufilerce bunun yolunun “*purification of the soul/tezkiyetü’n-nefs*” olduğunu belirtmektedir. Bu kavramın Şems Suresi’nden alındığını söyledikten sonra kendi tercüme ettiği “*By the soul...Prosperous is he who purifies it/Andolsun nefse...onu arıtan felaha ermiş*” şeklindeki ayet metni için “Kur’an âyetlerinin tüm çevirileri gibi, bu çeviri de problemlidir” yorumunu yapmaktadır. Tezkiye’nin hem “*purification/arıtma*”

⁵⁷³ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 36.

⁵⁷⁴ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 28.

⁵⁷⁵ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 35-36.

hem de “*augmentation/geliştirme*” şeklinde iki anlamı olduğunu aktaran Chittick, “*to purify the soul/nefsi arıtma*” şeklindeki çevirinin yerine “*cultivation of the soul*” kullanımının daha uygun olduğunu savunmaktadır.⁵⁷⁶

Chittick çalışması boyunca tasavvuf tarihinin tartışmalı meselelerine girmemiş ve kronolojik bir anlatı oluşturmamıştır. Bu çerçevede metninde yer verdiği tasavvufî kavramlar da daha çok ilk dönemde tartışılan ve üzerinde ihtilafların çok olduğu temel kavramlar değil; nazarî tasavvufun ürettiği ve/veya anlamında ittifakla kullanılan kavramlardır. Yazarın yazım gayesini “Batılı bir muhataba İslâmî geleneğin daha kuramsal ve entelektüel yanlarını tanıtmak”⁵⁷⁷ şeklinde ifade etmiş olması da bu tutumunu anlamlı kılmaktadır.

Renard, tasavvufî kavramların İngilizce karşılıkları için hazırladığı *Historical Dictionary of Sufism*’de 3000’den fazla maddeyi ele almaktadır. Zahidler, sufiler, tarikatlar, ekoller, eserler, kurumlar, kavramlar gibi tasavvufa ilişkin hemen her kelimenin İngilizce karşılığı ve açıklamasının yer aldığı bu sözlük, İngilizce tasavvuf araştırmaları için başlıca kaynak mahiyetindedir. Bu bağlamda Renard’ın tasavvuf tarihçiliğinde öne çıkardığı veya ihmal ettiği bir tasavvufî kavramdan söz etmek mümkün gözükmemektedir. Çalışmamızda genel bir tasavvuf tarihi metni olarak değerlendirdiğimiz *Seven Doors to Islam*’da ise hususen öne çıkardığı tasavvufî kavramlar bulunmamaktadır. Bununla birlikte Renard’ın kitabın planını kurguladığı başlıkları, İslam maneviyatı tarihinde önem verdiği kavramlar olarak değerlendirmek mümkündür.

“*Foundations/Kurumlar*” başlığı altında “vahi” kavramı ve çevresinde gelişen dinî literatürün maneviyat geleneğine etkisi incelenmiştir.⁵⁷⁸ “*Devotion/Adayış*”, Müslümanların kendilerini teslimiyetçi bir kulluk merkezli ibadete adanmasına referansla kullanılmıştır. “*Ritual and Personal Prayer/İbadet*”in bir vazife olmasının ötesinde kendini adayarak yapılması gerekli bir hususiyet olduğu açıklanmıştır.⁵⁷⁹ “*Inspiration/İlham*” başlığında “*saint/velî*” ve “*prophet/nebî*” üzerinde durulmuş, bunların kişiler üzerindeki dinî “otorite” olmalarından ziyade örneklikleri üzerinde durulmuştur.⁵⁸⁰ “*Aesthetics/Estetik*” ile tasavvufî eserlerdeki mecazî ve alegorik anlatımın hikmeti incelenirken “*words of ecstasy/şatahât*” meselesi de ele alınmıştır.⁵⁸¹ “*Community/Cemiyet*” bölümünde İslam’ın toplu bir şekilde yaşanan bir din olduğuna değinilerek “*lodge/tekke*” ve “*brotherhood/tarikat*” kurumları ile

⁵⁷⁶ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 105-107.

⁵⁷⁷ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 15.

⁵⁷⁸ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 19-48.

⁵⁷⁹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 61-88.

⁵⁸⁰ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 111-130.

⁵⁸¹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 153-175.

bunların meşruiyeti ve himayesi bağlamında tasavvuf-siyaset ilişkisi üzerinde durulmuştur.⁵⁸² “Pedagogy/Pedagoji” başlığı altında eğitici olarak “teacher/mürşid”e ulaşılamayan durumlarda “hagiography/menâkıbname” ve “generations/tabakât” gibi tasavvuf literatürünün öğretici fonksiyonu değerlendirilmiş,⁵⁸³ “Experience/Tecrübe” başlığında ise “teaching/irşad” ve “teacher/mürşid” kavramlarına dikkat çekilmiştir.⁵⁸⁴ Kitabın son bölümünde ise tasavvufi kavramların kısaca açıklandığı bir lügate yer verilmiştir.⁵⁸⁵

Tasavvufî eserlerde dil kullanımını ele alan Renard, sufi müelliflerin deneyimleri sonucu ulaştıkları hakikatleri nakletmek konusunda geleneksel dil kullanımını “tecrübe ne kadar yoğun olursa bir şahsın onu anlayıp izah etmesi de o kadar güçtür”⁵⁸⁶ diyerek sakıncalı gördüklerini, bu sebeple tasvir ve imgelerin yoğun kullanıldığı bir dil ve anlatı türleri inşa ettiklerini aktarmaktadır:

“Tecrübî söylemin az ya da çok bağımsız halleri olarak üç ifade biçimini ele almaktayız. İlki tasavvufî imadır. Eski bir klasikte *işaret*, kişi ifade veya izahata ne kadar çabalarsa müphem kalan sezgisel bir ilim anlamına geldiği belirtilir. İkincisi Arapça *hikmet*, hikem teriminin tanımladığı tasavvufî aforizmadır. Bu biçim ayrıca telmih bir alt kategorisi olarak sınıflanabilir. Nihayet Arapça *şatah* (şathiye), olarak isimlendirilen mistik paradoks veya vecd halindeki sözler, birçok şekilde telmihli konuşmanın en dolambaçlı biçimidir.”⁵⁸⁷

Ernst eserinde sufinin/mutasavvıfın tam olarak tanımlanması ve nitelenmesi için anlaşılması gereken bazı kavramlar olduğunu belirtmektedir. İlk olarak “ibadet” ve “âbid” kavramları üzerinde duran Ernst, bunların Rabb’e kâmil bir itaat anlamını taşıdığını ifade etmektedir. “Ahlak” kavramı ele alınırken buna paralel “zühd”, “zâhid”, “salih”, “sıddık” ve “verâ” kavramları incelenmiş bunların sufinin dünya ile ilişkisinde anahtar kavramlar olduğu aktarılmıştır. Bir başka tasavvufî kavram olarak “ilim” tahlil edilirken, sufilerin “marifet” ve “hikmet”i de tasavvufî bilgiye karşılık olarak kullandıkları zikredilmiştir. “Seyahat”ın, yolda/tarîkte olan bir sufi için arayış ve imtihanı simgeler anlamda kullanıldığı ifade edilmiştir. “Aşk” ve “muhabbet”i bir mistik için en yaygın biçimde kullanılan sıfatlar olarak betimleyen Ernst, “sekr”in bir sufi için kendine hakim olmaktan çok daha cazip bir tavır olduğunu savunmaktadır.⁵⁸⁸ “Mürşitlik” ve “müritlik” tasavvufun temelindeki iki rol olarak nitelenirken, “velayet” bu ilişki çevresinde kurumsallaşan tasavvufun halk nezdinde otorite tesisi ve yaygınlık kazanmasındaki

⁵⁸² Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 201-250.

⁵⁸³ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 255-296.

⁵⁸⁴ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 317-345.

⁵⁸⁵ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 367-372.

⁵⁸⁶ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 338.

⁵⁸⁷ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 322.

⁵⁸⁸ Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 55-58.

esas unsur olarak zikredilmiştir.⁵⁸⁹

Eserinin velileri konu alan bölümünde “velayet”i, Kur’an ve sünnetin dışında bir manevi otorite sahası olarak gören Ernst, “veli”yi Hristiyanlık’taki aziz ve Şîî inancındaki imam ile karşılaştırmıştır. Devamında velayet merkezli gelişen “ricâlül-gayb”, “abdalân”, “üçler” ve “yediler” gibi âlemin düzeni üzerinde etkili manevi hiyerarşiler ve şahsiyetlere değinilerek, manevi otoritenin maddi saha üzerindeki etkisi ve genişlemesi incelenmiştir. “Velâyet” ve “kerâmet”in, “nübüvvet” ve “mucize” karşısındaki konumu da değerlendirilerek kavramsal bir karşılaştırma yapılmıştır.⁵⁹⁰ Ernst, tasavvufta hâller ve makamlar meselesini ele alırken Şîî geleneğin tasavvufa etkisinden bahsedilmiş, Kuşeyrî ve Herevî’nin zikrettiği tasavvufî makamlar liste hâlinde verilmiştir.⁵⁹¹ Buraya kadar zikredilen bütün kavramların hepsini kuşatıcı şekilde “*sufizm*” ibaresinin kullanımının ortaya çıkardığı sorunlar üzerinde duran⁵⁹² Ernst, tasavvuf tarihinin kurgulanmasında neyin içeride ve neyin hariçte tutulacağı gibi en temel hususlardan birinin dahi bu kavramsal genişlikten kaynaklandığını belirtmektedir. Kitapta genel itibariyle tasavvufî kavramlar bir mesele olarak incelenmemiş, tasavvufun tarihi ve meseleleri ele alınırken yeri geldikçe açıklamalar ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

Karamustafa tasavvufun teşekkül dönemini incelediği çalışmasında, zahidlerin ve erken dönem sufilerin kullandığı kavramlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Sûfî kavramı üzerinde duran Karamustafa, 8. yüzyıl itibariyle radikal zahid gruplar için kullanılan bir kavram olduğuna değinmiş; 9. yüzyılın ortaları itibariyle ise sadece aşırı bir zühde işaret etmeyen, özel bir mistik dindarlık biçimi anlamında Bağdat merkezli dinî anlayışı ifade etmek için kullanılmaya başlandığını belirtmiştir. Bağdat’taki meşhur sûfîlerin incelendiği bölümde dönemin öne çıkan üç ismi Harrâz, Ebu’l-Hüseyin en-Nûrî ve Cüneyd-i Bağdâdî ele alınmıştır. Harrâz’ın anlayışını açıklarken eserleri üzerinden ilerleyen yazar, *Kitâbu’s-sıdk*’ında tevbe ile başlayıp ünsiyetle sonuçlanan bir süreçte tasavvufun menzillerinden bahsetmiştir. *Kitâbu’z-ziyâ*’da ilahi hakikatlere muhatap olmuş kişileri gruplara ayırarak incelerken, kulların Rabbin davetine yönelik tutumları üzerinden bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu *Kitâbu’s-safâ*’da “kurb”u incelemiş “veli”, “hicab”, “vecd” ve “makamat” temalarını ele almıştır. *Kitâbu’l-Verâ*’da mutlak tevhid üzerinde durmuş, mutlak özne olan Allah’a vuslat için muhabbet ile nefsin perdelerinin aşılması gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak *Kitâbu’l-keşf ve’l-beyân*’da “velayet” ile “nübüvvet” ilişkisi “ilham”, “mucize” ve “keramet” temalarıyla ele alınmış, nübüvvetin velayeti içerdiği değerlendirmesi yapılmıştır. Ebu’l-Hüseyin en-Nûrî’nin Cüneyd çevresi ile ilişkili olduğuna değinilmiş

⁵⁸⁹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 59-60.

⁵⁹⁰ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 90-104.

⁵⁹¹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 137-141.

⁵⁹² Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 45-55.

lakin farklı bir tavrı benimsediği belirtilmiştir. Özellikle “riyazet” ve “emr bi’l-ma’ruf” hususlarında daha katı bir tavrı olduğu aktarılmıştır. Allah aşkına dair ve sair şatahât benzeri ifadelerinden ötürü Gulâm Halil hadisesinde yargılandığı ve sonrasında Bağdat’ı bir süre terk ettiği ifade edilmiştir. Nûrî insanın yaratılmasındaki aslî gayenin “marifet” olduğunu söylerken bunun ancak Allah’ın vehbi ile mümkün olacağını savunmuştur. Bu bağlamda aklın da kişiye marifet yolunda faydalı olmayacağını söylemiş “semâ”, “vecd” ve “murakabe”yi öne çıkarmıştır.⁵⁹³

Cüneyd’in anlayışını ele aldığı bölümde, tasavvuf düşüncesinin “tevhid”, “fenâ”, “ahid”, “sahv” ve “seçkinlik” anlayışı üzerine kurulu olduğu ifade edilmiştir. Tevhid hususunun üzerinde ayrıntılı bir şekilde dururken kulun benlik iddiasından vazgeçmediği ve kendini Rabbine bırakmadığı sürece mutlak tevhide ulaşamayacağını savunduğu aktarılmıştır. Bu hâlin de ben olma şuurunun yitirildiği “fenâ fillah” olduğu belirtilmiş, Cüneyd’in kurb-i nevâfil hadisini bu hususta delil gösterdiği aktarılmıştır. “Fenâ” hali sonucunda beden varlığının unutulması ve ruhi kavrama ile ulaşılan gerçekliğin aslında Bezm-i Elest’teki ahitleşmenin hatırlanması olduğu ifade edilmiştir. Bu farkındalık ve hatırlama sonucu Rab kişiye akıl ve iradesini teslim ederek tekrar sahv hâline döndürülmektedir. Böylelikle Allah tarafından seçilmiş bir kişi olan bu insan, halkı uyarmak ve onlara da gerçeği hatırlatmakla sorumlu kılınmış olmaktadır.⁵⁹⁴ Bağdat sûfilerinin hususiyetlerini de ele alan Karamustafa, başlıca gayelerinin tevhid hakkında keşfe dayalı bir marifete ulaşmak olduğunu belirtmektedir. Allah’a doğru olan yolculukta “fenâ” halinin şart olduğu konusunda ortak bir görüşün varlığını aktaran yazar, bu noktada kişinin asla ilahlaşmadığını ve “hulûl”, “ittihad” gibi düşüncelerin bu anlayışta yer almadığını ifade etmektedir. Marifet yolundaki kimselerin seçkin kişiler olduğu inancının hususi toplantı, tören, uygulama ve giyim tarzını doğurduğu da savunulmuştur.⁵⁹⁵

Karamustafa velayet kavramını tasavvufun kurumsallaşmasında kritik bir yere koymaktadır. “*The Master As Patron and The Cult of Saints/Koruyucu ve Şefaatçi Olarak Veli ve Veliler Kültü*” başlıklı kısımda velayet kavramı kaynaklı gelişen “muhabbetullah”, “aşkullah”, “istiğase”, “şefaat” ve “rüyet” kavramları üzerine özellikle Irak sûfilere ve muhaddis sûfilerin bu konularla ciddi ilgilendiği ve üzerine eserler verdiği söylenmiştir. Bunun yanı sıra kelimacılar arasında meydana gelen keramet ve velayet hakkındaki tartışmalara yer verilmiştir. Keramet mevzuunda tartışmalar vaki olsa da velayetin hak olduğu konusunda ulemanın arasında genel bir ittifakın bulunduğu bahsedilmiştir. Üçüncü ve dördüncü asırlarda halk arasında evliya kültürünün şekillenmeye başladığı söylenmiş ve fakat sûfi velayet

⁵⁹³ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 14-27.

⁵⁹⁴ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 27-30.

⁵⁹⁵ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 31-45.

anlayışından farklı olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹⁶ Karamustafa çalışmasının genelinde tasavvuf tarihinin ilk dönemdeki değişim ve gelişimlerin anlaşılması için tasavvufi kavramların mahiyeti ve tarihi üzerinde önemle durulması gerektiğini göstermektedir.

Islamic Mysticism: A Short History'de Knysh, “*Major Sufi Concepts and Institutions/Başlıca Tasavvufi Kavramlar ve Kurumlar*” başlığı altında “tarîk/yol”, “hâl”, “makam”, “fenâ”, “bekâ”, “semâ” ve “keşf” kavramlarını incelemektedir. “Yol” kavramını tasavvufta “şeriat-tarikat-hakikat”, hadiste “İslam-iman-ihsan” ve Hristiyan mistisizminde “via purgativa (arınma yolu)-via illuminativa (aydınlanma yolu)-via mystica (mistik yol)” şeklindeki farklı geleneklerin üçlü tasnifleriyle açıklayan Knysh, zamanla “yol/tarîk”ten türetilen “tarikat” kavramının kurumlara işaret etmesinin tasavvuf içinde sürekliliğe işaret ettiğini ve her dönemde “yol”un gayesinin “müridin Allah'ta fani olması” olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁷ “Yol” kavramı işlendikten sonra bu yolda kişinin ulaştığı duraklar ve yaşadıklarının “makam” ve “hâl” şeklinde 9. yüzyıl veya daha da öncesinde kavramsallaştırıldığı belirtilmektedir. “Hâl” için “sâlikin nefsinde bir denge, sekine ya da bunun tersi olarak bir cezbeyle yol açan ilahi hakikat ile doğrudan ‘karşılaşma’sının bir ürünü” olarak tanımlayan Knysh, “makam”ı “salikin tasavvuf yolunun nihayetine erişmek için kat etmesi gerekli bir aşamalar dizisi” şeklinde tarif etmiştir.⁵⁹⁸ “Hâl”in anlık ve/veya geçici “makam”ın sabit ve/veya kalıcı olduğu gibi hususları tasavvuf klasiklerine referansla açıklayan yazar, neyin “hâl” ve neyin “makam” olduğu tartışmasına da değinmiştir. Tasavvufi yolculuğun merhalelerinde yaşanan farklılıkları ele alan Knysh, seyrin sonucuna ulaşmak için aşılması gereken “hâl”leri ve ulaşılması gereken “makam”ları zikretmiştir.⁵⁹⁹

Knysh “mistik arayışın gayesinin Tanrı'yı bilmek değil onunla bir tür birliğe ulaşmak” olduğunu iddia eden mistik geleneklere atıfla, tasavvufi yolun gayesi olarak işaret ettiği “fenâ” ve “bekâ”yı da hususen incelemektedir.⁶⁰⁰ Knysh, “fenâ”yı salikin şuurundan kendi idraki dahil her şeyin yok olması ve bu boşluğun saf bir ilahî şuurla dolması olarak; “bekâ”yı ise salikin mahlûkatın kesretine dair -mahlûkattaki vahdet ile her şeyin ortak menşeyini fark ederek- yenilenmiş bir şuura ulaşması şeklinde tasvir etmiştir. Batılı çalışmalarda “fenâ”nın sıklıkla “nirvana” ve “tenasüh” ile karşılaştırıldığını aktaran Knysh, “fenâ”nın bir son yahut ilahî ve beşerî özlerin birleşmesi olmadığını ifade etmektedir.⁶⁰¹ “Bekâ” hâlini nebevî şuura benzeten Knysh şu tespiti yapmaktadır:

“Vecde gelmiş sıradan salik, fenâ tecrübesinden hasıl olan keşf ve cezbede durup böylece bu

⁵⁹⁶ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 163-174.

⁵⁹⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 297-298.

⁵⁹⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 299.

⁵⁹⁹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 300-303.

⁶⁰⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 303.

⁶⁰¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 304.

âlemi daha iyisiyle değiştirmek için herhangi bir çabadan vazgeçerken paradigmatik bir sufi olan nebi ise hem Allah hem de âlemlerle yaşayarak ilahi ilhamdan aldığı ahlâkî hakikati yaymak suretiyle âlemi ihya arzusundaır.”⁶⁰²

Tasavvufî bilgi teorisinin merkezinde yer aldığını belirttiği “keşf”i “insanı hissedilir âlem ötesinden ayıran perdeyi kaldırma fiili” şeklinde tanımlayan Knysh, perdenin kalkmasının beşerin vahyin kaynağıyla irtibatına imkân sağladığını ifade etmektedir. İlk dönem metinlerindeki “tecelli” kavramının “keşf” ile aynı anlamı taşıdığı, keşfin ötesinde ise “müşâhede” mertebesinin bulunduğu aktarılmaktadır. Sufilerin çoğuna göre yakîni bilgiye ulaşma yolları olarak zikredilen bu hadiselerin kişinin gayretiyle değil de Hak katından bir fiille olduğu ve bireyin burada edilgen olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰³ Bununla birlikte Knysh nazari geleneğin yorumunu da aktarmaktadır: “Tasavvuf nazariyatçıları keşfi, ona sahip olan kimselerin ayetlerde ve onları çevreleyen alemde remzî olarak bulunan sırları ortaya çıkarmalarına imkân veren üstün bir idrak usulü olarak görmüşlerdir.”⁶⁰⁴ Son olarak Knysh, tasavvufî terbiyede kullanılan en yaygın metotlar olarak “halvet”, “zikir” ve “semâ”yı inceleyerek⁶⁰⁵ keşfe ulaşmayı sağlayan vecd hâlini tetikleyen unsurları ele almış olmaktadır.

Knysh tasavvuf tarihinin meselelerini Batı’daki araştırmalar ve tasavvufu ele alan klasik eserleri harmanlayarak değerlendirdiği *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*’de, tasavvufî kavramları ele aldığı özel bir bölüme yer vermemiştir. Bununla birlikte “tasavvuf” kavramının kendisini “*What’s in a Name?/Tasavvuf İsmi Nereden Geliyor?*” başlıklı bölümde⁶⁰⁶ incelemektedir. Bu kitabında Knysh, tasavvufu İslam içerisindeki bir zühdi-mistik gelenek olarak yorumlamaktadır. Bu bağlamda Şii geleneğin “irfan/hikmet” şeklinde kavramsallaştırdığı mistik metafizik öğretiyi “tasavvuf” karşılaştırılmış, Şii’lerin tasavvuf kavramını neden kullanmadığı sorgulanmıştır. Sebepleri zikrederken mezhep taassupları üzerinde duran Knysh, Şii ulemanın tasavvufu “sahte irfan” olarak gördüğünü belirtmektedir. Bu bağlamda Şia ve Ehl-i Sünneti kapsayıcı bir kavram olarak “*Islamic Mysticism*” kullanımını anlamlı bulmaktadır.⁶⁰⁷

Her iki geleneği kapsayıcı şekilde “tasavvuf”un kullanımı ve klasik metinlerin bu farka dikkat edilmeden okunmasının ciddi hatalara yol açacağını belirten Knysh, bu durumu göstermek üzere Şii ve Sünnî mistik geleneğinin en temel kavramlarından “velayet” üzerinde durmaktadır.⁶⁰⁸ Kavramın

⁶⁰² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 305.

⁶⁰³ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 305-306.

⁶⁰⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 307.

⁶⁰⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 308-316.

⁶⁰⁶ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 73-114.

⁶⁰⁷ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 75-82.

⁶⁰⁸ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 86-89.

İngilizceye “*sainthood/azizlik*” olarak tercüme edildiğini aktaran yazar, Batılı araştırmacıların kavramı ele alırken tasavvuf geleneği ve Şia'nın meseleye farklı bakışlarını göz önünde bulundurmadan yapacakları okumaların ortaya çıkaracağı sonuçlara değinmektedir:

“Sünnî İslam'da velâyet kazanılabilir ya da Tanrı tarafından (zahiren onu hiç hak etmeyen ya da hiç akla gelmeyecek olanlar da dahil), akrabalıktan, eğitimden ya da sosyal durumdan bağımsız olarak herhangi birine bahşedilebilir. Şia'da ise velâyet ‘Ali'nin soyuna tahsis edilmiş olan aristokratik bir ayrıcalıktır’ ve bu statüyü hem başlatan hem de ona kutsiyet atfeden bir işlevdir. Başka bir ifadeyle Sünnî İslam'da az çok ‘liyakata bağlı’ bir statü iken Şia'da genetik olarak tevarüs edilir ve sadece peygamberlerle Şîî imamlara mahsustur. Dolayısıyla, bir sūfinin ve Şîinin velâyetten bahsederken aynı kelimeyi kullanmaları, onları ayıran muazzam derin bir itikadi fark olduğu gerçeğini örtmemelidir.”⁶⁰⁹

Knysh, bu örnekle tasavvufî kavramlara ilişkin Müslüman ve Batılı anlayışlar arasındaki farkları ortaya çıkarmayı amaçlarken tasavvuf tanımında “velâyet”e yer vermenin muhtemel teolojik sonuçları olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde metin merkezli çalışmanın, tasavvufun aynı zamanda metinlerin dışında yaşayan canlı bir fenomen olduğu gerçeğini gözden kaçırmaya ve kavramların yanlış yorumlanmasına yol açtığını iddia eden Knysh, bunun örneğinin tasavvuf nazariyesi çalışmalarında görülebileceğini söylemektedir. “Tasavvufun sadece entelektüel ve felsefi boyutlarıyla ilgilenen” ve bunları “asıl öz” olarak kabul eden Batılı araştırmacıların, tasavvufun ameli tarafını dışarıda bırakan tanımlamalarda bulduklarını ifade etmektedir.⁶¹⁰ Böylelikle metinlerin, ameli tasavvuf anlayışını ve toplumsal yapıyı göz ardı ederek yorumlanmasının tasavvufî kavramların anlam ve kapsamını, buna paralel tasavvuf algısını nasıl değiştirdiği gösterilmektedir. Knysh, “tasavvuf” kavramı için bir tarif yapmak söz konusu olduğunda “kapsayıcılığı dışlayıcılığa tercih etmek” gerektiğini savunmaktadır.⁶¹¹ Tasavvufa dair geniş bir değerlendirme mahiyetindeki bu çalışmasında Knysh tasavvufî kavramların gelişimleri, anlamları, kullanımları yahut tasavvuf tarihi içerisindeki yerleri hakkında bir analizde bulunmamaktadır.

Green tasavvuf söylemini erken bir dönemden itibaren tanımlayan ve ayırt eden anahtar terim ve kavramları incelemek amacıyla ilk sufiler olarak belirlediği isimlerin kullandığı tasavvufî kavramlara odaklanmaktadır. Harrâz'ın “sıdk”, “tarîk”, “tevekkül”, “fenâ”, “bekâ”, “nefs” ve “kurb” kavramlarını anlattığında esas aldığı aktarılrken,⁶¹² Tüsterî'nin Kur'an ile sufi tecrübe arasında kurduğu ilişki, “zikr”,

⁶⁰⁹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 87.

⁶¹⁰ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 100-101.

⁶¹¹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 110.

⁶¹² Green, *Sufism*, 29-33.

“kalp”, “tezkiye” ve “nûr” kavramları merkezinde bir anlayış tesis ettiği ifade edilmektedir.⁶¹³ Bunların yanında iki ismin de ortak bir şekilde “velâyet” üzerinde durdukları ve “nübüvvet”le ilişkisi hakkında konuştukları tespiti öne çıkartılarak erken dönemden itibaren tartışılan bir konu olduğuna dikkat çekilmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî’nin “fenâ”, “bekâ”, “şath” ve “tevhid” hakkındaki görüşlerini açıkladıktan sonra “hâller”i anlatan Green, Cüneyd’in “sahv”a verdiği öneme vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda tasavvufun şeriata yaklaşmasında önemli bir rol oynadığı zikredilmektedir.⁶¹⁴ Son olarak Hallâc üzerinde duran Green, burada da Hallâc’ın öldürülmesine giden yolda “velâyet” kavramını esas alan söylemi olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁵ Kitap boyunca süregelen yaklaşımında, Green’in asıl gayesinin tasavvufî kavramları açıklamak veya tasavvufun içerisindeki yerini ve mahiyetini tespit etmek olmadığı görülmektedir. Tasavvufun sosyal ve siyasi tarihine odaklanan Green, tasavvufî kavramları ilk dönemdeki gelişim bağlamında ele almış daha sonraki bölümlerde pek üzerinde durmamıştır.

D. Tasavvufun Kurumsallaşma Süreci ve Tarikatlar

Tasavvufun erken döneminde kişisel ilişkilerin ve ferdî uygulamaların merkezde olduğu bir gelenekten; sohbet halkalarının genişleyip resmileşerek, ritüellerin kalıplaştığı ve belirli mekanlar çevresinde kurumsallaştığı bir yapıya dönüşüm süreci, Batılı araştırmacıların üzerinde durduğu temel konulardan biridir. Bu kurumsallaşma sürecinin merkezindeki “Hz. Muhammed’e ve Allah’a mânevî açıdan erişimde rehberlik eden bir mürşide bağlı kimseler (derviş, mürit vb.) için konulmuş, mânevî, ahlâkî ve sosyal kuralların bütünü ve bu kurallara göre teşkilâtlanmış müesseseler”⁶¹⁶ olarak tarikatların ortaya çıkışı, sufi müellifler tarafından asr-ı saadete kadar götürülse de Batılı araştırmacıların tasavvuf tarihi dönemlendirmeleri esas alındığında ilk zahidlerle başlayan tasavvuf tarihinin 12. yüzyılda tarikatlar dönemine geçtiği kabul edilmektedir.⁶¹⁷ 12 ile 13. yüzyıl ve takip eden asırlarda, tarikatlar Müslümanların yaşadığı coğrafyanın hemen her köşesinde kurumsal kimlikleriyle varlık göstermiştir.⁶¹⁸

Batı akademisinde tarikatlar tarihine yönelik ilk kapsayıcı eseri 1971’de *The Sufi Orders in Islam* başlığıyla kaleme alan Trimmingham, tarikatların tarihinde hankah, tarikat ve -tarikatların alt kolları anlamında kullanılan- tâife şeklinde üç dönem bulunduğunu iddia etmektedir. Doğu Hristiyan geleneğinden bir miktar etkilenmiş olmakla birlikte İslam içinde doğmuş mistik bir gelenek olarak ele aldığı tasavvufun erken dönemini, “bireysel dinin doğal bir ifadesi” şeklinde betimleyerek “otoriteye

⁶¹³ Green, *Sufism*, 33-36.

⁶¹⁴ Green, *Sufism*, 36-39.

⁶¹⁵ Green, *Sufism*, 39-41.

⁶¹⁶ Semih Ceyhan, “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, 28.

⁶¹⁷ Arberry, *Sufism*, 85; Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

⁶¹⁸ Semih Ceyhan, “Established Sufi Orders”, *Sufi Institutions*, ed. Alexandre Papas, New York: Brill, 2020, 385-404, <https://brill.com/display/book/edcoll/9789004392601/BP000035.xml>.

dayalı kurumsal dine ve efendi köle ilişkisine karşı” bir akım olduğunu ifade etmektedir.⁶¹⁹ 9. ve 10. yüzyıldan itibaren karizmatik bir sufi lider çevresinde oluşmuş halkaların varlığından bahseden Trimingham, bu grupların daha gevşek ilişkilere sahip olduğu ve bu bağlamda farklı şeyhlerden istifade amacıyla gezginliğin revaçta olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde hankah denilen mekânların yaygınlık kazandığı ve zikredilen grupların hankah merkezli düzene geçerek kısmen daha düzenli terbiyeye dayalı bir eğitime başladığı aktarılmaktadır.⁶²⁰ Tarikat dönemi şeklinde ifade edilen ve 1100-1400 yılları arasını kapsayan ikinci aşamada, silsile merkezli ve sürekli bir eğitimi esas alan organizasyonlardan bahsedilmekte, bu dönemde bugün tarikat olarak zikrettiğimiz yapıların ilk örneklerinin görüldüğü zikredilmektedir.⁶²¹ Tâife dönemi olarak kavramsallaştırılan ve 15. yüzyılda başlayan üçüncü aşamada ise tarikatların tamamen kurumsallaşıp teşkilatlandığı ifade edilmektedir. Kolların ve şubelerin ortaya çıkışı, veli kültünün özümsemesi, devlet desteğinin alınması, metinlerde sürekli tekrara girilmesi gibi hususiyetlerle özdeşleştirdiği bu dönem için Trimingham, saf mistisizmden uzaklaşan bir gerileme dönemi yorumunu yapmakta⁶²² ve Hristiyan kilisesiyle benzeşim kurmaktadır:

“Tarikatlar hiyerarşik yapılara dönüştü ve tarikat liderleri İslam geleneğinin başka hiçbir kurumunda olmadığı kadar ruhban sınıfıyla özdeşleşerek tekkeleri yerel kiliselere çevirdiler. Şeyhler doğrudan eğitim ve öğretimi terk ederek bu işi görevlendirdikleri temsilcilere bıraktılar. Yolun kurucu pîrinden aldığı manevi otoriteyle şeyhin kişiliğini kaplayan bir kült tesis edilerek tanrı ve insan arasında bir aracı kılındı. Birinci aşamada Tanrı’ya teslimiyet ve ikinci aşamada kurala-silsileye teslimiyet varken, bu son aşamada bir kişiye teslimiyet görülmektedir.”⁶²³

Trimingham’ın tarikatların tarihine dair metni akademik anlamda öncü bir çalışma olsa da çağdaş araştırmacılar, tarikatların gerileme dönemine dair yaklaşımını eleştirmişlerdir. Ernst, Trimingham’ın bu yaklaşımını onun şahsî din anlayışına yormuştur: “Trimingham’ın gözlemleri, kurumsallaşmış din üzerinde kişisel dini savunan modern ve güçlü bir Protestan tutumu içermekte ve onun gerileme teorisi mantıksal olarak, mistisizmin kişisel ve bireysel bir fenomen olması gerektiği varsayımından türer.”⁶²⁴ Bununla birlikte Trimingham’ın çalışması alanda kült bir metin olarak kabul edilmiş ve sonraki dönemde kaleme alınmış genel tasavvuf tarihi metinlerinde tarikatların da hususi bir yer bulmasını sağlamıştır.

Chittick’in çalışmaları incelendiğinde, tasavvuf araştırmalarının büyük ölçüde nazarî tasavvuf

⁶¹⁹ Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, 2.

⁶²⁰ Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, 4-7.

⁶²¹ Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, 31-66.

⁶²² Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, 70-71.

⁶²³ Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, 71-72.

⁶²⁴ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 171.

alanına yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda neredeyse hiçbir çalışmada tarikatların tasavvuf tarihindeki yeri ve rolünü ayrıntılı biçimde ele almamıştır. İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ üzerine kaleme aldığı monografilerde dahi, sülûk ettikleri tarikatlar ve sonrasında bu isimleri kurucu pîr telakki eden tarikatlara pek değinmemiştir. Ele aldığı mutasavvıfları ve nazarî anlayışlarını kurumsal boyuttan bağımsız tahlil eden Chittick, tasavvufa giriş mahiyetinde yazdığı kitabında da tarikatları incelediği bir başlık veya bölüme yer vermemiştir.⁶²⁵ Bunun yanında kurumsallaşmanın getirdiği farklılıkların en açık biçimde görülebileceği zikir ve ayin gibi tasavvufi kavramları incelerken tarikatlar arası uygulama ve anlayış farklılıklarına dahi üstünkörü şekilde değinmiştir.⁶²⁶ Chittick, tasavvuf içerisindeki kurumsallaşma sürecinin tasavvufi ideallerin korunmasına yönelik muhtemel olumsuz etkileri üzerinde durmaktadır:

“Mutasavvıfların bizzat kendileri, toplumsal kurumların tam olarak ancak ender kişiler tarafından gerçekleştirilebilecek ideallere uyarlanması çalışmasında söz konusu olan bozulma ve çarpıtma tehlikesinin her zaman farkında olmuşlardır. Buşencî, şimdi Tasavvufun gerçekliği olmayan bir isimden ibaret olduğunu söylerken, geleneğin kalbinin kodifiye edilmesi ve kurumsallaştırılmasına yönelik bu yetersiz girişimlere atıfta bulunuyordu.”⁶²⁷

Tarikatların, tasavvufun kurumsallaşması bağlamında en görünür olgular olduğunu ifade eden Chittick, özellikle nazarî tasavvufun tarikat kurumuyla organik bir bağı olmadığını savunmaktadır. Şeyh ile mürit ilişkisi bağlamında bir seyrüsülûkun manevi terbiye için kaçınılmaz olduğunu kabul etmekle birlikte bunun için bir tarikat intisabını gerekli görmemektedir. Hatta tarikatların sahte sufilerin önünü açtığını ifade ederek, tarikatlar öncesi dönemdeki ve sonraki yüzyıllardaki kurumsallıktan bağımsız bir intisabı öne çıkartmaktadır:

“Tanınmış Tasavvufî kurumlar –“yollar” (tarikat)- yaklaşık on ikinci yüzyıla kadar İslam tarihinde pek büyük bir rol oynamadı; hatta o tarihten sonra bile Tasavvuf zorunlu olarak bir tarikatla birleşme yoluna gitmedi.”⁶²⁸...“Bizzat Sûfî yol göstericiler sahte Sûfîleri sık sık eleştirmişlerdir; dolayısıyla İslam’ın canlı özünü bağlantı kopukluğundan kaynaklanan tehlikeler olsa olsa Tasavvufun birçok yönü tarikatlar yoluyla kurumsallaştığı zaman artış gösterebilmiştir.”⁶²⁹

Chittick’in araştırmalarında tasavvufun sosyal, siyasi veya ekonomik tarihi ön planda olmadığından; tarikatlar ve kurumlar tarihine yönelik bu yaklaşımı anlam kazanmaktadır.

⁶²⁵ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 5-6.

⁶²⁶ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 138.

⁶²⁷ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 48-49.

⁶²⁸ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 67.

⁶²⁹ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 72.

Çalışmalarının merkezinde bulunan nazarî tasavvuf ve Ekberî gelenek, kuşaklar arası manevi ve düşünsel aktarımını toplu grupların eğitimi şeklinde değil de daha entelektüel birey merkezli yaptığından, Chittick kurumları değil kişilerin etkileşimini esas almıştır.

Renard ikinci bölümde incelediğimiz eseri *İslâm'ın Yedi Kapısı*'nın “*Community/Cemaat*” başlıklı bölümünde tarikatları ele almaktadır. Bu bölümde tarikatların sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Silsilelerin teşekkülünün manevi otoritenin tesisi ve meşruiyetin sağlanması açısından kritik bir gelişme olduğunu belirten Renard, silsileyi kurumsallaşma sürecine etkisinin yanı sıra şeyhin Hz. Peygamber'e nispetini de sağlayarak yerini sağlamlaştıran bir unsur olarak ele almaktadır. Ekonomik açıdan incelenen tarikatların ve müntesiplerinin vakıf gelirleri, aktif çalışma, siyasetçilerce himaye ve dilenme gibi gelir kaynakları olduğu zikredilmektedir.⁶³⁰ Tarikatların kurumsallaşarak tarihsel süreçte kalıcı bir hâle gelmesi noktasında âdab kitaplarının önemli bir fonksiyon üstlendiğini ifade eden Renard, bu eserlerin sadece dinî bir rehber değil hayatın her anına yön veren kılavuzlar olarak tasarlandığını söylemektedir.⁶³¹

11. yüzyılın başları itibarıyla sufi toplulukların kurumsallaşması sürecinin başlamasının sebeplerini ele alan Renard, bunların başında grupların genişlemeleri ve mekânsal mecburiyetleri sonucu resmî ve sürekli bir yapıya duyulan ihtiyacı zikretmektedir. Bu toplulukların liderleri de zamanla başında buldukları geniş halkaları birine devretme eğiliminde olmuşlar ve böylelikle süreklilik oluşmaya başlamıştır. Renard'ın aktardığına göre toplu ibadet biçimleri, vird ve zikir terkipleri ile özel kıyafetler benzeri somut unsurlar bu süreç içerisinde doğal olarak gelişmiş ve yerleşmiştir.⁶³² İlk örneklerini İran'da etkileri kendi bölgeleriyle sınırlı olarak görebileceğimiz tarikatların 12. yüzyıldan itibaren kendi bölgelerini aşan kurumsallaşmış yapılar olarak karşımıza çıktığını söyleyen Renard, tasavvufî pratik ve yaklaşımlarındaki çeşitliliğin Müslümanlar arasındaki yayılımını hızlandırdığını ve kolaylaştırdığını iddia etmektedir.⁶³³ 13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İslam coğrafyasının merkezi ve taşra bölgelerinde her biri kendi kurallarına, eğitim metoduna ve otoriter yapısına sahip çeşitli tarikatların ortaya çıkmaya başladığı; büyük tarikatların kurumsal yapılarıyla oldukça görünür hâle geldiği aktarılmıştır.⁶³⁴ Tarikat ve kurumsallaşma konusunda kendisi de Katolik Hristiyanlık bünyesindeki Cizvit tarikatına mensup olan Renard, tasavvufî tarikatları Katolik tarikatlara benzeterek iki gelenek arasındaki paralelliklere dikkat çekmiş ve tasavvuf tarihindeki yerleri açısından olumsuz bir

⁶³⁰ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 224.

⁶³¹ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 225-228.

⁶³² Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 85-86.

⁶³³ Renard, *Friends of God*, 171-173.

⁶³⁴ Renard, *Islam and Christianity*, 143-144.

yorum getirmemiştir:

“Tasavvufi cemaatlerin organizasyon yapısı kabaca Roma Katolikliğinin bazı tarikatlarındaki birinci, ikinci ve üçüncü seviye ekonomik üyeliğe benzer olan birkaç üyelik seviyesine sahiptir. Mesela birinci olan genellikle erkekler grubudur; ikincisi kadınlar grubudur, üçüncü bir grup ise tam üyelikten daha az bir mensubiyet arzulayan bir gruptan olmayan kimi kişileri kapsar... kimi tarikatların manevi silsileleri çok karmaşık bir hale gelmiştir. Mesela Hristiyan geleneğinin Fransiskenliğe ait birkaç kola sahip oluşu gibi islam'da kendi dini organizasyon ailelerine sahiptir... Genel itibarıyla Benedikten geleneğinde olduğu gibi bir tarikatın mensupları az ya da çok ana koldan bağımsız alt kurumlar tesis etmişlerdir.”⁶³⁵

Eserinde “The Sufi Orders: Mastery, Discipleship, and Initiation/Tarikatlar: Mürşitlik, Müritlik ve İntisap” başlığı altında tarikatların ortaya çıkışını ele alan Ernst, bölüm boyunca başlıkta zikrettiği kavramlar üzerinde durmaktadır. Tasavvufa ait sosyal kurumların ilk örneklerinin 11. yüzyıl ve sonrasında görüldüğünü ifade eden Ernst, İran, Suriye ve Mısır'daki tekkelere dikkat çekmektedir. Bu meskenlerin Hristiyan manastırlarından ilhamla test edilmesinin muhtemel olduğu belirtilirken, sufilerin ashâb-ı suffa örneğini öne çıkarttıkları aktarılmaktadır.⁶³⁶ Ernst, tarikatların, silsile ve icazete dayalı topluluklar olarak daha kurumsal ölçekte örgütlenmesinin ise 12. ve 13. yüzyıllarda gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁶³⁷ Silsilelerin tarihi üzerinde duran Ernst, 11. yüzyıl ve öncesindeki sınırlı örnekten hareketle silsilelerin ortaya çıkışını “geriye dönük bir yeniden inşa” olarak ele almaktadır. Bir yandan da bu inşa gayretinin “tasavvufi inisiyasyonun tarihötesi karakterini” yaraladığı ve tarikat kurumunun tasavvufun merkezine yerleştirildiği tespitinde bulunmaktadır.⁶³⁸

Ernst'e göre hilafet kurumunun fonksiyonunun 10. yüzyılın sonundan itibaren azalması ve nihayetinde Bağdat'ın Moğollar tarafından zaptı, oluşan dinî otorite boşluğunda sufilerin tarikatlar yoluyla meşruiyet sağlayıcı kurum rolüne geçişini sağlamıştır. Buna paralel sufilerin siyasetle ilişkisinde bazı belirsizlikler ortaya çıktığını belirten Ernst, Müslüman devletlerle tarikatlar arasında siyasi, sosyal ekonomik olarak birbirlerine bağlı -ve muhtaç- bir yapı oluştuğunu aktarmaktadır.⁶³⁹ Tasavvufun tarikatlar aracılığıyla İslam'ın yayılmasında önemli bir rol oynadığı iddiasını inceleyen Ernst, sufileri misyoner olarak gören bu teorinin -daha çok sözlü gelenekle aktarılmış hikâyelerden hareketle öne sürülmüş ve erken dönem kaynaklarda karşılığı olmayan- bir varsayımdan ileri geçemeyeceğini savunmaktadır.⁶⁴⁰ Ernst tarikatları ele aldığı bölümde son olarak intisabın ne şekilde gerçekleştiğini biat

⁶³⁵ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 223-225.

⁶³⁶ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 163-164.

⁶³⁷ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 166-167.

⁶³⁸ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 172-176.

⁶³⁹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 164-168.

⁶⁴⁰ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 178-182.

ritüelleri ve kıyafetler çerçevesinde ele almakta, mistik anlayışların zahirî davranışlarla tamamlanan yapısı üzerinde durmaktadır.⁶⁴¹ Tarikatların tarihi ve mahiyetini ele aldığı bölümde Ernst, “mistik deneyimi...topluma [yönelik] uygulamak için [kullanılan] organize araçlar”⁶⁴² olarak tanımladığı bu kurumun önemli gördüğü hususiyetlerini incelerken, oryantalist geleneğin gerileme tezine yönelik eleştirilerde bulunmaktadır:

“Tarihsel gerileme nosyonu, temelde, neyin gerçek değer olarak kabul edildiğine ve bundan neyin farklılaşığına göre tarihi değerlendirmek ve sınıflandırmak için retorik bir stratejidir...Müslüman ulusların gerileme nosyonu, Batı'nın medenileştirme misyonu ('beyaz adamın yükü' olarak da bilinir) temelinde fetih ve imparatorluk için asil bir gerekçe sağladığından, sömürge döneminde Avrupalıların kendi imajı için özellikle çekiciydi. Bununla birlikte ne sömürgeciliğin ne de köktenciliğin gündemlerini destekleme niyetinde değilsen, o zaman klasisizm ve gerileme nosyonu açıktır ki sufizm gibi bir geleneğin incelenmesinde oldukça faydasızdır.”⁶⁴³

Karamustafa tasavvufun teşekkül dönemini ele aldığı kitabında “*Formation of Communities/Sûfî Cemaatlerin Teşekkülü*” başlıklı bölümünde kurumsallaşma konusunu ele almaktadır. Tarikatların tam anlamıyla ortaya çıkışı öncesinde Bağdat ve Basra'daki ilk sufilerin çevresinde oluşan halkaların yanı sıra İran coğrafyasındaki sufi toplulukların birkaç kuşak devam ettiğini aktaran Karamustafa, bunları “yerel/mahallî cemaatler” olarak tavsif etmektedir.⁶⁴⁴ Kurumsallığın ve bağlılığın daha kuvvetli olduğu cemaat yapıları olarak tarikatların bu dönemde henüz oluşmadığı belirtilirken; cemaatleşmeyi sağlayan en önemli husus olarak, kendine mahsus bir üsluba/yola sahip şeyh çevresinde gelişen ailevî cemaat kavramının ortaya çıkışı ve devamında bu şeyhi merkeze alan silsilelerin tesisi görülmektedir. Sûfîlerin sözlerinin nakli sırasında senedlerin zikredilmesi şeklinde başlayan, Huldî (ö. 959) ve Dekkâk'ta (ö. 1015) ilk örnekleri görülen silsile mantığı şeyhe mahsus yolun ortaya çıkmasıyla doğrudan bağlantılı olarak yorumlanmıştır.⁶⁴⁵ Karamustafa bu silsilelerin sufileri tâbiîn nesline bağlayarak manevi otoritelerinin meşruiyetini sağlama yolunu açtığını iddia etmektedir. 10. yüzyılın sonu itibarıyla sûfî şeyhlerin halkalarındaki kişilere yönelik yaklaşımlarının talimden terbiyeye dönüşmesi sürecinin itaat unsurunu öne çıkarmasını da silsilenin yerleşmesiyle birlikte ele alan Karamustafa; bu iki gelişmenin şeyhin otoritesini sağlamlaştırarak tarikatların doğuşunda kritik bir etkiye sahip olduğunu savunmaktadır.⁶⁴⁶ Karamustafa silsilenin

⁶⁴¹ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 182-187.

⁶⁴² Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 187.

⁶⁴³ Ernst, *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*, 171-172.

⁶⁴⁴ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 143-145.

⁶⁴⁵ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 146.

⁶⁴⁶ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 147.

kemikleşmesi ve terbiyevî metoda geçişin birlikte oluşturduğu etkiyi şöyle açıklamaktadır:

“Bir şeyh tarafından talebeliğe kabul edilenler, gitgide sadece tasavvufa değil aynı zamanda belirli bir silsileye de intisap etmiş hale geldiler. Söz konusu silsileyi bir arada tutan şey, bir yandan talebe ve deneyimli müritlerin şeyhe olan sadakat ve teslimiyetleri, diğer yandan da şeyhin talebelerine sunduğu irşat ve korumayı. Müritler şeyhin otoritesine sonsuz bir güvenle teslim olur, buna mukabil şeyh de hedeflerine ulaşmalarında onlara yol göstereceğini ve manevi gelişim yolunda karşılıklarına çıkabilecek tehlikelerden onları koruyacağını taahhüt ederdi.”⁶⁴⁷

Dönem içerisindeki biat töreni, hırka ve tâc giyme gibi seremoni ve simgesel unsurların ortaya çıkışı ile benimsenmesi de şeyhin konumunu da kuvvetlendirici öğeler olarak sunulmuştur. Bu uygulamaların ise dönemin meslek örgütlerinden esinlenerek tasavvufa girdiği vurgulanmıştır. Karamustafa önemli bir diğer husus olarak da tekkelerin ortaya çıkışından bahsetmiş ve mekân merkezli kurumsallaşmanın sağladığı imkânı ele almıştır.⁶⁴⁸ Genel olarak tasavvufun kurumsallaşma sürecini ve tarikatların tarihini kronolojik ve analitik şekilde ele alan Karamustafa, konuyu incelerken subjektif yorumlarda bulunmamıştır.

Knysh *Islamic Mysticism: A Short History*'de tasavvufun kurumsallaşması konusunu “*Unity and Diversity in Sufism: The Rise of the Tariqas/Tasavvufta Birlik ve Çeşitlilik: Tarikatların Doğuşu*” başlığı altında ele almaktadır. Kitabın sonraki bölümünde ise “*Sufi Institutions in Regional Contexts Over the Last Six Centuries/Son Altı Asırda Yerel Tasavvufî Kurumlar*” başlığı altında tarikatların kurumlarıyla, uygulamalarıyla ve doktrinleriyle oturmuş yapılar olarak portreleri ortaya konmakta ve kısmen de olsa modern dönemdeki mücadeleleri ele alınmaktadır. Knysh, tarikatlar tarihi için bir dönemlendirme yaparak 12. yüzyılı doğuş, 13-19. yüzyıllar arasını gelişim, 20. yüzyıl başlarını manevi ve kurumsal anlamda çöküş ve 21. yüzyıl başını ise diriliş ile betimlemektedir.⁶⁴⁹

İslam dünyasının her yanında neşet eden tarikatların ortak hususiyetleri üzerinde duran Knysh bunları şöyle sıralamıştır: Yolun meşruiyetini sağlayıcı bir unsur olarak silsile, şeyhe mutlak itaatle neticelenecek intisap erkanı ve merasimleri, zikir adabı, halvet adabı, tekke yaşamındaki ferdî ve cemaate yönelik adap.⁶⁵⁰ Bu gibi unsurlarla tarikatın siyasi ve toplumsal bir güç odağı hâline geldiğini belirten Knysh, bunun 13. yüzyıldaki olumlu etkisini şöyle ifade etmektedir: “Halifeliliğin dağılması ve birbirlerine husumet besleyen çok sayıda Müslüman emirliğin ortaya çıkmasının ardından o dönemlerde

⁶⁴⁷ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 151.

⁶⁴⁸ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 152-153.

⁶⁴⁹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 14.

⁶⁵⁰ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 184-185.

gelişen sufi teşekküller ağının İslam dünyasının doğusunda birliği pekiştirdiği sıkça dile getirilen bir husustur.”⁶⁵¹ Knysh tarikatların ilk dönemlerinde yerele hitap eden ve belirli bir bölgeyle sınırlı yapılar olmalarına rağmen kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılması sürecinde müntesiplerinin artması ve hitap edilen kitleyi genişletme çabasının etkisini şöyle aktarmaktadır:

“8/14. ve 9/15. yüzyıllar boyunca, tarikatlar daha karmaşık yapılara dönüşerek riyaset makamında bulunanların kendilerine intisab etmiş olanlara doğrudan tavsiye ve tâlim aktarmaları imkânsız hale gelmiştir. Neticede, büyük bir tarikatın şeyhi, bazen onun namına tarikatın merkez âsitânedden oldukça uzaktaki bölgesel şubelerinde vaaz ve tâlim icra etme icazeti verilen bir grup vekili (mukaddem ya da halife) vazifelendirmiştir.”⁶⁵²

Zikredilen bu durumun zaman içerisinde tarikatların kollara/şubelere ayrılmasına yol açıp sayılarını artırdığını belirten Knysh, tarikatların altındaki grupların bu şekilde merkezden ayrılarak bağımsızlaşmasının tasavvufi tarikatların -Vatikan’a mutlak anlamda bağlı- Hristiyan tarikatlarıyla arasındaki önemli bir fark olduğunu ifade etmekte; bu durumun da siyasi güç sahiplerinin tarikatlar üzerindeki etkisini artırmada kolaylık sağladığını savunmaktadır.⁶⁵³ Knysh birkaç asır içinde tasavvufun tarikatlar ile İslam toplumu içerisinde yerini bulan sosyal ve dinî bir kurum hâline geldiğini şöyle ifade etmektedir:

“Tasavvuf artık basitçe birkaç dindar kişiliğin ferdi zühdünden ibaret olmayıp sonunda kendi teşkilatına yani ‘tarikat’a kavuşmuş olan ‘mürîd ve mürşid ilişkisine dayalı tafsilatlı bir irfân ve âdet’ halini almıştır. O tarihten itibaren tarikatlar ‘camiler ve ulemanın medreseleriyle yan yana’ olmuşlardır. Teşkilatlanmış tasavvufun sosyal imkânları, tedricen toplumsal dayanışma ve dini hayatın önemli birer merkezi haline gelen tekke ve zâviyelerin ortaya çıkmasıyla tam manasıyla tahakkuk etmiş olur.”⁶⁵⁴

Tarikatlar tarihinin 14. ve 20. yüzyıl arasındaki dönemini ele aldığı bölümde Knysh, Müslümanların hüküm sürdüğü coğrafyada üstlendikleri siyasî, toplumsal ve dinî rolleri bölge ve tarikat özelinde incelemiştir. Bu bölümde özellikle altında buldukları yöneticilerle kurdukları ilişkiler, gayrimüslim halka yönelik tebliğ faaliyetleri ve tarikatlar arası doktrinsel farklılıklar gibi konular işlenmiştir.⁶⁵⁵ Bu eserdeki genel yaklaşımına paralel olarak Knysh, tarikatları ve tasavvufun kurumsallaşması tarihini ele alırken de tarihsel perspektifi esas alan kronolojik bir anlatı kurgulamış ve

⁶⁵¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 182.

⁶⁵² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 186.

⁶⁵³ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 186.

⁶⁵⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 198.

⁶⁵⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 247-294.

geniş bir dönem portresi sunmuştur.

Sufism: A New History of Islamic Mysticism'de Knysh, tarikatları ve tasavvufun kurumsallaşması sürecini Hodgson'a referansla mürşit-mürit ilişkisini merkeze alarak işlemektedir. *Islamic Mysticism: A Short History*'deki mürşitlerin halkasından çıkan yetişmiş müritlerin başka coğrafyalarda şubeleşmesi anlatısını bu eserinde daha ayrıntılı olarak açıklayan Knysh, bu hadiseyi "yeniden üretim ve yayılma sistemi" olarak betimlemiş ve tarikatların İslam toplumu üzerindeki etkisinin artmasındaki en önemli etken olarak belirlemiştir.⁶⁵⁶ Mürşit-mürit ilişkisinde mürşidin değişen rolü ve otoritesinin artışı da kurumsallaşmanın önemli bir basamağı olarak zikredilmiştir:

"Müslüman zühd-mistisizmde ortak düşüncelere sahip bireylerin kendiliğinden bir araya gelmiş halkalardan tam teşekküllü kurumlara ('ihvan' ya da 'tarikat') dönüşmesiyle ilgili ... Fritz Meier sûfi şeyhinin herkesin dilediği gibi ziyaret edip sonra da ayrılabilceği sıradan bir 'eğitmen'den (şehyü't-tâlim) kararlı ve talepkar bir hocaya (şehyü't-terbiye) nasıl evrildiğini göstermek için çok sayıda sufi metnini örnek olarak göstermiştir. Bu ikinci tür şeyh tasavvufun yüzyıllar süren evriminin sonucu idi."⁶⁵⁷

Batılı araştırmacıların tarikatların ortaya çıkışı sürecine dair teorilerini değerlendiren Knysh, modern öncesi dönemde yaşamış Müslüman tarihçilerin anlatılarıyla karşılaştırmalar yaparak aradaki paralellikleri ortaya koymuş ve oryantalizme yönelik eleştirilerin tamamen haklı olmadığı sonucuna varmıştır.⁶⁵⁸ Bununla birlikte Knysh tasavvufun kurumsallaşmasını, tarikatların resmî ve katı kuralları olan kurumlar olarak ortaya çıkışı, bunun sonucunda şeyh-mürit ilişkisinin rutinleşip geleneğe dönüşmesi ve "çöküş" olarak gören Batılı araştırmacıları eleştirmektedir:

"Batılı İslam araştırmalarıyla ilişkilendirilen tasavvufun çöküşü düşüncesi şüphe ve sorularla doludur. Eğer 'çöküş' ve 'felç durumu' ile birlikte rutinleşme süreci gerçekten de vaki ise bunun, sürekli olarak (yeniden) ortaya çıkan muhtelif mahfil ve meşreplere mensup sûfi muharriklerin bu karizmatik görevleri düzenli bir biçimde yeniden üretmesi konusunda engelleyici bir rol oynaması gerekmez miydi?"⁶⁵⁹

Tarikatların manevi/dinî alan dışındaki durumlarını göstermek amacıyla bu çalışmada önceki esere benzer şekilde sömürge yönetimleri karşısında tarikatların faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Knysh kolonileşme dönemi ve sonrasında, çoğu bölgede tarikatların mücadele süreçlerinde aktif olarak yer aldıklarını ifade ederken bazı tarikat gruplarının da daha pasif bir tavrı benimsediklerini hatta bir

⁶⁵⁶ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 238-239.

⁶⁵⁷ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 242.

⁶⁵⁸ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 243-247.

⁶⁵⁹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 258.

grubun da sömürge yönetimleri ile olumlu ilişkiler kurduğunu aktarmaktadır.⁶⁶⁰ Öyle ki bir bölgedeki farklı tarikatların siyasi yöneticilerle ilişkilere bakışları açısından kendi içlerinde dahi fikrî ve/veya fiilî olarak çatıştıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte Knysh, sosyal ve siyasi alanlardaki tavrın tasavvufun ve tarikatın doğasından ziyade, şeyh ile müntesiplerinin karakter ve görüşlerine paralel olarak şekillendiğini savunmaktadır.⁶⁶¹

Green tasavvuf tarihinin ikinci dönemi olarak belirlediği 1100-1400 yılları arasında “*sufi brotherhoods*/tasavvufî kardeşlikler” olarak tarikatların oluşmaya başladığını ifade etmektedir. Tarikatların sufiler tarafından Hz. Peygamber’den miras alınan geleneğin kurumsal ve resmi bir forma dönüşmüş hâli olarak görüldüğünü belirten Green, tarikatların doğuşunun ve çevresinde gelişen amelî ve nazarî unsurların tasavvuf tarihinin önemli kırılma noktalarından biri olduğunu savunmaktadır.⁶⁶² Harrâz’ın kullandığı “*tarik/yol*” metaforunu daha sonraları gelişecek tarikatlar için önemli bir ilk adım olarak inceleyen Green, “tanrıya giden yolu bir kere yürümüş bir öncünün” insanları etkileyerek kendine çekeceğini ifade etmektedir.⁶⁶³ Green, “*The Institutionalization of the Path/Yolun Kurumsallaşması*” başlığı altında, 11. ve 12. yüzyılda sufi liderlerin “yolun” kurallarını daha da belirginleştirmelerini ve hankahların ortaya çıkışını kurumsallaşma noktasında en kritik gelişmeler olarak zikretmektedir. Tarikatların ilk dönemlerinde hiyerarşik yapıları yerleşmiş kompleks sistemler olarak düşünmemek gerektiğini ve sufilerin daha yerel çapta birliktelikler olarak organize cemaatler oluşturduklarını belirten Green, bu dönemi tarikat pratiklerinin standardizasyonu süreci olarak yorumlamaktadır.⁶⁶⁴ Bu süreci okura açıklama noktasında modern kavramlara da başvurarak, kurumsallaşma-tarikatlaşma için “*branding/markalaşma*”, tarikat için “*fîrm/firma-ortaklık*”, müritler için “*clients/müşteriler*” gibi tabirler kullanılmıştır.⁶⁶⁵

Tasavvufî toplulukların tarikatlar olarak kurumsallaşması sürecinin hem doktrinsel derinleşme hem de yayımsal genişleme sağladığını belirten Green, bu tezini Suriye, Mısır, Yemen, Fas, Horasan ve Hindistan gibi farklı coğrafyalardan örneklerle desteklemektedir. 1400'lere gelindiğinde dört asırlık süreçte tarikat yapıları için “velilerin kutsiyeti” desteğinde,⁶⁶⁶ biat, silsile, adap kitapları, zikir, evrad, ayin vs. temelinde genel bir model oluştuğu ve İslam toplumunda yerleştiği belirtilmektedir.⁶⁶⁷ Sonraki yüzyıllarda ise tarikatların -özellikle güçlü İslam devletleri altında- dinî, sosyal, siyasi ve ekonomik

⁶⁶⁰ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 311-314.

⁶⁶¹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 324-332.

⁶⁶² Green, *Sufism*, 8-9.

⁶⁶³ Green, *Sufism*, 31-32.

⁶⁶⁴ Green, *Sufism*, 81-83.

⁶⁶⁵ Green, *Sufism*, 83.

⁶⁶⁶ Green, *Sufism*, 92-103.

⁶⁶⁷ Green, *Sufism*, 84-91.

hayatın önemli aktörlerinden biri hâline geldikleri aktarılmaktadır.⁶⁶⁸ Green'in tasavvufun kurumsallaşması ve tarikatlar hakkındaki genel yaklaşımına bakıldığında, bu dönemi İslam ve tasavvuf tarihi için -olumlu anlamda- bir kırılma noktası olarak gördüğü ve Müslümanların sosyal ve siyasi hayatına yeni ve güçlü bir aktörün katılması olarak yorumladığı anlaşılmaktadır.

E. İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd

Tasavvufun nazarı yönü konu edildiğinde zikredilen ilk kavram vahdet-i vücûd, ilk isim de İbnü'l-Arabî olmaktadır.⁶⁶⁹ Tasavvuf araştırmalarının merkezinde yer alan başlıca temalar arasında ele aldığımız köken ve yabancı etkisi ile dönemlendirme problemi altında kısmen yer verilen nazarı tasavvuf konusu, zikredilen temaların işleme biçimini ve üretilen teorileri doğrudan etkilemiş bir unsur olmakla birlikte bağımsız bir tema olarak da incelenmektedir. Öyle ki İbnü'l-Arabî ve eserlerinin yanında -onun tasavvuf anlayışı çevresinde gelişen- Ekberî ekol içerisinde değerlendirilebilecek mutasavvıflar ve metinleri üzerine yapılan çalışmalar, tasavvuf araştırmaları alanının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Modern dönemlerde İbnü'l-Arabî'nin ve Ekberî geleneğe mensup müelliflerin eserlerinin Batı dillerine yapılan ilk tercümelerinin Fransızca olduğu anlaşılmaktadır. Rene Guenon'un başını çektiği gelenekselci ekol İbnü'l-Arabî üzerine yapılan Fransızca çalışmaları başlatmış ve hareket kazandırmıştır.⁶⁷⁰ Bu çevrede bulunmuş Titus Burckhardt (ö. 1984) ve Michel Valsan (ö. 1974) gibi araştırmacıların bu alanda önemli katkıları olmuştur.⁶⁷¹ Batı akademisinde İbnü'l-Arabî üzerine dikkatleri çeken ilk isim ise Dante'nin *İlâhî Komedya*'sındaki anlatılarda İbnü'l-Arabî'den yararlandığını iddia ettiği 1919'da kaleme alınan *La escatologia Musulmana en la Divina Comedia*⁶⁷² başlıklı çalışmasıyla Miguel Asin Palacios olarak kabul edilmektedir.⁶⁷³ 1930'da *El Islam Cristianizado: Estudio del Sufismo a través de las obras de Abenarabi de Murcia*⁶⁷⁴ başlıklı İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışını inceleyen kitabı kaleme alan Palacios, İbnü'l-Arabî ve tasavvuf üzerindeki Hristiyanlık

⁶⁶⁸ Green, *Sufism*, 130-173.

⁶⁶⁹ "İbn Arabî İslami metinlerde çoğunlukla vahdet-i vücud ya da 'varlığın birliği' doktrininin kurucusu olarak bilinir. Ne var ki böyle bir ifadeye kendi eserlerinde rastlanmaz. Bu ifade İbn Arabî'nin eserlerinin içeriğini tam olarak temsil etmese bile, İslami düşünce içinde İbn Arabî'den sonra gelen takipçilerini temsil etmek için kullanılır. Şeyh eserlerinde vahdet-i vücud kelimesini kullanmadığı halde yazdıkları bu ifadeye uygun düşer ve Şeyh, bu kavramın sözlük anlamıyla, vahdet-i vücud düşüncesini desteklemiştir." bk. Chittick, *Hayal Alemi*, 29-30.

⁶⁷⁰ James W. Morris, "Ibn 'Arabî in the 'Far West': Visible and Invisible Influences", *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society*, XXIX (2001): 87-122.

⁶⁷¹ Burckhardt İbnü'l-Arabî üzerine telif çalışmalar yapmış; *Füsûsu'l-hikem*'i ve Abdülkerîm el-Cîlî'nin *el-İnsânü'l-kâmil*'ini Fransızcaya tercüme etmiştir. Michele Valsan, İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbü'l-fenâ fi'l-müşâhede*'sini ve *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'sinden bölümleri Fransızcaya tercüme etmiştir. James Winston Morris, "Ibn 'Arabî and His Interpreters Part I: Recent French Translations", *Journal of the American Oriental Society*, 106/3 (1986): 539-551; Ercan Alkan, "Burckhardt, Titus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

⁶⁷² Eserin Türkçe tercümesi için bk. Miguel Asin Palacios, *Dante ve İslam*, trc. Güneş Ayas, İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2010; Eserin İngilizce tercümesi için bk. Miguel Asin Palacios, *Islam and the Divine Comedy*, London: Routledge, 2013.

⁶⁷³ "After Ibn Arabî", *Muhyiddin Ibn Arabi Society*, erişim: 10 Haziran 2023, <https://ibnarabisociety.org/after-ibn-arabi/>.

⁶⁷⁴ Eserin İngilizce tercümesi için bk. Miguel Asin Palacios, *Sufism Is Christianized Islam: A Study through the Works of Ibn Arabi of Murcia*, trc. Wahhab Baldwin, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017.

etkisini göstermeyi amaçlamıştır.⁶⁷⁵ 1919'da Henrik Nyberg, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin teolojik anlayışını incelediği doktora tezinde *İnşâ'ü'd-devâ'ir*, *Ukletü'l-müstevfiz* ve *et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye*'sinin de tahkikli neşrini yapmıştır.⁶⁷⁶ İbnü'l-Arabî'nin akademik anlamdaki İngilizce ilk tercüme eseri Nicholson tarafından çevrilen *Tercümânü'l-eşvâk* olarak zikredilmektedir.⁶⁷⁷ 1960'lardan başlayarak bugüne gelindiğinde, Ralph Austin ve William Chittick'in önemli katkılarıyla pek çok küçük hacimli eserin yanında *Fusûs* ve *Fütûhât* gibi eserler ile Ekberî geleneğin klasikleri İngilizceye aktarılmıştır.⁶⁷⁸

Miguel Asin Palacios, Reynold Nicholson, Ebü'l-Alâ Afifi (ö. 1966), Henrik Nyberg, Henry Corbin, Titus Burckhardt (ö. 1984), Toshihiko Izutsu, Michel Chodkiewicz (ö. 2020), Seyyid Hüseyin Nasr, Ralph Austin ve Claude Addas gibi Batılı veya Batı'da eğitim alarak nazârî tasavvuf üzerine çalışmış araştırmacılar, farklı metodolojik yaklaşımlarına rağmen İbnü'l-Arabî'yi büyük bir mistik ve nazariyeci/filozof olarak görmüşlerdir.⁶⁷⁹ Bununla birlikte zikredilen araştırmacılardan bir kısmı İslam toplumunun İbnü'l-Arabî'yi yanlış anladığını savunmaktadır. İbnü'l-Arabî ve düşüncesinin Müslümanlar tarafından nasıl anlamlandırıldığını inceleyen çalışmasında Knysh, Batılı araştırmacıların konuyu ele alırken Müslümanlar tarafından kaleme alınan metinleri ihmal ettiklerini belirtmiş ve bu tavrın -Müslümanların İbnü'l-Arabî hakkındaki görüşlerini önyargılı, basit ve sofistike kavrayıştan uzak görmeleri gerekçesiyle- kasıtlı olduğunu iddia etmiştir.⁶⁸⁰ Knysh, 20. yüzyılın ilk yarısında İbnü'l-Arabî üzerine çalışan Batılı araştırmacıların odaklarında -Avrupa felsefî tarihine dair birikimleri sebebiyle- öncelikle İbnü'l-Arabî'nin metafizik görüşleri ve kozmolojisi olduğunu, buradan hareketle de İbnü'l-Arabî'nin Neo-Platoncu felsefeden ve/veya Hristiyan yorumcularından ne ölçüde etkilendiği üzerinde durduklarını belirtmiştir. İbnü'l-Arabî üzerine çalışan bir diğer grubun ise İslam-Hristiyanlık diyalogunu

⁶⁷⁵ Morris, "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part I", 542-545.

⁶⁷⁶ H. S. Nyberg, *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabî*, Leiden: Brill, 1919; G. L. M. Clauson, "Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabî. Nach Hand-schriften in Upsala und Berlin zum ersten Mal herausgegeben und mit Einleitung und Kommentar versehen. By H. S. Nyberg. 9¼ × 6, xiv + 203 + pp. Leiden: Brill, 1919.", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 57/1 (Ocak 1925): 136-136; Müellifin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Türker, "Nyberg, Henrik Samuel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

⁶⁷⁷ Morris, "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part I", 549.

⁶⁷⁸ Ekberî gelenek, mensupları ve eserlerine dair Batı akademisinde 1980'lerin sonuna kadar kaleme alınmış telif ve tercüme çalışmalarının ayrıntılı bir değerlendirmesi için bk. Morris, "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part I"; James Winston Morris, "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part II: Influences and Interpretations", *Journal of the American Oriental Society*, 106/4 (1986): 733-756; James Winston Morris, "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part II (Conclusion): Influences and Interpretations", *Journal of the American Oriental Society*, 107/1 (1987): 101-119.

⁶⁷⁹ Alkan, modern araştırmacılar hakkında da kanaatlerini aktaran Rosenthal'in İbnü'l Arabî'nin varlık anlayışı hakkındaki görüşünü şöyle aktarmaktadır: "Modern araştırmacıların çoğu...İbnü'l-Arabî'nin öğretilerini tanımlamada teosofi, felsefî panteizm, sudurcu panteizm, panenteizm, doğal mistisizm, varoluşçu monizm gibi sistemleri önermişlerdir. Ancak Rosenthal'in kanaati, monizm ya da gnostik monizmin daha uygun bir nitelendirme olabileceği yönündedir." bk. Franz Rosenthal, *Felsefe ile Tasavvuf Arasında İbnü'l-Arabî*, haz. Ercan Alkan, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021, 11-12.

⁶⁸⁰ "Erken dönem oryantalistlerinin çoğunluğu İbnü'l Arabî'yi tutarsız olarak gördüklerinden çok önemsememişlerdir. Daha sonraki çalışmalar, özellikle de Henry Corbin ve Toshihiko Izutsu'un ezber bozan eserleri, İbnü'l Arabî'ye akademik olarak itibar kazandırmıştır." bk. Chittick, *İbn Arabî*, 13.

ilerletmek amacıyla teolojik yakınlıkları ortaya çıkarmakla ilgilenen Avrupalı din adamları olduğunu aktaran Knysh, bu isimlerin İbnü'l-Arabî'yi diğer inançlara ve özellikle Hıristiyanlığa yönelik özgür düşünen biri olarak gördüklerini ifade etmektedir.⁶⁸¹

Tasavvuf araştırmalarının merkezinde İbnü'l-Arabî ve Ekberî ekol bulunan Chittick'in, tasavvufa yönelik yaklaşımını da İbnü'l-Arabî düşüncesi belirlemiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde yer verdiğimiz eserleri incelendiğinde, Chittick'in ya Ekberî gelenek dahilinde ele alınabilecek bir ismi ya da Ekberî geleneğin anlayışının esas alındığı bir metni konu ettiği görülecektir. Chittick İslam tarihinde İbnü'l-Arabî'yi öncesinde ve sonrasında eşi benzeri olmayan bir karakter olarak görmektedir:

“İbnü'l Arabî'nin İslâmî ilimlere yaklaşımı, dikkat çekici bir şekilde orijinaldir ve hatta kendisinin gerçek bir selefi bile yoktur. Elbette, İbnü'l Arabî'den önce tasavvufî öğretileri nazarî (teorik) derinlikle anlatan önemli müellifler vardı fakat bu kimselerin en büyüklerinden Gazzâlî bile İbnü'l Arabî ile kıyaslandığında, İbnü'l Arabî büyük bir farkı ortaya koymaktadır.”⁶⁸²

Bu bağlamda tasavvufa genel bir giriş olarak kaleme aldığı çalışmada da tasavvufu İbnü'l-Arabî anlayışı merkezli tanımladığı ve incelediği görülmektedir. Kitapta yer alan ana ve alt başlıkların seçiminde dahi Ekberî ekolün üzerinde durduğu meselelerin ve kavramların öncelendiği görülmektedir.⁶⁸³ Bunun yanında kitabın indeksi ve kaynakları incelendiğinde, çalışma boyunca en çok zikredilen ismin “İbn Arabî”, en sık atıf yapılan kaynağın da *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* olduğu görülmektedir. Chittick ismini ilk andığı yerde “Büyük Tasavvuf nazariyatçısı”⁶⁸⁴ olarak betimlediği İbnü'l-Arabî'yi sonrasında “Sûfî geleneğin edebî doruğu”⁶⁸⁵ ve “İslam dünyasının en büyük Sufi nazariyecisi”⁶⁸⁶ gibi ifadelerle methetmekte, bir mistik değil rasyonel bir nazariyeci olduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁷

Kitabın ilk yarısında -çalışmanın bir giriş metni olmasından dolayı- daha tasvirî bir dil ve yaklaşım görülmekte, “*The Way of Love/Aşk Yolu*” ve “*The Never-Ending Dance/Bitmeyen Raks*” başlıklı altıncı ve yedinci bölümden itibaren ise tasavvuf nazariyesinin meseleleri üzerinde daha derinlikli olarak durulmaktadır. Bu bölümlerde vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde bir anlatı

⁶⁸¹ Knysh, *Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition*, 18-19.

⁶⁸² Chittick, *İbn Arabi*, 10.

⁶⁸³ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 5-6.

⁶⁸⁴ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 52.

⁶⁸⁵ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 81.

⁶⁸⁶ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 144.

⁶⁸⁷ Chittick, *İbn Arabi*, 11; Chittick İbnü'l-Arabî'yi bir sufi olarak isimlendirmeyi genel anlamda uygun görmemektedir: “Batılı araştırmacılar ve son dönem Müslüman ulema İbnü'l-Arabî'yi bir sufi olarak tanımlar, lakin o kendisini öyle tanımlamaz.” bk. William Chittick, “Ibn 'Arabi”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, Spring 2020 Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/ibn-arabi/>.

kurulmakta, tanrının âlemi yaratması konusunda birlikten çokluğa geçiş bağlamında Ekberî ekolün kozmolojisi açıklanmaktadır. Bu duruma paralel olarak kitabın ikinci yarısında “vücûd”, “varlık”, “varoluş”, “tecellî” ve “perde” kavramlarının en sık geçen kelimeler olduğu görülmektedir.⁶⁸⁸ Öyle ki Chittick’in tasavvuf tarihini ele alırken nazari tasavvuf geleneği ve Ekberî ekole çok fazla referans yaparak ve çalışmasının merkezine yerleştirerek tasavvuf tarihini tamamen bu öğretiler üzerinden okuduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle tarihsel açıdan bakıldığında eserde bütünlüklü bir tasavvuf tarihi okumasının yer almadığı da söylenebilir.

İbnü’l-Arabî’nin ve Ekberî geleneğe mensup müelliflerin eserleri Renard’ın çalışmasının başlıca kaynakları arasında yer almaktadır.⁶⁸⁹ Renard, İbnü’l-Arabî’nin Gazzâlî ile birlikte tasavvuf tarihinin en büyük iki teorisyeninden biri olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁰ Konu hakkında kaleme alınan diğer pek çok çalışmadan farklı olarak şiir dilinin sağladığı imkânları tasavvufî temaları ele almak için kullanan İbnü’l-Arabî’nin edebî yönü üzerinde durmuş ve onu 13. asırda Arap dünyasının İbnü’l-Fârız’dan sonraki en etkili şairi olarak zikretmiştir.⁶⁹¹ İbnü’l-Arabî’nin aşk, bilgi, hayal ve sefer gibi temaları İslam geleneğinin kendine kadarki döneminden farklı bağlamlarda ve anlam katmanlarında kullanarak yeni ve özgün bir tasavvuf terminolojisi oluşturduğunu belirtmektedir.⁶⁹² İslam’da veliler ve velayet kavramını ele aldığı çalışmasında Renard, İslam tarihindeki velilere dair anlatıları incelerken - çok sayıda sufi ile karşılaşmış ve bunlara dair anlatılar ile tecrübelerini kayda almış olmasından ötürü İbnü’l-Arabî’yi temel kaynaklardan biri olarak kullanmış,⁶⁹³ bunun yanında velayet teorisi hakkında İbnü’l-Arabî’nin görüşlerine geniş biçimde yer vermiştir.⁶⁹⁴

Tasavvuf tarihinin en tartışmalı konularından birinin varlık kavramı ve çevresinde gelişen nazari anlayışlar olduğunu ifade eden Renard, “vücûd” tartışmalarının İbnü’l-Arabî’den bağımsız değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir.⁶⁹⁵ Vahdet-i vücûd kavramını ise mistik geleneğe mensup bir kişinin bireysel varlığını tanrının varlığı karşısında yok sayması şeklinde tanımlamaktadır. Varlık tartışmasının karşı tarafında vahdet-i şühûd anlayışının bulunduğunu belirten Renard, bu anlayışın vahdet-i vücûdu nihayetinde monizme varacağını söyleyerek suçladığını aktarırken, tartışmanın temelinde ontolojik/metafizik ve deneyimsel/tecrübî birlik şeklinde iki farklı anlayışın yattığını savunmaktadır.⁶⁹⁶ Renard, varlık tartışmasının şühûd tarafında bulunan İmâm-ı Rabbânî’nin (ö. 1624)

⁶⁸⁸ Chittick, *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*, 317-319.

⁶⁸⁹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 293-294, 318-320, 324-326, 332.

⁶⁹⁰ Renard, *Islam and Christianity*, 217.

⁶⁹¹ Renard, *İslâm’ın Yedi Kapısı*, 158-160.

⁶⁹² Renard, *Islam and Christianity*, 218.

⁶⁹³ Renard, *Friends of God*, 28, 38, 56, 69, 73, 82, 86, 96, 98, 104, 114, 139, 149.

⁶⁹⁴ Renard, *Friends of God*, 262-263.

⁶⁹⁵ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 114, 199, 237, 238, 245, 257.

⁶⁹⁶ Renard, *Historical Dictionary of Sufism*, 245.

bu görüşte olmasını zihninde ağır basan kelâmî anlayışa bağlamaktadır:

Lugate bakılırsa şatah kabilinden ifadeler ilah ve insan, yaratıcı ve yaratılmış olan arasındaki tefrikin saygısızca yok oluşuna denk düşer. Şeyh, vecd halindeki söylemlerin mecazi olarak ele alınmaları gerektiği uyarısında bulunur. Bunlar derviş kimseye vahdet-i vücud tecrübesi alenen bağışlanmış olsa da görüntü ve seslerin asıl ilahi varlık ve seda olmadığını ifade eder. Bu sebeple Sirhindî bu tasavvufi paradoksları yorumlamada metafiziki bir birlikten ziyade tecrübi bir birliği (vahdet-i şuhud) ifade şeklinde makul bir yol bulabilmiştir. Başka bir deyişle Allah'ın birliğinin tasavvufi tecrübeleri öylesini derindir ki diğer her şeyin mevcudiyeti tecrübe eden nefis de dahil bilinçten silinmiştir...Sirhindî defaatle manevi suskunun vecde tercih edildiğini ifade eder, çünkü vecd makamlarının kelami açıdan makul bir tavırla yorumlanması güçtür.⁶⁹⁷

Ernst çalışmamızda incelediğimiz eserin giriş bölümünde, “soyut felsefi doktrinleri açıklamaktan ziyade sufizm uygulamalarına ve öğretilerine katılmanın ne anlama geldiğini izah hususuyla ilgileniyorum” diyerek tasavvufun nazarî yönünü dışarıda bıraktığını belirtmektedir.⁶⁹⁸ Bu bağlamda eserde İbnü'l-Arabî'ye atıflar bulunmakla birlikte, hayatı ve tasavvufî anlayışına değinilmemektedir. Tasavvuf tarihine yön veren bir sufi olarak eserde İbnü'l-Arabî'nin velâyet,⁶⁹⁹ ilahî isimler,⁷⁰⁰ halvet⁷⁰¹ ve şatahât⁷⁰² hakkındaki görüşlerine eserlerinden alıntılarla yer verilmiş; Arapça tasavvuf şiiri ele alınırken yazınındaki lirik unsurlar ve bunları kullanmasının hikmeti gibi hususlar açıklanmıştır.⁷⁰³

Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History*'de “*Sufism As Literature and Metaphysics: The Grand Masters of Mystical Poetry and Philosophy*/Edebiyat ve Metafizik Olarak Tasavvuf: Tasavvufî Şiir ve Felsefenin Büyük Üstadları” başlıklı bölümde İbnü'l-Arabî'yi ve tasavvufî anlayışını değerlendirmektedir. Bölümün İbnü'l-Arabî'yi işlediği alt başlığında “*Sufism As Unitive Metaphysics: Ibn [al-]'Arabî/Tevhid Metafizigi Olarak Tasavvuf: İbnü'l-Arabî*” ibaresini kullanan Knysh, İbnü'l-Arabî'nin hayat hikâyesini vererek anlatımına başlamaktadır. Bu kısımda genç yaşta “aklî ilimlere dair mükemmel bir eğitim gördüğü” ve sonrasında tasavvufa yöneldiği ifade edilmekte, siyasi liderlerin himayesinde korunaklı bir hayat sürdüğü vefatı sonrası tartışılan görüşlerini ise yaşamında sadece yakın çevresiyle paylaştığı aktarılmaktadır.⁷⁰⁴ Knysh, İbnü'l-Arabî'nin yazını konu alırken bu duruma

⁶⁹⁷ Renard, *İslâm'ın Yedi Kapısı*, 337-338.

⁶⁹⁸ Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 21.

⁶⁹⁹ Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 94, 106.

⁷⁰⁰ Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 129.

⁷⁰¹ Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 150.

⁷⁰² Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 156.

⁷⁰³ Ernst, *Sufizm İslâmın Mistik Geleneğine Giriş*, 196-198.

⁷⁰⁴ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 170-172.

paralel olarak anlatıdaki sürekli muğlaklığın üzerinde durmaktadır:

“İbnü'l-Arabî, eserlerinin hiçbir yerinde temel ilkeleriyle alakalı muhtasar ve nihai bir izah sunmamaktadır. Aksine, aslı bir konuma sahip tevhid fikrini ortaya koyarken, bunu kasten muğlak bırakmış görünmektedir. Eserleri genelinde, bu fikri sayısız tekzipte dengelemeye özen göstermiştir. Bu muğlaklık ve zihnindekileri kesin bir biçimde dillendirmedeki isteksizlik, bir anlamda İbnü'l-Arabî'nin diskursif yönteminin en belirgin özelliklerini oluşturuyor izlenimi vermektedir.”⁷⁰⁵

Knysh, Batılı ve Müslüman araştırmacıların ekseriyetinin -tarafdar yahut karşıt olmaları fark etmeksizin- İbnü'l-Arabî'nin -İslami ilimlerin neredeyse tamamını kapsayan külliyatına rağmen- metafizik ve teolojik konulardaki tartışmalı görüşlerine yoğunlaştıklarını belirtmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Arabî'nin kendine özgü anlatım yöntemleri ve ele aldığı konulara yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda bu durumun makul görülebileceği de zikredilmektedir.⁷⁰⁶ Kitabında İbnü'l-Arabî'nin metafizik görüşlerine değinmeyeceğini ifade eden Knysh, “İbnü'l-Arabî'nin dünyayı Allah'ın tecellisinin bir ürünü olarak gördüğünü”, âlem ve tanrı tasavvurunun kelamcılarla ters düştüğünü ve vahdet-i vücûd anlayışının “panteizm” olarak görüldüğünü aktarmaktadır.⁷⁰⁷

Sufism: A New History of Islamic Mysticism'de Knysh İbnü'l-Arabî'nin metafizik anlayışı üzerinde dururken onu tasavvuf tarihinin merkezinde konumlandırmaktadır: “İbnü'l-Arabî'nin sûfi düşünce üzerine etkisi öylesine geniş ve nüfûz edici oldu ki, tasavvufu rahatlıkla İbnü'l-Arabî öncesi ve sonrası olarak ayırmak mümkün olabilir.”⁷⁰⁸ Knysh, burada İbnü'l-Arabî'nin tasavvufi anlayışının şekillenmesi noktasında -diğer çalışmalarda değinilmeyen- Mağrip ve Endülüs sufi/mistik geleneği üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda özellikle İbn Berrecân ve tefsirinin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışı ve metinleri üzerindeki etkisi gösterilmektedir.⁷⁰⁹ İbnü'l-Arabî'nin bütün eserlerinin gayesinin Kur'an ve sünneti açıklamak olduğunu ifade eden Knysh, onun Kur'an'a yaklaşımı ve tefsir metodolojisini incelemektedir. Bu noktada İslam tefsir geleneği içerisindeki sufi müfessirlerden dahi farklılaştığı belirtilen İbnü'l-Arabî'nin, -kendisine Allah tarafından telkin edileni dillendirdiği iddiasıyla- kendini tek otorite görerek geleneğin kabullerini göz ardı ettiği ve Kur'an metnini kendi metafizik anlatısı doğrultusunda manipüle ettiği ifade edilmektedir.⁷¹⁰

“*Fusûsü'l-hikem*'deki nübüvvet ve insanın -ve daha genel olarak ilâhî ilişkilerin- muhtelif

⁷⁰⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 173.

⁷⁰⁶ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 173-174.

⁷⁰⁷ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 2020, 175.

⁷⁰⁸ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 147.

⁷⁰⁹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 148-151.

⁷¹⁰ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 151-157.

yönleriyle ilgili Kur'an'ı kullanma biçimi tartışmalı ve hatta skandal ölçüsünde cüretkârdır. Kur'an âyetleri onun vahdet metafiziğini ve bâtinî bilgi sistemini sergilediği birer vitrin olarak işlev görür... Sarsıcı tefsir paradoksları yüzünden İslam kelimeler tarihinde adı çıkan İbnü'l-Arabî'nin muarızları onun vahyin lafzî anlamını alaya aldığı iddia etmişlerdir.”⁷¹¹

Knysh, İbnü'l-Arabî'nin anlayışını sürdüren başta Sadreddin Konevî (ö. 1274) olmak üzere Ekberî geleneğe mensup isimlere de değinmiştir.⁷¹² Bu isimlerin çabalarının “İbnü'l-Arabî'nin zaman zaman çağırışlar, incelikler ve aykırı sözlerle dolu düşsel akışını bir düzene koyma isteği”⁷¹³ şeklinde özetlenebileceğini belirten Knysh, Ekberî geleneğin Kur'an yorumu ve metafizik anlayışları ile Hristiyan teologların ve Neo-Platoncu filozofların görüşleri arasındaki paralelliklere de dikkat çekmektedir.⁷¹⁴ Knysh'in dikkat çektiği bir başka konu ise İbnü'l-Arabî'nin Şî-Bâtinî geleneğine etkisidir:

“Şî-sûfî teriminin en önemli temsilcileri olan İranlı düşünürler/müellifler, birçok takipçisi olan Haydar-i Amuli (Amoli) (ö. yaklaşık 787/1385) ve Molla Sadra Şîrâzî'dir (ö. 1050/1640)... Bu isimler, Şî ilâhiyatının mecâzî-bâtinî ve tevhidî boyutunu inşa etmek için İbnü'l-Arabî'nin kozmolojik kavramlarını ve bilgi sistemini yoğun olarak kullanmışlardır.”⁷¹⁵

Knysh, İbnü'l-Arabî ve Ekberî geleneğin Kur'an'a yaklaşımının ve tefsir yönteminin yansımalarının 20 ve 21. yüzyıldaki çalışmalarda görüldüğünü; çağdaş Müslüman ilim adamlarının ve sufi çevrelerin metinlerinde Ekberî geleneğin kullandığı motiflerin birebir şekilde yer aldığını zikretmektedir.⁷¹⁶ İbnü'l-Arabî hakkında müstakil bir telif eser kaleme aldığı düşünüldüğünde Knysh, tasavvuf tarihinin meselelerini konu aldığı bu çalışmada İbnü'l-Arabî'nin tasavvufun nazarî yönü üzerindeki etkisini ve tefsir geleneğindeki yerini özetlemekle yetinmiştir.

Green, kitabının 1100-1400 yılları arasını inceleyen ikinci bölümünde ele aldığı İbnü'l-Arabî'nin hayat hikâyesini kısaca aktardıktan sonra onu “Orta Çağ'ın ve tüm zamanların en etkili tasavvuf teorisyeni” olarak tavsif etmiştir.⁷¹⁷ Tasavvufun nazarî yönünün şekillenmesinde “nûr”, “vücûd” ve “sohbet” kavramlarını öne çıkaran Green; Tüsterî, Tirmizî, Nifferî, Gazzâlî ve İshrâkî felsefenin kurucusu Sühreverdî'nin (ö. 1191) görüşlerini, İbnü'l-Arabî'nin nazarî görüşlerinin öncülü

⁷¹¹ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 155.

⁷¹² Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 157-171.

⁷¹³ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 158.

⁷¹⁴ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 160, 163, 166, 169.

⁷¹⁵ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 174.

⁷¹⁶ Knysh, *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*, 188, 193.

⁷¹⁷ Green, *Sufism*, 77.

olarak zikretmektedir.⁷¹⁸ İbnü'l-Arabî'nin velayetin nübüvveti üstünlüğünü savunduğunu aktaran Green, bu teorinin velilerin dinî otoritesini tesiste önemli bir rol oynadığını iddia etmektedir.⁷¹⁹ Benzer şekilde âlemin manevi hiyerarşik düzeni olarak “ricâlü'l-gayb” gibi tasavvufî kavram ve anlayışların gelişiminde de İbnü'l-Arabî'nin üzerinde durup sistemleştirdiği “insan-ı kâmil” anlayışının kritik olduğu belirtilmektedir.⁷²⁰

İbnü'l-Arabî'nin metafiziğe dair görüşlerinin vahdet-i vücûd kavramıyla özdeşleştirildiğini ifade eden Green, vahdet-i vücûd anlayışının Müslümanların gayrimüslimlerle etkileşiminde anlayış ve uyumu kolaylaştırıcı bir ortak yaşam imkânı sağladığını belirtmektedir. Bu duruma örnek olarak ise farklı din mensuplarının birlikte yaşadığı iki bölge olan Hindistan coğrafyası ve -vahdet-i vücûd doktrininin devlet tarafından desteklendiği- Osmanlı coğrafyası zikredilmektedir.⁷²¹ Bununla birlikte Green, bu anlayıştan hareketle insan-tanrı ilişkisinin mahiyetine dair spekülasyonların doğması, dinî bağlılığın anlamının ve “sorumluluk” kavramının sorgulanması tehlikesine de dikkat çekmektedir.⁷²² Bu doğrultuda vahdet-i vücûd anlayışının İslam âlimleri tarafından zaman zaman tenkit edildiğini de belirten yazar, -her iki hareketin sosyal, siyasi ve ekonomik başka etkenleri olduğu belirtilmiş olmakla birlikte- bu duruma Osmanlı coğrafyasında yaşanmış vahdet-i vücûda karşı Kadızadeli hareketini ve Babür Hindistan'ındaki İmâm-ı Rabbânî'nin -senkretik ve eklektik dinî anlayışlarla mücadele ettiği- yaşamını örnek vermektedir.⁷²³ Genel olarak bakıldığında Green'in konuyu nazarî tarafından ziyade tasavvuf tarihindeki sosyal ve siyasi hayata etkisi üzerinden ele aldığı görülmektedir.

Değerlendirme

İncelenen temalar ve çalışmalar arasındaki diyalog ışığında görülmektedir ki, Kuzey Amerika tasavvuf araştırmaları ile erken dönem oryantalist tasavvuf araştırmaları arasında tematik bir süreklilik söz konusu olmakla birlikte, bu temalar hakkındaki görüş ve kabullerde önemli farklılıklar görülmektedir. “Tasavvufun Kökeni ve Yabancı Etkisi” konusuna bakıldığında oryantalist gelenek, tasavvufun tarihsel gelişimindeki farklı dönemlerde dış etkiye maruz kaldığını, bunun tasavvufî pratik ve nazariyeleri önemli ölçüde şekillendirdiğini savunmaktadır. Benzer şekilde oryantalist araştırmacıların ekseriyetinin tasavvufun menşeinin yabancı bir geleneğe dayandığı yönünde görüş sahibi olduğu aktarılmıştır. Kuzey Amerika akademisindeki tasavvuf araştırmalarına bakıldığında ele aldığımız araştırmacıların hemen hepsi konuyu ele alırken, hiçbirisi tasavvufun kökenini doğrudan

⁷¹⁸ Green, *Sufism*, 73-76.

⁷¹⁹ Green, *Sufism*, 78.

⁷²⁰ Green, *Sufism*, 94.

⁷²¹ Green, *Sufism*, 145.

⁷²² Green, *Sufism*, 79.

⁷²³ Green, *Sufism*, 158, 163-167.

yabancı bir inanç veya düşünce geleneğine bağlamamaktadır. Bununla birlikte incelenen eserlerde tasavvufun hemen her döneminde, içinde yaşadığı çevreyi hem etkilemiş hem de bu çevredeki geleneklerden etkilenmiş olduğunu kabul etmek gerektiği savunulmaktadır. Özellikle erken dönem tasavvuf tarihindeki Doğu Hristiyanlığı etkisi ve nazarî tasavvuf üzerindeki Neo-Platoncu etki öne çıkartılmaktadır. Bu hususta Knysh ve Renard daha açık bir şekilde etkiyi ortaya koymaya çalışırken, diğer müellifler konu üzerinde ayrıntılı şekilde durmamaktadır.

Tasavvuf tarihini dönemlendirme temasındaki tartışmalı hususların başında dönemlendirmenin şekli, ilk yüzyıllardaki zühd ve tasavvuf ayrımı ile altın çağ/zirve dönemi ve gerileme dönemi iddiaları olduğu görülmektedir. Tasavvufun kökeni temasıyla da ilişkili ele alınan dönemlendirme meselesinde, erken dönem oryantalistlerin en çok üzerinde durdukları konunun zirve ve gerileme dönemlerinin tespiti olduğu görülmektedir. Kuzey Amerika’da üretilmiş tasavvuf tarihi metinlerinde gerileme gibi bir kavramdan söz edilmemiş, bunun yanında bu görüş çoğu metinde eleştirilmiştir. Dönemlendirmenin şekli söz konusu olduğundaysa ortak bir metot kullanımından bahsetmek mümkün değildir. Metinlerini kronolojik akışa göre kaleme alan müellifler olarak Karamustafa, Knysh ve Green zikredilebilir. Bununla birlikte bu isimlerin her biri tasavvuf tarihini farklı başlangıç ve sonları olan dönemlere ayırmışlardır. Chittick, Renard ve Ernst’in metinleri kendi içlerinde kronolojik bir akış taşımadığından net bir dönemlendirmeye yer verilmemiştir. Bu bölümde dikkat çeken husus ise müelliflerin tamamının 11-12. yüzyıllara kadarki sürece işaret eden “*early period*/erken-ilk dönem” olarak genellenebilecek bir dönem algısına sahip olduğudur.

Metinlerde öne çıkartılan tasavvufî kavramlara bakıldığında erken dönemde tasavvufun şekillenmesinde etkili kavramlardan “zühd” ve “tasavvuf” üzerinde durdukları görülürken, her müellifin tasavvuf tarihi algısında öne çıkan kavramlara daha geniş yer verdiği tespit edilmiştir. Nazarî tasavvuf geleneği üzerine çalışmalarıyla tanınan Chittick, tasavvuf anlatısının başlıklandırılmasında dahi bu gelenekte öne çıkan kavramları kullanmıştır. Renard tasavvufu İslam maneviyatı ve ruhaniyeti geleneği tarihi olarak daha kapsamlı şekilde işlediği metninde Müslümanların genelinin üzerinde ittifak ettiği -sufilerin ise hususi ve derin anlamlar kattığı- kavramları öne çıkartmıştır. Ernst *sufism*/tasavvuf kavramının kendisi üzerinde genişçe durduktan sonra; bu kavramın çevresinde öne çıkan ve Ernst’in tasavvuf anlatısında aslî olarak nitelenebilecek “velâyet”, “sekr”, “aşk” ve “muhabbet” kavramlarını sıkça kullanmıştır. Karamustafa tasavvufun teşekkül dönemini ele aldığı eserinde, sufi dilin oluşum sürecinde ilk sufilerin ortaya koyduğu pek çok kavrama değinmiştir. Bunlar arasında öne çıkardığı bir kavram olmamakla birlikte “velâyet” kavramının tasavvufun kaderini etkilediğini ve yeni dönemlere kapı aralayan bir anlayışın doğmasında kilit role sahip olduğunu savunmuştur. Knysh tasavvuf tarihini

bütünlüklü bir şekilde ele alırken, eylem ve bilginin birleşmesinde anahtar olarak gördüğü “keşf”, “mücâhede”, “zikir”, “halvet”, “semâ” ve “vecd” kavramları üzerinde özel olarak durmuştur. Green ise tasavvufun sosyo-ekonomik tarihini öne çıkardığı çalışmasında incelediği tarihsel dönemlerde öne çıkıp etki eden kavramlara kısaca değinmiş, ayrıntılı incelemelerde bulunmamıştır.

Ernst’in ifadesiyle “Protestan zihin yapısının hakim olduğu” oryantalist gelenek tasavvufun kurumsallaşmasını olumsuz bir gelişme olarak gördüğünden, -“Tasavvufun Kurumsallaşma Süreci ve Tarikatlar” başlığında da görüldüğü üzere- tasavvuf tarihi metinlerine de bu durum yansımış “gerileme” iddiası büyük ölçüde kurumsallaşma ve tarikatlaşmaya yönelik bir yargı olarak ortaya atılmıştı. Buna karşın Kuzey Amerika tasavvuf tarihi yazıcılığında kurumsallaşmaya yönelik oryantalist okumanın neredeyse tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Sosyal tarihçiliğin öne çıkması neticesinde kaleme alınan tasavvuf tarihi metinlerinde; yüzyıllar boyu tarikatların üstlendiği toplumsal, siyasal ve dinî fonksiyonlara dikkat çekilmiştir. Buna ilaveten Knysht ve Green’in çalışmalarında sömürge döneminden bugüne tarikatların İslam coğrafyasının her köşesindeki faaliyetlerine özel olarak değinildiği görülmektedir. Ernst ve Renard da eserlerinde tarikat müntesiplerinin sanat, edebiyat ve mimari alanındaki katkılarına geniş yer ayırmışlardır. Bu konuda genelden ayrılan tek araştırmacının Chittick olduğu görülmektedir. Nazarî tasavvuf alanında yoğunlaşan çalışmalara sahip Chittick’in, kurumsallaşmaya dair görüşlerine bakıldığında tasavvufî eğitim ve etkileşimin birey merkezli olmasını öncelendiği söylenebilir.

Son olarak “İbnü’l Arabî ve Vahdet-i Vücûd” temasının nasıl ele alındığını incelediğimiz bu bölümde, Kuzey Amerika tasavvuf araştırmaları alanının materyal ve üretim anlamında en zengin konularından birinin bu mesele olduğu anlaşılmıştır. Erken oryantalist dönem araştırmacıları tarafından Akdeniz havzasında yaygın felsefî ve teosofik geleneklerden Neo-Platonculuk, Gnostisizm ve Hermetizm ile ilişkilendirilen Ekberî ekolün nazarî tasavvuf anlayışı, Kuzey Amerika’da kaleme alınmış tasavvuf tarihi metinlerinde tasavvuf tarihindeki önemli geleneklerden biri olarak incelenmektedir. Bölgedeki felsefî geleneklerin nazarî tasavvuf anlayışı üzerindeki etkisi inkar edilmese de Ekberî ekol yüzyıllar içerisinde kendi rotasında gelişmiş bağımsız bir mistik-düşünsel gelenek olarak ele alınmaktadır. Bunun yanında İbnü’l-Arabî’nin pek çok eserinden tasavvuf tarihi metinlerinde kaynak olarak yararlanılmakta ve Arapça sufi şiir geleneği işlenirken kendisine önemli bir yer ayrılmaktadır.

SONUÇ

Kuzey Amerika’da tasavvuf tarihi yazımını incelediğimiz bu çalışmada, tarih metinlerinin üretildiği ilmî ortam ve geleneğin ortaya konulması amacıyla ilk bölümde Kuzey Amerika’daki akademik tasavvuf araştırmalarının tarihî seyri ele alınmıştır. Bu bağlamda 1940 ve 1950’li yıllarda Kanada ve Birleşik Devletler’de bulunan üniversitelerde kurulan ve İslam araştırmalarının yer aldığı *Oriental Studies*, *Middle Eastern Studies*, *Near Eastern Studies* ve *Religious Studies* gibi bölümler üzerinde durulmuştur. Bu departmanların kurucu isimlerinin büyük ölçüde Kıta Avrupası’nda yetişmiş ve sonrasında çeşitli sebeplerle Kuzey Amerika akademisine geçiş yapmış oldukları görülmüştür. Bu noktada Kıta Avrupası oryantalist geleneğinin akademik yöntem ve yaklaşımlarını da Kuzey Amerika akademisine taşıdıkları anlaşılmıştır. Buradan hareketle dinler tarihi araştırmaları alanında Kıta Avrupası’nda gelişerek öne çıkan iki metodun filolojik ve fenomenolojik yaklaşım olduğu ortaya konmuş ve bu yöntemler açıklanmıştır.

Kuzey Amerika’da İslam araştırmaları altında ikincil bir alan olarak varlığını sürdüren tasavvuf araştırmalarının, 1970 ve 1980’li yıllar itibariyle güçlenerek akademik sahanın önemli bir araştırma konusu hâline geldiği ve İslam tarihi alanından bağımsızlaşarak hususi uzmanlarını yetiştirdiği tespit edilmiştir. Post modern dönemde gelişen düşünsel akımlar merkezli çalışmalardan bahisle Kuzey Amerika tasavvuf araştırmalarını farklılaştıran olgulara değinildikten sonra akademik tasavvuf öğretiminin şekli ve içeriğine dair bilgiler verilmiştir. Son olarak da Kuzey Amerika üniversitelerinde tasavvuf alanında lisansüstü eğitim almış ve aynı alanda eğitim veren akademisyenler tanıtılarak akademik çevrelere değinilmiştir. Bu bölümdeki incelemeler sonucunda akademik tasavvuf araştırmalarının yeni merkez üssünün Kuzey Amerika olduğu görülmüştür.

İkinci bölümde Kuzey Amerika akademisinde görev yapan akademisyenlerden genel tasavvuf tarihi mahiyetinde çalışma kaleme almış isimler ve eserleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu bağlamda William C. Chittick’in *Sufism: A Short Introduction* başlıklı eseri, John Renard’ın *Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims* başlıklı eseri, Carl W. Ernst’in *The Shambhala Guide to Sufism* başlıklı eseri, Ahmet T. Karamustafa’nın *Sufism: The Formative Period* başlıklı eseri, Alexander D. Knysh’in *Islamic Mysticism: A Short History* ve *Sufism: A New History of Islamic Mysticism* başlıklı eserleri ile Nile Green’in *Sufism: A Global History* başlıklı eseri üzerinde durulmuştur.

Bölümde Kuzey Amerika akademisinde tasavvuf öğretiminde bulunan, farklı akademik, ideolojik ve yöntemsel birikime sahip akademisyenlerin tasavvuf tarihine nasıl yaklaşım

tarihselleştirdikleri gösterilerek ortak bir tasavvuf tarihi yazımı geleneğinden bahsetmenin imkânı sorgulanmıştır. Araştırmacıların son çeyrek asırdaki çalışmalarına bakıldığında, ilk oryantalistlerin ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki trendin aksine kalıp yargılardan arınmış bir tasavvuf tarihi anlatısı kurgulamaya çalıştıkları görülmüştür. İki grupta değerlendirebileceğimiz çalışmaların ilk grubunu oluşturan Chittick, Renard ve Ernst'in metinleri fenomenolojik yaklaşımın ön planda olduğu ve kronolojik tarih anlatısının ikinci planda kaldığı çalışmalardır. İkinci grup çalışmalar ise tarihsel kurgunun daha net ifade edildiği ve kronolojik bir anlatının esas olduğu metinler olup burada Karamustafa, Knysh ve Green yer almaktadır.

Son olarak Kuzey Amerika'da tasavvuf tarihi araştırmalarında yer verilen ana temalar üzerinde durulmuştur. Alanda kaleme alınan çalışmalarda öne çıkan temalar olarak belirlediğimiz “Tasavvufun Kökeni ve Yabancı Etkisi”, “Tasavvuf Tarihini Dönemlendirme Problemi”, “Sufi Dilin Oluşumu ve Terminolojik Açılım”, “Tasavvufun Kurumsallaşma Süreci ve Tarikatlar” ile “İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd” üzerinden ikinci bölümde değerlendirdiğimiz akademisyenlerin tasavvuf tarihi yazımlarında bu temaları nasıl işledikleri incelenmiştir. Bu noktada farklı tarih yazımı yöntemlerini kullanan araştırmacıların, ilmin meselelerini ele alırken gösterdikleri ortak ve farklı yaklaşımlar ortaya konmuştur. Burada dikkat çeken başlıca husus 1980'lerdeki oryantalizm eleştirisi akımının alanı da etkilemiş olduğu ve genel tasavvuf tarihî metinlerinin önemli konularından birinin oryantalist geleneğin eleştirisi hâline geldiğidir.

İncelenen metinlere bakıldığında ele aldığımız Kuzey Amerikalı araştırmacıların hiçbirinin tasavvufun kökenini doğrudan yabancı bir inanç veya düşünce geleneğine bağlamadığı görülmekte, tasavvufun hemen her döneminde içinde yaşadığı çevreyi hem etkilemiş hem de bu çevredeki geleneklerden etkilenmiş olduğu iddia edilmektedir. Kuzey Amerika'da üretilmiş tasavvuf tarihi metinlerinde tasavvufun gerileme döneminden söz edilmemiş, bu yöndeki kabul de çoğu metinde eleştirilmiştir. Tasavvuf tarihini dönemlendirme söz konusu olduğunda ise ortak bir metot kullanılmamakta, her araştırmacı kendi anlayışına göre bir dönemlendirmeye gitmektedir. Metinlerde öne çıkartılan tasavvufî kavramlar incelendiğinde ortak olarak, erken dönemde tasavvufun şekillenmesinde etkili kavramlardan “zühd” ve “tasavvuf”a yer verildiği, bunlar dışında her müellifin tasavvuf tarihi algısında öne çıkan kavramları ayrıntılandırdığı görülmektedir. Kuzey Amerika tasavvuf tarihi yazımında sosyal tarihçilik anlayışının öne çıkması neticesinde, kurumsallaşmanın olumsuz bir gelişme olarak görüldüğü oryantalist okumanın ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Arabî ve nazarî tasavvuf geleneğine yönelik otantik ve özgün bir anlayış olmadığı yönündeki eleştirinin de benzer şekilde kabul edilmediği ve alandaki aslı inceleme konularından biri hâline geldiği tespit edilmiştir.

Çalışmamızda, Kuzey Amerika'da alanı kuran akademisyenler vasıtasıyla Kıta Avrupası oryantalist geleneğinin yöntem ve problemlerinin Kuzey Amerika akademisine aktarıldığı görülmüştür. Bu duruma delalet etmesi amacıyla kurumsal, ilişkisel, metinsel ve yönetsel sürekliliklere dikkat çekilmiştir. Kuzey Amerika'da hibrit bir tasavvuf tarihi yazım yönteminin geliştiği tespit edilmiştir. Filolojik yöntem tamamen terk edilmemiş, metinlerin okunması ve değerlendirilmesi noktasında farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Schimmel'in öğrencileri vesilesiyle de fenomenolojik yöntem yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda arkeoloji ve metin analizi etkisindeki tarihçiliğin azalmış olduğu; antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi sosyal bilimlerden istifadeyle sosyal tarihçiliğin ve tarihselci yöntemin ön planda olduğu görülmüştür. Metin merkezli araştırmaların yanında saha çalışmalarının güçlendiği; yerinde gözlemlerle sufi grupların toplumsal davranış analizlerinin ve sözlü tarih anlatılarının dahil edilerek tarih yazımı kaynaklarının zenginleştirildiği belirlenmiştir. Birinci bölümde incelenen, din araştırmaları alanındaki esas iki yaklaşım olan fenomenolojik ve filolojik anlayışın farklı yöntemler içerisinde Kuzey Amerika tasavvuf tarihi yazımında da kendini gösterdiği anlaşılmıştır.

Araştırmamızda 1980'ler sonrasında günümüze Kuzey Amerika'da tasavvuf tarihçiliğinin Kıta Avrupası'ndaki örneklere kıyasla daha uzlaşmacı olan, eleştirel yaklaşımın ötesinde anlamlandırmaya da önem veren ve sufi müelliflerin kendi tarihleri hakkındaki anlatılarını dikkate alan bir yaklaşımı esas aldığı tespit edilmiştir. Tasavvuf egzotik yanı öne çıkarılan, doğulu mistik bir gelenek olarak değil; kurumları, uygulamaları ve nazariyesi ile -dünyanın her köşesinde- halen yaşayan, dinî, sosyal, siyasal bir olgu ve gelenek olarak incelenmektedir. Bütün bu değerlendirmelerden hareketle -net ve sınırları belirgin bir metodik ve historiyoğrafik yaklaşım temelli olmamakla birlikte- son yarım asırda Amerikan tarzı bir tasavvuf tarihi yazımının varlığından ve gelişmeye devam ettiğinden söz etmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Abdel-Latif, Sara Ahmed. *Gendering Asceticism in Medieval Sufism*. University of Toronto, 2020.
<https://www.proquest.com/docview/2468578639/fulltextPDF/16FF8523DC15448FPQ/2?accountid=15310>.
- “About Seyyed Hossein Nasr”. *Seyyed Hossein Nasr Foundation*. Erişim: 01 Şubat 2023.
<http://www.nasrfoundation.org/biography.html>.
- Açıkgenç, Alparslan. “Fazlurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 280-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- “After Ibn Arabi”. *Muhyiddin Ibn Arabi Society*. Erişim: 10 Haziran 2023.
<https://ibnarabisociety.org/after-ibn-arabi/>.
- Ahmed, Leila. “Feminism and Cross-Cultural Inquiry: The Terms of the Discourse in Islam”. *Coming to Terms: Feminism, Theory, Politics*. Ed. Elizabeth Weed. 143-151. New York: Routledge, 1989.
- “Ahmet Targon Karamustafa”. Erişim: 09 Mayıs 2023.
https://prabook.com/web/ahmet_targon.karamustafa/681703.
- “Alexander Knysh | Wilson Center”. Erişim: 27 Nisan 2023.
<https://www.wilsoncenter.org/person/alexander-knysh>.
- “Alexander Knysh CV | University of Michigan - Academia.edu”. Erişim: 27 Nisan 2023.
<https://umich.academia.edu/AlexanderKnysh/CurriculumVitae>.
- Al-Farid, Umar Ibn. *Umar Ibn Al-Farid: Sufi Verse, Saintly Life*. Trc. Th. Emil Homerin. New York: Paulist Press, 2001.
- Algar, Hamid. *Imam Abu Hamid Ghazali : An Exponent of Islam in Its Totality*. New York: Islamic Publications International, 2000.
- Algar, Hamid. *Jami*. New Delhi: Oxford University Press, 2013.
- Algar, Hamid. *Jesus in the Qur'an: His Reality Expounded in the Qur'an*. New York: Islamic Publications International, 1999.

Algar, Hamid. *Roots of the Islamic Revolution in Iran*. New York: Islamic Publications International, 2001.

Algar, Hamid. *Sufism: Principles & Practice*. New York: Islamic Publications International, 1999.

Algar, Hamid. *Wahhabism: A Critical Essay*. New York: Islamic Publications International, 2002.

Al-Ghazali, Abu Hamid. *Al-Ghazali on the Condemnation of Pride and Self-Admiration: Kitab Dhamm al-Kibr Wa'l-Ujb*. Trc. Mohammed Rustom. Cambridge: Islamic Texts Society, 2018.

Alici, Mustafa. "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005): 73-120.

Al-Iskandari, Shaykh Ahmad Ibn "Ata" Allah. *The Book of Illumination (Kitab al-Tanwir Fi Isqat al-Tadbir)*. Trc. Scott Kugle. Louisville: Fons Vitae, 2005.

"Ali Altaf Mian CV". Erişim: 16 Mart 2023.
<https://florida.academia.edu/AliAltafMian/CurriculumVitae>.

Alkan, Ercan. "Burckhardt, Titus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1: 218-219. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Al-Qushayri, Abu 'l-Qasim. *Al-Qushayri's Epistle on Sufism*. Trc. Alexander D. Knysh. Reading: Garnet Publishing, 2007.

"Amila Buturović | Faculty Profile | Faculty of Liberal Arts & Professional Studies". 24 Mayıs 2018.
<https://profiles.laps.yorku.ca/profiles/amilab/>.

Anawati, G. C. "Dialogue with Gustave E. Von Grunebaum". *International Journal of Middle East Studies* 7/1 (1976): 123-128.

Anzali, Ata. *Mysticism in Iran: The Safavid Roots of a Modern Concept*. South Carolina: University of South Carolina Press, 2017.

Anzali, Ata. *Opposition to Philosophy in Safavid Iran*. Leiden: Brill, 2017.

Anzali, Ata. *Safavid Shi'ism, The Eclipse of Sufism and the Emergence of 'Irfan*. Rice University, 2012.
<https://www.scribd.com/document/319970251/Safavid-Shiism-the-Eclipse-of-Sufism-and-1#>.

- Arberry, A. J. *Sufism: An Account of the Mystics of Islam*. London: Routledge, 2007.
- Arberry, Arthur J. *An Introduction to the History of Şūfism: The Sir Abdullah Suhrawady Lectures for 1942*. Londra: Longmans, Green and Company, 1943.
- Ardalan, Nader - Bakhtiar, Laleh. *The Sense of Unity : The Sufi Tradition in Persian Architecture*. Chicago: Kazi Publications, 2000.
- “Articles – William C. Chittick”. Erişim: 23 Haziran 2023. <http://www.williamcchittick.com/articles/>.
- “Ata Anzali | Middlebury College”. Erişim: 16 Mart 2023. <https://www.middlebury.edu/college/people/ata-anzali>.
- “Atif Khalil”. Erişim: 14 Mart 2023. https://directory.uleth.ca/files/atif.khalil/cv/resume_2020_April.30.2020_internet.pdf.
- Auer, Blain. “Review of Tales of God’s Friends: Islamic Hagiography in Translation”. *Review of Middle East Studies* 44/2 (2010): 256-258.
- Awliya, Nizam Ad-Din. *Nizam Ad-Din Awliya: Morals for the Heart*. Trc. Bruce B. Lawrence. New York: Paulist Press, 1991.
- Awn, Peter J. *Satan’s Tragedy and Redemption: Iblīs in Sufi Psychology*. Leiden: Brill, 1983.
- Bakhtiar, Laleh. *Al-Ghazzali: His Psychology of the Greater Struggle*. Chicago: Kazi Publications, 2011.
- Bakhtiar, Laleh. *Rumi’s Original Sufi Enneagram*. Chicago: Kazi Publications, 2013.
- Bakhtiar, Laleh. *Sufi: Expressions of the Mystic Quest*. Londra: Thames and Hudson, 1976.
- Bakhtiar, Laleh, trc. *The Sublime Quran*. Chicago: Kazi Publications, 2007.
- Bakhtiar, Laleh - Aavani, Gholamreza. *Exiled in the West: The Mystical Narration of Shihab al-Din Suhrawardi’s Recital of the Occidental Exile*. Chicago: Kazi Publications, 2019.
- Bakhtiar, Laleh - Sotillos, Samuel Bendeck. *The Sufi Enneagram: The Secrets of the Symbol Unveiled*. Chicago: Kazi Publications, 2013.
- Baldick, Julian. *Imaginary Muslims: Uwaysi Sufis of Central Asia*. London: I.B. Tauris, 1992.

- Baldick, Julian. *Mystical Islam: An Introduction to Sufism*. New York: NYU Press, 1989.
- Baqli, Ruzbihan. *The Unveiling of Secrets: Diary of a Sufi Master*. Trc. Carl W. Ernst. North Carolina: Parvardigar Pr, 1997.
- Bashir, Shahzad. *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis*. Londra: Oneworld Academic, 2012.
- Bashir, Shahzad. *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nurbakhshiya Between Medieval and Modern Islam*. South Carolina: University of South Carolina Press, 2003.
- Bashir, Shahzad. *Sufi Bodies: Religion and Society in Medieval Islam*. New York: Columbia University Press, 2011.
- Bashir, Shahzad. *The Market in Poetry in the Persian World*. Cambridge University Press, 2021.
- Başer, Hacı Bayram. *Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicr III. ve IV. yüzyıllar)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=WY5CM7tPNE2z_YM6pBu0t5aYjTTu6wILVlJR-lIfNunYaUuVf3pWRRrc3oCwN-jl.
- Bazzano, Elliott - Hermansen, Marcia, ed. *Varieties of American Sufism: Islam, Sufi Orders, and Authority in a Time of Transition*. New York: State University of New York Press, 2020.
- Bā'ūniyyah, 'Ā'ishah al-. *The Principles of Sufism*. Trc. Th. Emil Homerin. New York: New York University Press, 2016.
- Bedir, Mürteza. "Schacht, Joseph". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 223-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bertaina, David. "Islam and Christianity: Theological Themes in Comparative Perspective by John Renard". *Journal of Islamic Studies* 23/3 (01 Eylül 2012): 385-388. <https://doi.org/10.1093/jis/ets026>.
- "Bibliography of Annemarie Schimmel". Erişim: 31 Mayıs 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/schimmel-annmarie-bibliography>.
- Biesterfeldt, Hinrich. "Franz Rosenthal's Half an Autobiography". *Die Welt des Islams* 54/1 (28 Mayıs 2014): 34-105. <https://doi.org/10.1163/15700607-00541p03>.

- Bilman, Şule. *Annemarie Schimmel'in Tasavvuf Kültüründeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004. <http://acikerisim.uludag.edu.tr/jspui/handle/11452/8872>.
- “Biography - Nile Green”. Erişim: 13 Nisan 2023. <https://www.international.ucla.edu/cisa/person/751>.
- Böwering, Gerhard, ed. *Islamic Political Thought: An Introduction*. New Jersey: Princeton University Press, 2015.
- Böwering, Gerhard. *The Minor Qur'ān Commentary of Abū 'Abd ar-Raḥmān Muḥammad b. al-Ḥusayn as-Sulamī (d. 412/1021)*. Beyrut: Dar el-Machreq, 1995.
- Böwering, Gerhard. *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam*. New York: De Gruyter, 1979.
- Böwering, Gerhard - Casewit, Yousef. *A Qur'ān Commentary by Ibn Barrajān of Seville (d. 536/1141): "Īdāḥ al-Ḥikma Bi-Aḥkām al-'ibra" (Wisdom Deciphered, the Unseen Discovered)*. Leiden: Brill, 2015.
- Böwering, Gerhard - Orfali, Bilal. *The Comfort of the Mystics: A Manual and Anthology of Early Sufism*. Leiden: Brill, 2012.
- “Bruce Lawrence | Duke University - Academia.edu”. Erişim: 08 Mart 2023. <https://duke.academia.edu/BruceLawrence/CurriculumVitae>.
- Buehler, Arthur F. *Recognizing Sufism: Contemplation in the Islamic Tradition*. New York: I.B. Tauris, 2016.
- Buehler, Arthur F. *Revealed Grace: The Juristic Sufism of Ahmad Sirhindi*. Louisville: Fons Vitae, 2012.
- Buehler, Arthur F. *Sufi Heirs of the Prophet: Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh*. New Delhi: Munshiram Manoharal Publishers Pvt. Ltd, 2015.
- Buehler, Arthur F. “Yirmi Birinci Yüzyılda Tasavvuf Araştırmaları: Tetkik Bağlamını Genişletmek”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Mehmet Atalay XVII/31 (2015): 193-226.
- Bulut, Yücel. “Said, Edward William”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Burton, Howard. *Religious Entrepreneurs?: A Conversation with Nile Green*. Epub: Open Agenda

Publishing Inc., 2021.

Calder, Norman - Mojaddedi, Jawid - Rippin, Andrew, ed. *Classical Islam: A Sourcebook of Religious Literature*. New York: Routledge, 2003.

“Caner K Dagli | College of the Holy Cross - Academia.edu”. Erişim: 16 Mart 2023.
<https://holycross.academia.edu/Dagli/CurriculumVitae>.

Casewit, Yousef. *The Mystics of Al-Andalus: Ibn Barrajān and Islamic Thought in the Twelfth Century*. New York: Cambridge University Press, 2017.

Ceyhan, Semih. “Devletin Tasavvufu, Toplumun Tarikatı: İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Tasavvuf Tarih Yazımının Siyasal Açılımları”. *Tarihten Günümüze Sûfî-Siyaset İlişkileri*. Ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya. 503-549. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

Ceyhan, Semih. “Established Şûfî Orders”. *Sufi Institutions*. Ed. Alexandre Papas. 385-404. New York: Brill, 2020. https://doi.org/10.1163/9789004392601_023.

Ceyhan, Semih. “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”. *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*. Ed. Semih Ceyhan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Chittick, William. *Âşığın Aynası: Kayıp Kalbin Peşinde*. Trc. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2018.

Chittick, William. “Ibn ‘Arabi’”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Edward N. Zalta. Spring 2020. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020.
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/ibn-arabi/>.

Chittick, William, ed. *S. Hüseyin Nasr’ın Temel Düşünceleri*. Trc. Nurullah Koltaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Chittick, William C. *13. yy. Sûfî Metinlerinde İman ve Amel*. Trc. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Chittick, William C. *Divine Love: Islamic Literature and the Path to God*. Connecticut: Yale University Press, 2013.

Chittick, William C. *Faith and Practice of Islam: Three Thirteenth Century Sufi Texts*. New York: State University of New York Press, 1992.

- Chittick, William C. *Hayal Âlemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*. Trc. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.
- Chittick, William C. *Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets*. Oxford: Oneworld Academic, 2005.
- Chittick, William C. *Imaginal Worlds: Ibn al-'Arabi and the Problem of Religious Diversity*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Chittick, William C. *In Search of the Lost Heart: Explorations in Islamic Thought*. Ed. Mohammed Rustom - Atif Khalil - Kazuyo Murata. New York: State University of New York Press, 2012.
- Chittick, William C. "Interview with Professor William Chittick". *Al-Mahajja*. 36 (2021): 218-238.
- Chittick, William C. *İbn Arabî Giriş Kitabı: Vâris-i Enbiyâ*. Trc. Kadir Filiz. İstanbul: Nefes Yayınları, 2014.
- Chittick, William C. *İlâhî Aşk: Erken Dönem Farsça Tasavvuf Metinlerinde Allah ve İnsan*. Trc. Ömer Saruhanlıoğlu - Kadir Filiz. İstanbul: Nefes Yayınları, 2018.
- Chittick, William C. *Kozmos'un Hakîkati: İlm-i Kâinat, İlm-i Nefs: İslâm Kozmolojisi*. Trc. Ömer Çolakoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Chittick, William C. "Review of Islamic Mysticism: A Short History". *International Journal of Middle East Studies* 33/3 (2001): 473-475.
- Chittick, William C. *Science of the Cosmos, Science of the Soul: The Pertinence of Islamic Cosmology in the Modern World*. Oxford: Oneworld Publications, 2007.
- Chittick, William C. *Sûfi'nin Aşk Yolculuğu: Mevlânâ'nın Mânevi Öğretisi*. Trc. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Chittick, William C. *Sufi'nin Bilgi Yolu: İbn-i Arabî'nin Metafizikinde Hayal*. Trc. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2016.
- Chittick, William C. *Sufism - A Short Introduction*. Londra: Oneworld Publications, 2000.
- Chittick, William C. *Sufism: A Beginner's Guide*. Londra: Oneworld Publications, 2007.
- Chittick, William C. *Tasavvuf: Kısa Bir Giriş*. Trc. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.

- Chittick, William C., ed. *The Essential Seyyed Hossein Nasr*. Indiana: World Wisdom, 2007.
- Chittick, William C. *The Heart of Islamic Philosophy: The Quest for Self-Knowledge in the Teachings of Afdal al-Din Kashani*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Chittick, William C. *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*. New York: State University of New York Press, 1997.
- Chittick, William C. *The Sufi Doctrine of Rumi: An Introduction*. Tahran: Aryamehr University Press, 1974.
- Chittick, William C. *The Sufi Path of Knowledge: Ibn Al-Arabi's Metaphysics of Imagination*. New York: State University of New York Press, 1989.
- Chittick, William C. *The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi*. New York: State University of New York Press, 1984.
- Chittick, William C. *Varolmanın Boyutları: Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücut Üstüne Yazılar*. Trc. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Chittick, William C. - Murata, Sachiko. *İslâm'ın Vizyonu: İnanç ve Uygulama*. Trc. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Clauson, G. L. M. "Kleinere Schriften Des Ibn Al-'Arabi. Nach Hand-Schriften in Upsala Und Berlin Zum Ersten Mal Herausgegeben Und Mit Einleitung Und Kommentar Versehen. By H. S. Nyberg. 9¼ × 6, Xiv + 203 + Pp. Leiden: Brill, 1919." *Journal of the Royal Asiatic Society* 57/1 (1925): 136-136. <https://doi.org/10.1017/S0035869X0009016X>.
- Colby, Frederick S. "Review of Sufism: A Short Introduction". *International Journal of Middle East Studies* 37/1 (2005): 118-120.
- Conrad, Sebastian. *What Is Global History?* New Jersey: Princeton University Press, 2017.
- Cornell, Vincent J. *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*. Teksas: University of Texas Press, 1998.
- Cornell, Vincent J. - Lawrence, Bruce B., ed. *The Wiley Blackwell Companion to Islamic Spirituality*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2022.

Cornell, Vincent J. - Neusner, Jacob - Chilton, Bruce - Levine, Baruch A. - Marty, Martin. *Do Jews, Christians and Muslims Worship the Same God?* Tennessee: Abingdon Press, 2012.

Cornell, Vincent J. - Safi, Omid - Blakemore-Henry, Virginia G., ed. *Voices of Islam*. Connecticut: Praeger, 2006.

“Course Offerings: ARAB-442-70”. Erişim: 23 Haziran 2023. <https://gufaculty360.georgetown.edu/s/course-catalog/a1o1Q00000Gr8QMqAZ/arab44270?id=00336000014RfByAAK>.

“Course Offerings: THEO-144-70”. Erişim: 23 Haziran 2023. <https://gufaculty360.georgetown.edu/s/course-catalog/a1o1Q000002d6qDQAAQ/theo14470?id=00336000014Re5fAAC>.

“Curriculum Vitae - Ahmet T. Karamustafa”. 15 Nisan 2023. <https://umcp.academia.edu/AhmetKaramustafa/CurriculumVitae>.

“Curriculum Vitae - Carl W. Ernst”. 2023. <https://carlwernst.web.unc.edu/wp-content/uploads/sites/17548/2023/03/Ernst-cv-2023.docx>.

“Curriculum Vitae - John Renard, Ph.D.” Erişim: 25 Mayıs 2023. <https://sites.google.com/a/slu.edu/john-renard-ph-d-/curriculum-vitae>.

“Curriculum Vitae - Nile Green”. Erişim: 13 Nisan 2023. <https://www.st-andrews.ac.uk/~anthiran/veneration/images/stories/docs/green-cv.pdf>.

“CV – William C. Chittick”. 07 Nisan 2023. <http://www.williamchittick.com/cv/>.

“Cyrus A Zargar | University of Central Florida - Academia.edu”. Erişim: 13 Mart 2023. <https://ucf.academia.edu/CyrusZargar/CurriculumVitae>.

Çağlar, Ahmet Faruk. “William Chittick ile Gelenekselcilik, Modernite ve Tasavvuf Üzerine”. *Sabah Ülkesi | Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi*. 01 Temmuz 2013. <https://www.sabahulkesi.com/2013/07/01/william-chittick-ile-gelenekselcilik-modernite-ve-tasavvuf-uzerine-ahmet-faruk-çaglar/>.

Çavuş, Cennet Ceren. “Sufism: A Global History”. *İslam Araştırmaları Dergisi*. 32 (01 Temmuz 2014): 159-164.

- Dallal, Ahmad. "The Study of Islam in American Scholarship: The Persistence of Orientalist Paradigms". Erişim: 11 Kasım 2022. <https://web.stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Islam/Dallal.pdf>.
- Demirci, Kürşat. "Eliade, Mircea". *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi*. 11: 33-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat İşlâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016): 1-29.
- Derin, Süleyman. "İngiliz Oryantalistlerinin Tasavvuf Araştırmalarına Katkıları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (18 Mart 2020): 177-196.
- Dickson, William Rory. *Living Sufism in North America: Between Tradition and Transformation*. New York: State University of New York Press, 2016.
- Dickson, William Rory - Sharify-Funk, Meena. *Unveiling Sufism: From Manhattan to Mecca*. Sheffield: Equinox Publishing, 2017.
- Dickson, William Rory - Xavier, Merin Shobhana. "Disordering and Reordering Sufism: North American Sufi Teachers and the Tariqa Model". *Global Sufism: Boundaries, Narratives, and Practices*. Ed. Francesco Piraino - Mark Sedgwick. 137-156. London: Hurst, 2019.
- "Dr. Alan Godlas' Professional Biography". Erişim: 14 Mart 2023. <https://islam.uga.edu/profbio.html>.
- "Dr. Mahdi Tourage". Erişim: 15 Mart 2023. <https://www.kings.uwo.ca/academics/faculty-info/member-profile/?doaction=getProfile&id=mtourage>.
- "Dr. Rory Dickson | CLASS | The University of Winnipeg". Erişim: 13 Mart 2023. <https://www.uwinnipeg.ca/class/researchers/rory-dickson.html>.
- Dressler, Markus. "Pluralism and Authenticity: Sufi Paths in Post 9/11 New York". *Sufis in Western Society*. Ed. Ron Greaves - Markus Dressler - Gritt Klinkhammer. 77-96. London: Routledge, 2009.
- Egici, Rabia. "Alexander Knysh. Sufism: A New History of Islamic Mysticism. New Jersey: Princeton University Press, 2017, 408 sayfa." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/60

(21 Haziran 2021): 247-252. <https://doi.org/10.15370/maruifd.953771>.

Elias, Jamal J. *The Throne Carrier of God: The Life and Thought of "Ala" Ad-Dawla As-Simnani*. New York: State University of New York Press, 1995.

Elias, Jamal J. - Orfali, Bilal, ed. *Light upon Light: Essays in Islamic Thought and History in Honor of Gerhard Bowering*. Leiden: Brill, 2019.

Ernst, Carl W. *Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center*. New York: State University of New York Press, 1992.

Ernst, Carl W. *Faith and Infidelity in Sufism: Ecstatic Expressions and Their Repercussions in Medieval Islamic Society*. Ph.D., Harvard University, 1981.
<https://www.proquest.com/docview/303123451/DA66DD4ECB6A4F20PQ/6>.

Ernst, Carl W. *Following Muhammad: Rethinking Islam in the Contemporary World*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 2003.

Ernst, Carl W. *How to Read the Qur'an: A New Guide, with Select Translations*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.

Ernst, Carl W., ed. *Islamophobia in America: The Anatomy of Intolerance*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2013.

Ernst, Carl W. *It's Not Just Academic!: Essays on Sufism and Islamic Studies*. New Delhi: SAGE Publications Pvt. Ltd, 2018.

Ernst, Carl W. *Refractions of Islam in India: Situating Sufism and Yoga*. New Delhi: SAGE Publications, 2016.

Ernst, Carl W. *Ruzbihan Baqli: Mysticism and the Rhetoric of Sainthood in Persian Sufism*. New York: Routledge, 1996.

Ernst, Carl W. *Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*. Colorado: Shambhala, 2017.

Ernst, Carl W. *Sufizm İslamın Mistik Geleneğine Giriş*. Trc. Gülçin Tunalı. İstanbul: Sufi Kitap, 2022.

Ernst, Carl W. *Tasavvuf Öğretileri*. Trc. F. Cangüzel Güner Zülfikar. İstanbul: Sufi Kitap, 2019.

Ernst, Carl W. *Teachings of Sufism*. Boston: Shambhala, 1999.

Ernst, Carl W. *The Shambhala Guide to Sufism*. Boston: Shambhala, 1997.

Ernst, Carl W. *Words of Ecstasy in Sufism*. New York: State University of New York Press, 1985.

Ernst, Carl W. - Lawrence, Bruce B. *Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Ernst, Carl W. - Martin, Richard C., ed. *Rethinking Islamic Studies: From Orientalism to Cosmopolitanism*. Columbia: University of South Carolina Press, 2010.

“Essentialism”. 21 Haziran 2023. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/essentialism>.

Ewing, Katherine Pratt. *Arguing Sainthood: Modernity, Psychoanalysis, and Islam*. North Carolina: Duke University Press Books, 1997.

Ewing, Katherine Pratt, ed. *Being and Belonging: Muslims in the United States since 9/11*. New York: Russell Sage Foundation, 2011.

Ewing, Katherine Pratt. *Shari'at and Ambiguity in South Asian Islam*. California: University of California Press, 1988.

Ewing, Katherine Pratt. *Stolen Honor: Stigmatizing Muslim Men in Berlin*. California: Stanford University Press, 2008.

Ewing, Katherine Pratt - Corbett, Rosemary R., ed. *Modern Sufis and the State: The Politics of Islam in South Asia and Beyond*. New York: Columbia University Press, 2020.

“FA 2022 | MIDEAST 421 - Islamic Mysticism: Sufism in Time and Space | Section 001”. Erişim: 16 Mart 2023. https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2410MIDEAST421001&termArray=f_23_2460,ss_23_2440,sp_23_2430,w_23_2420,f_22_2410,su_22_2400,ss_22_2390,sp_22_2380,w_22_2370.

Faruque, Muhammad U. - Rustom, Mohammed, ed. *From the Divine to the Human: Contemporary Islamic Thinkers on Evil, Suffering, and the Global Pandemic*. New York: Routledge, 2023.

Felek, Özgen - Knysh, Alexander D. *Dreams and Visions in Islamic Societies*. New York: State

University of New York Press, 2013.

“Frank J. Korom CV”. t.y. https://www.bu.edu/religion/files/2017/02/Korom.CV_.2017.pdf.

Gelvin, James L. - Green, Nile, ed. *Global Muslims in the Age of Steam and Print*. California: University of California Press, 2013.

Ghazzali, Abu Hamid Muhammad al-. *Jewels of the Quran*. Ed. Laleh Bakhtiar. Chicago: Kazi Publications, 2011.

Gianotti, Timothy J. *Al-Ghazali's Unspeakable Doctrine of the Soul: Unveiling the Esoteric Psychology and Eschatology of the Ihya'*. Leiden: Brill Academic Publishing, 2001.

Gianotti, Timothy J. *In the Light of a Blessed Tree: Illuminations of Islamic Belief, Practice, and History*. Oregon: Wipf & Stock Publishers, 2011.

Gibb, Hamilton A. R. “Pre-Islamic Monotheism in Arabia”. *The Harvard Theological Review* 55/4 (1962): 269-280.

Gibb, Hamilton A. R. “The Community in Islamic History”. *Proceedings of the American Philosophical Society* 107/2 (1963): 173-176.

Goff, Jacques Le. *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* Trc. Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Goldziher, Ignaz. *Introduction to Islamic Theology and Law*. Trc. Andras Hamori - Ruth Hamori. New Jersey: Princeton University Press, 1981.

Görgün, Hilal. “Meier, Fritz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 549-550. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

“Graduate Level Courses in the Department of Religion | Graduate Program in Religion”. Erişim: 16 Mart 2023. <https://www.bu.edu/gpr/academics/graduate-level-courses-in-the-department-of-religion/>.

Gramlich, Richard. *Das Sendschreiben al-Quşayrīs über das Sufitum*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1989.

Green, Nile. *Bombay Islam: The Religious Economy of the West Indian Ocean, 1840–1915*. Cambridge:

Cambridge University Press, 2013.

Green, Nile. *Global Islam: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2020.

Green, Nile. *How Asia Found Herself: A Story of Intercultural Understanding*. Connecticut: Yale University Press, 2022.

Green, Nile. *Indian Sufism Since the Seventeenth Century: Saints, Books and Empires in the Muslim Deccan*. London ; New York: Routledge, 2006.

Green, Nile. *Islam and the Army in Colonial India: Sepoy Religion in the Service of Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Green, Nile. *Making Space: Sufis and Settlers in Early Modern India*. New Delhi: Oxford University Press, 2012.

Green, Nile. *Sufism: A Global History*. Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2012.

Green, Nile. *Terrains of Exchange: Religious Economies of Global Islam*. New York: Oxford University Press, 2015.

Green, Nile. *The Love of Strangers: What Six Muslim Students Learned in Jane Austen's London*. New Jersey: Princeton University Press, 2015.

Green, Nile, ed. *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*. California: University of California Press, 2019.

Green, Nile - Searle-Chatterjee, Mary, ed. *Religion, Language, and Power*. New York: Routledge, 2014.

Grunebaum, Gustave E. von. *Classical Islam: A History, 600 A.D. to 1258 A.D.* Trc. Katherine Watson. New Jersey: Routledge, 2009.

Gutas, Dimitri. "Franz Rosenthal'in Hayatı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Yusuf Doğan 11/1 (15 Haziran 2007): 379-401.

Güney Altıntaş, Fatma Betül. "Kuzey Amerika'da İslâm Araştırmalarına Genel Bir Bakış: Hadis Çalışmaları Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* X/1 (2012): 113-136.

Güngör, Erol. *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Yer-su Yayınları, 2018.

Hahn, Lewis. *The Philosophy of Seyyed Hossein Nasr*. Chicago: Open Court, 2000.

Hallaj, Husayn ibn Mansur. *Hallaj: Poems of a Sufi Martyr*. Trc. Carl W. Ernst. Illinois: Northwestern University Press, 2018.

“Hamid Algar”. Erişim: 14 Mart 2023. https://melc.berkeley.edu/Web_HamidAlgar/Algar.html.

Hammer, Juliane. “Sufism in North America”. *Routledge Handbook on Sufism*. Ed. Lloyd Ridgeon. 670-691. Routledge, 2020.

Hammer, Juliane - Safi, Omid, ed. *The Cambridge Companion to American Islam*. New York: Cambridge University Press, 2013.

“HDS 3045/RELIGION 1804/PERSIAN 108: Persian Sufi Literature”. Erişim: 22 Haziran 2023. <https://islamicstudies.harvard.edu/links/hds-3045religion-1804persian-108-persian-sufi-literature>.

Herevi, Hace Abdullah el-Ensari-el. *Tasavvufta Yüz Basamak: Menâzilü's-Sâirîn*. Trc. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2017.

Hermansen, Marcia. “Hybrid Identity Formations in Muslim America: The Case of American Sufi Movements”. *The Muslim World* 90/1-2 (2000): 158-197. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2000.tb03686.x>.

Hermansen, Marcia. “Sufi Movements in America”. *The Oxford Handbook of American Islam*. Ed. Jane I. Smith - Yvonne Yazbeck Haddad. 119-136. Oxford University Press, 2015. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199862634.013.010>.

Hermansen, Marcia. “The Academic Study of Sufism at American Universities”. *The American Journal of Islamic Social Sciences* 24/3 (2007): 24-45.

Hermansen, Marcia - Medeni, Elif - Aslan, Ednan, ed. *Muslima Theology: The Voices of Muslim Women Theologians*. Frankfurt am Main ; New York: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2013.

“History of Islamic Studies at Harvard Timeline”. <https://timeline.islamicstudies.harvard.edu>. t.y. Erişim: 19 Ocak 2023.

Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam : Conscience and History in a World Civilization*. Illinois:

- University of Chicago Press, 1977.
- Hofer, Nathan. *The Popularisation of Sufism in Ayyubid and Mamluk Egypt, 1173-1325*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- Hoffman, Valerie J. "A Sufism for Our Time: The Egyptian Society for Spiritual and Cultural Research". *Routledge Handbook on Sufism*. New York: Routledge, 2020.
- Hoffman, Valerie J. *Sufism, Mystics, and Saints in Modern Egypt*. Columbia: University of South Carolina Press, 2009.
- Homerin, Th. Emil. *Aisha Al-Ba'uniyya: A Life in Praise of Love*. Londra: Oneworld Academic, 2019.
- Homerin, Th. Emil. *From Arab Poet to Muslim Saint: Ibn al-Farid, His Verse, and His Shrine*. Kahire: American University in Cairo Press, 2004.
- Homerin, Th. Emil. *Passion Before Me, My Fate Behind: Ibn al-Farid and the Poetry of Recollection*. New York: State University of New York Press, 2011.
- Homerin, Th. Emil, ed. *The Wine of Love and Life: Ibn al-Farid's al-Khamriyah and al-Qaysari's Quest for Meaning*. Chicago: Middle East Documentation Center, 2005.
- Hourani, George F. "Joseph Schacht, 1902-69". *Journal of the American Oriental Society* 90/2 (1970): 163-167.
- Hücvirî. *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Ibn 'Arabi, Muhyiddin. *The Translator of Desires: Poems*. Trc. Michael A. Sells. New Jersey: Princeton University Press, 2021.
- "Interview with Ahmet Karamustafa, 2010". *Sindhi Studies Group*. Erişim: 11 Mayıs 2023. <https://sindh.hypotheses.org/120>.
- Isfarâyinî, Nûruddîn Abdurrahmân-i. *Le Révélateur des Mystères: Traité de soufisme*. Trc. Hermann Landolt. Lagrasse: Verdier, 1986.
- "ISLA 330". *eCalendar*. Erişim: 23 Haziran 2023. <https://www.mcgill.ca/study/2023-2024/courses/isla-330>.

- Islam, Faisal - Bukhari, Zahid. "Islam 101: A Survey of 'Introduction to Islam' Courses in American Colleges and Universities". *Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities*. 178-218. Washington: International Institute of Islamic Thought, 2012.
- "Jack Goody". *Royal Anthropological Institute*. Erişim: 17 Nisan 2023. <https://www.therai.org.uk/archives-and-manuscripts/obituaries/jack-goody>.
- "Jamal Elias CV". Erişim: 16 Mart 2023. https://rels.sas.upenn.edu/sites/default/files/2023-02/Elias_cv.pdf.
- "John Renard". *Wikipedia*. 2023. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=John_Renard&oldid=232609243.
- "Kambiz GhaneaBassiri - Religion - Reed College". Erişim: 16 Mart 2023. <https://www.reed.edu/religion/faculty-staff/ghaneabassiri.html>.
- Kara, İsmail. "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar". *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. 345-370. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Karamustafa, Ahmet T. *A Study of Pre-Islamic Survivals in a Turkish-Islamic Text: The Vilâyet-nâme*. M.A., McGill University, 1981. <https://www.proquest.com/docview/303164014/7E61EEA056F048CEPQ/1?accountid=15310>.
- Karamustafa, Ahmet T. *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.
- Karamustafa, Ahmet T. *Sufism: The Formative Period*. California: University of California Press, 2007.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tanrının Kuraltanıma Kulları: İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*. Trc. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. Trc. Nagihan Doğan. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Karamustafa, Ahmet T. *Vāhīdī's Menākīb-i Hvoca-i Cihān ve Netīce-i Cān: Critical Edition and Historical Analysis*. Massachusetts: The Department of Near Eastern Languages &

Civilizations Harvard University, 1993.

Karamustafa, Ahmet T. *Vāhidī's Menākib-i Hvoca-i Cihān ve Netīce-i Cān: Critical Edition and Historical Analysis*. Ph.D., McGill University, 1986.

<https://www.proquest.com/docview/251629504/citation/A2FE79051A3643E4PQ/1>.

Karkari, Mohamed Faouzi Al. *In the Footsteps of Moses: A Contemporary Sufi Commentary on the Story of God's Confidant (Kalīm Allāh) in the Qur'ān*. Ed. Khalid Williams. Trc. Yousef Casewit. Brüksel: Les 7 Lectures, 2021.

Karkari, Mohamed Faouzi Al. *Introduction to Islamic Metaphysics*. Trc. Yousef Casewit - Khalid Williams. Brüksel: Les 7 Lectures, 2021.

Karkari, Mohamed Faouzi Al. *Sufism Revived: A Contemporary Treatise on Divine Light, Prophecy, and Sainthood*. Ed. Khalid Williams. Trc. Yousef Casewit. Brüksel: Les 7 Lectures, 2021.

Karkari, Mohamed Faouzi Al. *The Foundations of the Karkariya Order*. Trc. Yousef Casewit - Khalid Williams. Brüksel: Les 7 Lectures, 2021.

Karkari, Mohamed Faouzi Al. *The Sufi Path of Light*. Trc. Yousef Casewit - Khaled Williams. Brüksel: Les 7 Lectures, 2023.

Karlığa, Bekir. "Corbin, Henry Eugénie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 8: 67-69. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

"Katherine P Ewing | Columbia University - Academia.edu". Erişim: 13 Mart 2023.

<https://columbia.academia.edu/KatherineEwing/CurriculumVitae>.

Kaya, Eyyüp Said. "Amerikan Üniversitelerinde İslam Hukukunun Kurumsal Varlığı". *İslām Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 4 (2004): 413-436.

Kaya, Eyyüp Said. "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid". *İslām Araştırmaları Dergisi*. 25 (2011): 27-50.

Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

Ketenci, Feyza. *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

- Khalil, Atif. *Early Sufi Approaches to Tawba: From the Qur'ān to Abū Tālib al-Makkī*. Ph.D., University of Toronto, 2009.
<https://www.proquest.com/docview/576995555/abstract/D0118D839BF34A24PQ/39>.
- Khalil, Atif. *Repentance and the Return to God*. New York. Albany (N.Y.): State University of New York Press, 2019.
- Kimball, Michelle R. - Schlegell, Barbara R. von. *Muslim Women Throughout the World: A Bibliography*. Colorado: Lynne Rienner Pub, 1996.
- Knysh, Alexander. "Historiography of Sufi Studies in the West". *A Companion to the History of the Middle East*. Ed. Youssef M. Choueiri. 106-131. MA: Blackwell Publishing, 2005.
<https://doi.org/10.1002/9780470996423.ch7>.
- Knysh, Alexander. *Islamic Mysticism: A Short History*. Boston: Brill Academic Publishing, 2000.
- Knysh, Alexander. "Review of Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics at a South Asian Sufi Center". *Journal of the Royal Asiatic Society* 4/1 (1994): 108-112.
- Knysh, Alexander. "Review of Sufism: A Global History". *Comparative Studies in Society and History* 56/2 (2014): 546-548.
- Knysh, Alexander. *Sufilerin Tarihine Farklı Bir Bakış Denemesi*. Trc. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Nefes Yayınları, 2021.
- Knysh, Alexander. *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. New Jersey: Princeton University Press, 2019.
- Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. Trc. İhsan Durdu. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2011.
- Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. Trc. Nurullah Koltaş. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Knysh, Alexander D. *Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam*. New York: SUNY Press, 1999.
- Knysh, Alexander D. *Islam in Historical Perspective*. New Jersey: Pearson, 2011.
- Knysh, Alexander D. - Williams, Ralph - Eliav, Yaron Z. *Judaism, Christianity and Islam: A Sourcebook*. Iowa: Kendall Hunt Publishing, 2007.

- Koltaş, Nurullah. *Gelenekselci Ekol ve İslam*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Krokus, Melinda. "Review of Sufi Martyrs of Love: The Chishti Order in South Asia and Beyond". *Islamic Studies* 42/4 (2003): 729-733.
- Kugle, Scott. *Homosexuality in Islam: Critical Reflection on Gay, Lesbian, and Transgender Muslims*. Londra: Oneworld Publications, 2010.
- Kugle, Scott. *In Search of The Center: Authenticity, Reform and Critique in Early Modern Islamic Sainthood*. Duke University, 2000.
- Kugle, Scott. *Living Out Islam: Voices of Gay, Lesbian, and Transgender Muslims*. New York: New York University Press, 2013.
- Kugle, Scott. *Rebel between Spirit and Law: Ahmad Zarruq, Sainthood, and Authority in Islam*. Indiana: Indiana University Press, 2006.
- Kugle, Scott. *Sufis and Saints' Bodies: Mysticism, Corporeality, and Sacred Power in Islam*. North Carolina: University of North Carolina Press, 2007.
- Kurzman, Charles - Ernst, Carl W. "Islamic Studies in U.S. Universities". *Review of Middle East Studies* 46/1 (2012): 24-46.
- Kuşeyri, Abdülkerîm el-. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*. Trc. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013.
- Kutluer, İlhan. "René Guénon'dan Seyyid Hüseyin Nasr'a: Gelenekselci Ekole Ait Öğretilerin Türkiye'ye İntikali ve Algılanış Biçimleri". Ed. İsmail Kara - Asım Öz. 404-448. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
<https://avesis.marmara.edu.tr/yayin/ea058462-12f8-4e38-b795-aac454801ace/rene-guenondan-seyyid-huseyin-nasra-gelenekselci-ekole-ait-ogretilerin-turkiyeye-intikali-ve-algilanis-bicimleri>.
- Küçük, Hülya. "A Brief History of Western Sufism". *Asian Journal of Social Science* 36/2 (01 Ocak 2008): 292-320. <https://doi.org/10.1163/156853108X298752>.
- Lambton, A. K. S. "Obituary: Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 35/2 (1972): 338-345.

- Landau, Jacob M. "Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 66-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Landolt, Hermann. *Recherches en Spiritualité Iranienne: Recueil d'articles*. Tahran: Bibliothèque Iranienne Publications, 2005.
- Lawrence, Bruce B. *Islamicate Cosmopolitan Spirit*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2021.
- Lawrence, Bruce B. *Notes from a Distant Flute: The Extant Literature of Pre-Mughal Indian Sufism*. Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1978.
- Lawrence, Bruce B. *Rose and the Rock: Mystical and Rational Elements in the Intellectual History of South Asian Islam*. North Carolina: Duke University Press, 1979.
- Lawrence, Bruce B. *The Koran in English: A Biography*. New Jersey: Princeton University Press, 2017.
- Lawson, Todd, ed. *Reason and Inspiration in Islam: Essays in Honour of Hermann Landolt*. New York: I.B. Tauris, 2005.
- Le Gall, Dina. *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World (1450-1700)*. New York: State University of New York Press, 2005.
- Lewis, Bernard. "Obituary: Joseph Schacht". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 33/2 (1970): 378-381.
- Lewis, Franklin D. *Rumi - Past and Present, East and West: The Life, Teachings, and Poetry of Jalal al-Din Rumi*. Londra: Oneworld Publications, 2007.
- Lewis, Franklin D., trc. *Rumi: Swallowing the Sun*. Londra: Oneworld Publications, 2007.
- Lings, Martin. *Tasavvuf Nedir?* Trc. Semih Ceyhan. İstanbul: Nefes Yayınları, 2018.
- Macdonald, Duncan Black. *Aspects of Islam*. New York: The Macmillan Company, 1911.
- Macdonald, Duncan Black. *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York: Charles Scribner's Sons, 1903.
- Macdonald, Duncan Black. *The Religious Attitude and Life in Islam*. Illinois: University of Chicago Press, 1912.

- “Mahdi Tourage | King’s University College at Western University - Academia.edu”. Erişim: 15 Mart 2023. <https://kings-uwo.academia.edu/mahditourage/CurriculumVitae>.
- Maillard, Christine. “Jung, Carl Gustav”. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Brill, 2008. https://referenceworks.brillonline.com/entries/dictionary-of-gnosis-and-western-esotericism/jung-carl-gustav-DGWE_182?s.num=1&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.dictionary-of-gnosis-and-western-esotericism&s.q=jung.
- Makdisi, George. *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*. Massachusetts: Harvard University Press, 1965.
- Makdisi, George. “Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb January 2, 1895 - October 22, 1971”. *Journal of the American Oriental Society* 93/4 (1973): 429-431.
- Mardinî, Yusuf Sıdkî el-. *İhyâ Tercüme ve Şerhi*. Ed. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 8 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- “Maria E. Subtelny”. *Department of Near & Middle Eastern Civilizations*. 17 Mart 2020. <https://www.nmc.utoronto.ca/people/directories/all-faculty/maria-e-subtelny>.
- “Martin Nguyen”. *Islamicana*. 08 Mart 2012. <https://islamicana.com/about/martin/>.
- Mazlish, Bruce. “Comparing Global History to World History”. *The Journal of Interdisciplinary History* 28/3 (1998): 385-395.
- McCarus, Ernest. “Amerika Birleşik Devletleri’nde Arap Dili Araştırmaları Tarihi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Yılmaz Özdemir 1/22 (2002): 81-93.
- McGregor, Richard J. A. *Islam and the Devotional Object: Seeing Religion in Egypt and Syria*. New York: Cambridge University Press, 2020.
- McGregor, Richard J. A. *Sanctity and Mysticism in Medieval Egypt: The Wafa Sufi Order and the Legacy of Ibn ‘Arabi*. New York: SUNY Press, 2004.
- “Meena Sharify-Funk | Wilfrid Laurier University”. Erişim: 13 Mart 2023. <https://www.wlu.ca/academics/faculties/faculty-of-arts/faculty-profiles/meena-sharify-funk/index.html>.

- Meier, Fritz. "Horasan ve Klâsik Tasavvufun Sonu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. Trc. Ramazan Muslu V/13 (2004): 443-468.
- Meier, Fritz. "Sûfilik ve (İslâm) Kültürünün Sona Erişi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Trc. Ahmet Aslan XXVIII/1-2 (1970): 197-218.
- Mekkî, Ebu Tâlib el-. *Kûtu'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*. Trc. Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2011.
- "Merin Shobhana Xavier". Erişim: 12 Mart 2023. https://www.queensu.ca/religion/sites/rlgnwww/files/uploaded_files/Merin%20Shobhana%20Xavier%20CV_1.pdf.
- "Mohammad Rustom CV". Erişim: 13 Mart 2023. <https://carleton.ca/religion/wp-content/uploads/Rustom-CV-3.pdf>.
- Mojaddedi, Jawid. *Beyond Dogma: Rumi's Teachings on Friendship with God and Early Sufi Theories*. New York: Oxford University Press, 2012.
- "Mojaddedi, Jawid". Erişim: 08 Mart 2023. <https://religion.rutgers.edu/graduate/graduate-faculty/889-jawid-mojaddedi-associate-professor-4>.
- Mojaddedi, Jawid. *The Biographical Tradition in Sufism: The Tabaqat Genre from al-Sulami to Jami*. New York: Routledge, 2000.
- Morris, James W. "Ibn 'Arabî in the 'Far West': Visible and Invisible Influences". *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society*. XXIX (2001): 87-122.
- Morris, James W. *Orientations: Islamic Thought in a World Civilisation*. Cambridge: Archetype, 2010.
- Morris, James W. *The Master and the Disciple: An Early Islamic Spiritual Dialogue on Conversion Kitab al-'alim Wa'l-Ghulam*. London: I. B. Tauris In Association With The Institute Of Ismaili Studies, 2002.
- Morris, James W. *The Reflective Heart: Discovering Spiritual Intelligence in Ibn 'Arabi's "Meccan Illuminations"*. Louisville: Fons Vitae, 2005.
- Morris, James Winston. "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part I: Recent French Translations". *Journal of the American Oriental Society* 106/3 (1986): 539-551. <https://doi.org/10.2307/602110>.

- Morris, James Winston. "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part II (Conclusion): Influences and Interpretations". *Journal of the American Oriental Society* 107/1 (1987): 101-119. <https://doi.org/10.2307/602957>.
- Morris, James Winston. "Ibn 'Arabi and His Interpreters Part II: Influences and Interpretations". *Journal of the American Oriental Society* 106/4 (1986): 733-756. <https://doi.org/10.2307/603535>.
- Mujiburrahman. "The Phenomenological Approach In Islamic Studies: An Overview of a Western Attempt to Understand Islam". *The Muslim World* 91/3-4 (2001): 425-450. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2001.tb03725.x>.
- Murata, Sachiko. *Chinese Gleams of Sufi Light: Wang Tai-Yu's Great Learning of the Pure and Real and Liu Chih's Displaying the Concealment of the Real Realm*. New York: State University of New York Press, 2000.
- Murata, Sachiko, trc. *First Islamic Classic in Chinese: The Wang Daiyu's Real Commentary on the True Teaching*. New York: State University of New York Press, 2018.
- Murata, Sachiko. *The Tao of Islam: A Sourcebook on Gender Relationships in Islamic Thought*. Albany: State University of New York Press, 1992.
- Murata, Sachiko - Chittick, William C. *Vision of Islam*. New York: Paragon House, 1998.
- Murata, Sachiko - Chittick, William C. - Tu, Wei-ming. *The Sage Learning of Liu Zhi: Islamic Thought in Confucian Terms*. Cambridge (Mass.): Harvard University Asia Center, 2009.
- Nguyen, Martin. *Sufi Master and Qur'an Scholar: Abū'l-Qasim al-Qushayrī and the Latā'if al-Ishārāt*. New York: Oxford University Press, 2012.
- "Nile Green | UCLA History". Erişim: 13 Nisan 2023. <https://www.history.ucla.edu/faculty/nile-green>.
- Nyberg, H. S. *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabī*. Leiden: Brill, 1919.
- O'Fahey, R. S. - Radtke, Bernd. "Neo-Sufism Reconsidered" 70/1 (1993): 52-87. <https://doi.org/10.1515/islam.1993.70.1.52>.
- "Omid Safi | Duke University - Academia.edu". Erişim: 13 Mart 2023. <https://duke.academia.edu/OSafi/CurriculumVitae>.

- Orfali, Bilal - Böwering, Gerhard, ed. *Seeking Solitude, A short Sufi Guidebook: Khalwat al-‘ārifīn (Selections from Salwat al-‘ārifīn)*. Beyrut: Dar el-Machreq, 2013.
- Orfali, Bilal - Böwering, Gerhard, ed. *Sufi Treatises of Abū ‘Abd al-Rahmān al-Sulamī*. Beyrut: Dar el-Machreq, 2009.
- Orfali, Bilal - Chiabotti, Francesco. *The Amālī of Abū l-Qāsim al-Qushayrī*. Beyrut: Dar el-Machreq, 2020.
- Orfali, Bilal - Khalil, Atif - Rustom, Mohammed, ed. *Mysticism and Ethics in Islam*. Beyrut: American University of Beirut Press, 2021.
- Orfali, Bilal - Saab, Nada, ed. *Sufism, Black and White: A Critical Edition of Kitāb Al-Bayāḍ Wa-L-Sawād by Abū L-Ḥasan Al-Sīrjānī*. Leiden: Brill, 2012.
- Orhan, Abdullah Taha. “Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri”. *İslam Araştırmaları Dergisi*. 41 (31 Ocak 2019): 171-182. <https://doi.org/10.26570/isad.513175>.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 95-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- “Özcülük - Ansiklopediler - TÜBİTAK”. Erişim: 23 Haziran 2023. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ozculuk>.
- Özkan, Senail. “Schimmel, Annemarie”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Palacios, Miguel Asin. *Dante ve İslam*. Trc. Güneş Ayas. İstanbul: Okuyan Us Yayınevi, 2010.
- Palacios, Miguel Asin. *Islam and the Divine Comedy*. London: Routledge, 2013.
- Palacios, Miguel Asin. *Sufism Is Christianized Islam: A Study through the Works of Ibn Arabi of Murcia*. Trc. Wahhab Baldwin. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017.
- Picken, Gavin. “Review of Sufism: A Short Introduction”. *British Journal of Middle Eastern Studies*

30/1 (2003): 109-110.

“Professor Todd Lawson - CV”. Erişim: 16 Mart 2023. <https://toddlawson.ca/cv/>.

“Profile - Nile Green - The Authors Guild”. Erişim: 17 Nisan 2023. <https://go.authorsguild.org/members/4106>.

“Publications de Joseph Schacht”. *Studia Islamica*. 31 (1970): XI-XVI.

Quḍāt, ‘Ayn al-. *The Essence of Reality: A Defense of Philosophical Sufism*. Trc. Mohammed Rustom. New York: New York University Press, 2022.

Qushayri - Schlegell, Barbara R. von. *Principles of Sufism*. Berkeley: Mizan Press, 1992.

Qushayri, Abu'l Qasim Abd al-Karim bin Hawazin al-. *The Risalah: Principles of Sufism*. Trc. Rabia Harris. Kazi Publications, Inc., 2002.

Rahman, Fazlur. *İslâm*. Trc. Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.

Rahman, Fazlur. “İslam’da Tasavvuf”. *İslamî Araştırmalar Dergisi*. Trc. Bekir Demirkol 4/4 (1990): 321-322.

Razi, Najm. *Path of God's Bondsmen: From Origin to Return*. Trc. Hamid Algar. New York: Islamic Publications International, 2003.

“REL 340 - Sufism: The Islamic Mystical Tradition - Acalog ACMS™”. Erişim: 23 Haziran 2023. https://catalog.wvu.edu/preview_course_nopop.php?catoid=20&coid=139441.

“RELIGST 62: Exploring Islamic Mysticism”. Erişim: 22 Haziran 2023. <https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter-coursestatus-Active=on&q=RELIGST%2062:%20Exploring%20Islamic%20Mysticism&academicYear=20222023>.

Renard, John. *All the King's Falcons: Rumi on Prophets and Revelation*. New York: State University of New York Press, 1994.

Renard, John. *Crossing Confessional Boundaries: Exemplary Lives in Jewish, Christian, and Islamic Traditions*. Oakland, California: University of California Press, 2020.

- Renard, John, ed. *Fighting Words: Religion, Violence, and the Interpretation of Sacred Texts*. Berkeley: University of California Press, 2012.
- Renard, John. *Flight of the Royal Falcons: The Prophetology of Jalal Ad-Din Rumi*. Ph.D., Harvard University, 1978.
<https://www.proquest.com/docview/302877457/CC2F5449632D4D2CPQ/2>.
- Renard, John. *Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood*. Berkeley: University of California Press, 2008.
- Renard, John. *Historical Dictionary of Sufism*. Maryland: Scarecrow Press, 2004.
- Renard, John, trc. *Ibn 'Abbad of Ronda: Letters on the Sufi Path*. New York: Paulist Press, 1986.
- Renard, John. *Islam and Christianity: Theological Themes in Comparative Perspective*. Berkeley: University of California Press, 2011.
- Renard, John. *Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts*. Columbia: University of South Carolina Press, 1992.
- Renard, John. *Islamic Theological Themes: A Primary Source Reader*. Oakland: University of California Press, 2014.
- Renard, John. *İslâm'ın Yedi Kapısı*. Trc. Nurullah Koltaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Renard, John, trc. *Knowledge of God in Classical Sufism: Foundations of Islamic Mystical Theology*. New York: Paulist Press, 2004.
- Renard, John. "Review of Sufism: A Global History". *Journal of the American Oriental Society* 134/4 (2014): 733-735. <https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.134.4.733>.
- Renard, John. *Rumi: A Life in Pictures*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021.
- Renard, John. *Seven Doors to Islam: Spirituality and the Religious Life of Muslims*. Berkeley: University of California Press, 1996.
- Renard, John, ed. *Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation*. Berkeley: University of California Press, 2009.

Renard, John. *The A to Z of Sufism*. Maryland: Scarecrow Press, 2009.

Renard, John, ed. *Windows on the House of Islam: Muslim Sources on Spirituality and Religious Life*. Berkeley: University of California Press, 1998.

“Richard McGregor”. *Department of Religious Studies*. Erişim: 16 Mart 2023. <https://as.vanderbilt.edu/religiousstudies/people/mcgregor.php>.

“Richard McGregor | Vanderbilt University - Academia.edu”. Erişim: 08 Mart 2023. <https://vanderbilt.academia.edu/RichardMcGregor/CurriculumVitae>.

Ridgeon, Lloyd. “Review of Islamic Mysticism: A Short History”. *Journal of the Royal Asiatic Society* 11/1 (2001): 73-75.

Rokhsefat, Seyed Mostafa. *Wilfred Cantwell Smith’s Contribution to the Study of Islam*. McGill University, 1994. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/qr46r187b>.

Rosenthal, Franz. “In Memoriam: Gustave E. Von Grunebaum, 1909-1972”. *International Journal of Middle East Studies* 4/3 (1973): 355-358.

Rosenthal, Franz. *Felsefe ile Tasavvuf Arasında İbnü’l-Arabî*. Haz. Ercan Alkan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021.

Royster, James E. “The Study of Muhammad: A Survey of Approaches from the Perspective of the History and Phenomenology of Religion”. *The Muslim World* 62/1 (1972): 49-70. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1972.tb03067.x>.

Rumi, Jalal al-Din. *The Masnavi, Book Five*. Trc. Jawid Mojaddedi. New York: Oxford University Press, 2022.

Rumi, Jalal al-Din. *The Masnavi. Book Four*. Trc. Jawid Mojaddedi. New York: Oxford University Press, 2017.

Rumi, Jalal al-Din. *The Masnavi, Book One*. Trc. Jawid Mojaddedi. New York: Oxford University Press, 2008.

Rumi, Jalal al-Din. *The Masnavi, Book Three*. Trc. Jawid Mojaddedi. New York: Oxford University Press, 2014.

Rumi, Jalal al-Din. *The Masnavi, Book Two*. Trc. Jawid Mojaddedi. New York: Oxford University Press, 2008.

“Rumi: Rhythms of Creation (COMPLIT 179) | Iranian Studies”. 01 Haziran 2023. <https://iranian-studies.stanford.edu/courses/rumi-rhythms-creation-complit-179>.

Rustom, Mohammed. *Inrushes of the Heart: The Sufi Philosophy of ‘Ayn al-Quḍāt*. State University of New York Press, 2023.

Rustom, Mohammed. “Neo-Orientalism and the Study of Islamic Philosophy: An Interview with Professor Mohammed Rustom”. *Journal of Islamic and Muslim Studies* 3/1 (2018): 112-119.

Rustom, Mohammed. *The Triumph of Mercy: Philosophy and Scripture in Mulla Sadra*. Albany (N.Y.): State University of New York Press, 2013.

“Sachiko Murata | Department of Asian & Asian American Studies”. Erişim: 08 Mart 2023. <https://www.stonybrook.edu/commcms/asianamerican/facultystaff/SachikoMurata.php>.

Safi, Omid. *Memories of Muhammad: Why the Prophet Matters*. New York: HarperOne, 2010.

Safi, Omid. *Progressive Muslims: On Justice, Gender, and Pluralism*. Londra: Oneworld Publications, 2003.

Safi, Omid, ed. *Radical Love: Teachings from the Islamic Mystical Tradition*. Connecticut: Yale University Press, 2019.

Safi, Omid. *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 2006.

Said, Abdul Aziz - Sharify-Funk, Meena, ed. *Cultural Diversity and Islam*. Maryland: University Press Of America, 2003.

Said, Edward W. *Orientalism*. London: Pantheon Books, 1978.

Said, Edward W. *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. Trc. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2010.

“Sara Abdel-Latif”. *Institute of Islamic Studies*. Erişim: 13 Mart 2023. <https://www.mcgill.ca/islamicstudies/people-0/faculty-members/sara-abdel-latif>.

- Schacht, Joseph. "Foreign Elements in Ancient Islamic Law". *Journal of Comparative Legislation and International Law* 32/3/4 (1950): 9-17.
- Schimmel, Annemarie. *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*. Albany: State University of New York Press, 1994.
- Schimmel, Annemarie. *Doğudan Batıya*. Trc. Ömer Enis Akbulut. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Schimmel, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam*. North Carolina: University of North Carolina Press, 1987.
- Schimmel, Annemarie. *Tanrı'nın Ayetlerinin Çözümlemesi*. Trc. Ekrem Demirli. Albaraka Yayınları, 2021.
- Schlegell, Barbara R. von. *Sufism in the Ottoman Arab World: Shaykh 'Abd al-Ghani al-Nabulusi (d. 1143/1731)*. Ph.D., 1997.
<https://www.proquest.com/docview/304359373/abstract/154F962CAF8146ECPQ/1>.
- Schonbeck, Oluf. "Sufism in the USA: Creolisation, Hybridisation, Syncretisation?" *Sufism Today: Heritage and Tradition in the Global Community*. Ed. Catharina Raudvere - Leif Stenberg. 177-188. London: I. B. Tauris, 2009.
- Sedgwick, Mark. *Against the Modern World: Traditionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Sedgwick, Mark. *Western Sufism: From the Abbasids to the New Age*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Sells, Michael A., trc. *Approaching the Qur'an: The Early Revelations*. Oregon: White Cloud Press, 2007.
- Sells, Michael A., trc. *Early Islamic Mysticism: Sufi, Qur'an, Mi'raj, Poetic and Theological Writings*. New York: Paulist Press, 1995.
- Sells, Michael A. *Mystical Languages of Unsayings*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- "Shalahudin Kafrawi CV". t.y.
https://www.hws.edu/Profiles/Public/Files/180/Docs/S_KafrawiCV2009_Fall.pdf.

Sharify-Funk, Meena. *Muslim Women in Contemporary North America*. New York: Routledge, 2022.

Sharify-Funk, Meena - Dickson, William - Xavier, Merin Shobhana. *Contemporary Sufism: Piety, Politics, and Popular Culture*. New York: Routledge, 2017.

“Showing Sufism in All Its Complexity. Alexander Knysh on the New Handbook of Sufi Studies Series”. *Brill Blog*. Erişim: 27 Nisan 2023. <https://blog.brill.com/display/post/interview/showing-sufism-in-all-its-complexity.-alexander-knysh-on-the-new-handbook-of-sufi-studies-series.xml>.

Shuayb, Abu Madyan. *The Way of Abu Madyan: The Works of Abu Madyan Shuayb*. Trc. Vincent J. Cornell. Cambridge: Islamic Texts Society, 1996.

Sijbrand, Linda. “Orientalism and Sufism: An Overview”. *Orientalism Revisited: Art, Land and Voyage*. 98-114. New York: Routledge, 2012.

“S.J. (Abbreviation) American English Definition and Synonyms | Macmillan Dictionary”. Erişim: 25 Mayıs 2023. <https://www.macmillandictionary.com/us/dictionary/american/s-j>.

“Stanford University Explore Courses”. Erişim: 23 Haziran 2023. <https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter-coursestatus-Active=on&q=COMPLIT%2020260B:%20Love%20and%20Negativity%20in%20Medieval%20Persian%20Mysticism&academicYear=20182019>.

“Sufism: An Annotated Resource Guide”. 08 Mart 2005. <http://web.archive.org/web/20050308121657/http://www.elementarts.com/sufism/sufres.html>.

“Sufism: Mystical Islam Syllabus”. t.y. <https://religion.rutgers.edu/academics/undergraduate/syllabi/spring-2013-syllabi/724-840-356-01-sufism-mystical-islam-mojaddedi-1/file>.

“Sufism Resources: Sufism, Sufis, and Sufi Orders: Sufism’s Many Paths”. Erişim: 31 Ocak 2023. <https://islam.uga.edu/sufismresources.html>.

Sultan Bahu. *Death before Dying: The Sufi Poems of Sultan Bahu*. Trc. Jamal J. Elias. Berkeley: University of California Press, 1998.

- Şentürk, Recep. “Amerika’da Din Sosyolojisinin Son Otuz Yılı, 1960-1990”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 2 (1998): 91-142.
- Tabrizi, Shams-i. *Me and Rumi: The Autobiography of Shams-i Tabrizi*. Trc. William C. Chittick. Louisville: Fons Vitae, 2004.
- Tan, M. Nedim. *Bir Dinî İdealin İfade Biçimleri: Râbia el-Adeviyye’den Kalanlar*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.
- Taylor, Christopher Schurman. *In the Vicinity of the Righteous: Ziyara and the Veneration of Muslim Saints in Late Medieval Egypt*. Leiden: Brill, 1998.
- Taylor, Christopher Schurman. *The Cult of The Saints in Late Medieval Egypt*. Princeton University, 1989. <https://www.proquest.com/pagepdf/303726953?accountid=15310>.
- “Tehseen Thaver”. *Department of Religion*. Erişim: 16 Mart 2023. <https://religion.princeton.edu/people/tehseen-thaver>.
- “The Muhyiddin Ibn Arabi Society Honorary Fellows”. 10 Nisan 2023. <https://ibnarabisociety.org/society/>.
- “Timothy Gianotti, Ph.D”. Erişim: 22 Haziran 2023. <https://www.linkedin.com/in/timothygianotti>.
- “Timothy J. Gianotti, Ph.D.” Erişim: 14 Mart 2023. <https://aicusa.edu/about/administration/timothy-gianotti>.
- Tomar, Cengiz. “Rosenthal, Franz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Tourage, Mahdi. *Rumi and the Hermeneutics of Eroticism*. Leiden: Brill, 2007.
- Trimingham, J. Spencer. *The Sufi Orders in Islam*. New York: Oxford University Press, 1971.
- Tuğ, Salih. “Hitti, Philip Khuri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 163-165. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Tusi, Ebu Nasr Serrac. *İslâm Tasavvufu*. Trc. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Türker, Ömer. “Nyberg, Henrik Samuel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 312-313.

İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

“University of Manitoba - Faculty of Arts - Religion - Elizabeth Alexandrin”. Erişim: 16 Mart 2023.
<https://www.umanitoba.ca/faculties/arts/departments/religion/staff/3992.html>.

Uyar, Mehmet. “Tarikatlar Öncesi Dönemde Tasavvufî Dilin Oluşum ve Gelişim Süreci”. *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim” Tebliğler Kitabı*. 156-165. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Valentini, Philipp - Tourage, Mahdi, ed. *Esoteric Lacan*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2019.

Voll, John O. “Neo-Sufism: Reconsidered Again”. *Canadian Journal of African Studies / Revue canadienne des études africaines* 42/2/3 (2008): 314-330.
<https://doi.org/10.1080/00083968.2008.10751385>.

Waardenburg, Jacques. “Din Bilimlerinin Tarihçesi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Trc. Ramazan Adibelli. 16 (2004): 281-295.

Webb, Gisela. “Negotiating Boundaries: American Sufis”. *Cambridge Companion to American Islam*. Ed. Juliane Hammer - Omid Safi. 190-207. New York: Cambridge University Press, 2011.
<https://doi.org/10.1017/CCO9781139026161.014>.

Webb, Gisela, ed. *Windows of Faith: Muslim Women Scholar-Activists of North America*. New York: Syracuse University Press, 2000.

Westerlund, David, ed. *Sufism in Europe and North America*. London: Routledge, 2004.

“William C. Chittick – Biography”. 07 Nisan 2023. <http://www.williamcchittick.com/#about>.

“WN 2022 | HISTORY 291 - A World History of Happiness: Care of the Self from the Greeks to the Sufis | Section 001”. Erişim: 16 Mart 2023.
https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2370HISTORY291001&termArray=f_23_2460,ss_23_2440,sp_23_2430,w_23_2420,f_22_2410,su_22_2400,ss_22_2390,sp_22_2380,w_22_2370.

“WN 2023 | MIDEAST 427 - Rumi: The Times, Poetry, and Legacy of a Sufi Master | Section 001”. Erişim: 16 Mart 2023.

[https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2420MIDEAST427001&termArray=f23 2460,ss 23 2440,sp 23 2430,w 23 2420,f 22 2410,su 22 2400,ss 22 2390,sp 22 2380,w 22 2370.](https://www.lsa.umich.edu/cg/cg_detail.aspx?content=2420MIDEAST427001&termArray=f23%202460,ss%2023%202440,sp%2023%202430,w%2023%202420,f%2022%202410,su%2022%202400,ss%2022%202390,sp%2022%202380,w%2022%202370)

Xavier, Merin Shobhana. *Sacred Spaces and Transnational Networks in American Sufism: Bawa Muhaiyaddeen and Contemporary Shrine Cultures*. New York: Bloomsbury Academic, 2019.

Xavier, Merin Shobhana. *The Dervishes of the North: Rumi, Whirling, and the Making of Sufism in Canada*. Toronto: University of Toronto Press, 2023.

Yel, Ali Murat. "Grunebaum, Gustave Edmund von". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Yıldız, Muharrem - Meçin, Mehmet Mekin. "Din Fenomenolojisi ve Belli Başlı Öncüleri". *EKEV Akademi Dergisi*. 53 (2012): 247-278.

Yılmaz, Hüseyin. *Ezeli Hikmet ve Dinler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

Yılmaz, Hüseyin. "Gelenek, Gelenekçilik ve Gelenekselcilik". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1/3 (2005): 39-53.

"Yousef Casewit | The University of Chicago Divinity School". Erişim: 08 Mart 2023. <https://divinity.uchicago.edu/directory/yousef-casewit>.

Zargar, Cyrus Ali. *Polished Mirror: Storytelling and the Pursuit of Virtue in Islamic Philosophy and Sufism*. Londra: Oneworld Academic, 2017.

Zargar, Cyrus Ali. *Sufi Aesthetics: Beauty, Love, and the Human Form in the Writings of Ibn 'Arabi and 'Iraqi*". South Carolina: University of South Carolina Press, 2011.